

यशवंत मनोहरांचे

ग्रौंटग्राविठ्ठव

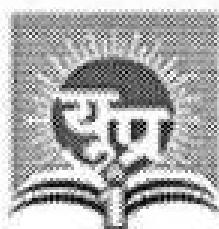
प्रमोद वाळके

यशवंत मनोहरांचे सौंदर्यविश्व

प्रमोद वाळके

: संपादन :

सुधाकर मेश्राम

युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर-४४००२२

Yashwant Manoharanche SaundaryaVishwa
By Pramod Walkar
यशवंत मनोहरांचे सौंदर्यविश्व
प्रमोद वाळके
भुग्नभाष : ९०९६८११४३८

प्रकाशक
नितीन धनराज हनवते
युगसाक्षी प्रकाशन
राहुल अपार्टमेंट, त्रिमूर्तीनगर, रिंग रोड,
नागपूर-४४००२२
फोन: ९८२२७००३२२

प्रथमावृत्ती: ६ एप्रिल २०१२

मुख्यपृष्ठ : जयंत आषणकर, नागपूर

◎ कविता प्रमोद वाळके
फ्लॉट क्र.४०, परफेक्ट ही.सोसायटी
पनासे लैआऊट क्र.५
नागपूर-४४००२२

संगणकीय अक्षरजुळवणी
वैभव ऑफसेट
१७, कन्नमवार नगर,
वर्धा रोड, नागपूर-४४००२५
फोन: ९८२२२०३४७४

किमत: रुपये १२० फक्त

‘तू सूर्याला सूर्य म्हटले
आणि सूर्य सूर्य झाला...’
बाबुराव बागूल
यांच्या या ओळींमधील नायकाला...

संपादकीय

प्रमोद वाळके यांनी 'यशवंत मनोहरांचे सौंदर्यविश्व' या ग्रंथाचे संपादन करण्यासाठी माझ्याकडे दिले, त्याबद्दल मी त्यांचे क्रुणच मानले पाहिजे. माझ्यासारख्या शिक्षकातील घडपड त्यांनी ओळखली आणि मला संपादकीय लिहिण्याची प्रेरणा दिली. त्यांनी केलेला आग्रह माझी जीवनदृष्टी बदलण्यात झाला हे मी प्रामाणिकपणे कबूल करायला पाहिजे.

प्रमोद वाळके यांचे या ग्रंथाआधी 'हे गाव कुणाचे आहे?', 'स्पंदन निळ्या नभाचे', 'प्रश्नांची गळळ' असे तीन कवितासंग्रह प्रकाशित झालेत. या ग्रंथाच्या माध्यमातून ते ललितगद्याकडे वळले आहेत आणि ही आनंदाची बाब आहे. या ग्रंथात त्यांनी डॉ.यशवंत मनोहरांच्या क्रांतीविषयक सर्जनशील विचारांचा गौरव केला आहे. त्यांचे विचार सब्बेसत्तांना परिवर्तनाची आणि आधुनिकतावादाची दीक्षा देऊन जागतिकीकरणाच्या महासंग्रामात उभे राहण्यासाठी दिग्दर्शन करणारे आहेत. डॉ.मनोहर हे बुद्धिग्रामाण्यवादी प्रमाणशास्त्राचे परम प्रवक्तेच आहेत, कारण बाबासाहेबांना स्वतःच्या चिंतनाचे ते प्रमाणशास्त्र मानतात हे निर्विवादपणे प्रमोद वाळकेनी या ग्रंथातून सिद्ध केले आहे आणि हेच या ग्रंथाचे वैशिष्ट्य आहे.

आईपासून दूर केल्यानंतर जे दुःख बालकाला होते तसे यशवंत मनोहरांचे दुःख आहे. हे दुःख सामाजिक आहे. हे दुःख वंचितांच्या मुक्तीलढ्यातील निखाऱ्यांची धग कमजोर होण्याचे आहे. हे दुःख मानुषतेच्या अवमानाचे आहे. हे दुःख वैशिक आहे. त्यांचे दुःख

'दुनिया में कितना ग़म है। मेरा ग़म फिर भी कम है
औरों का ग़म देखा तो मेरा ग़म मैं भूल गया।'

असे आहे. या दुःखामुळे त्यांच्यातील सर्जनशीलतेला नवनिर्माणाची पालवी फुटत असते. मनुष्याच्या दुःखाचे उत्तर मृत्यू ठरता कामा नये; त्यांच्या जिवन्ततेच्या कक्षा रुदावत जाव्यात यासाठीच यशवंत मनोहर अहोरात्र लिहीत असतात. त्यामुळे ते युगसाक्षी लेखक ठरतात. या युगसाक्षी लेखकाच्या सौंदर्यविश्वाला ग्रंथरूप देणे जिकिरीचे काम आहे. डॉ.यशवंत मनोहरांच्या लेखणीतून उमटणारे शब्द पेलणे, ते पचवणे, त्यातून त्यांच्याच साक्षीने त्यांच्यावर लिहिणे म्हणजे लोखंडाचे चणे दातांनी फोडण्यासारखे आहे. असे असूनही प्रमोद वाळके यांनी ते पेलले. प्रत्येक ओळ लिहिताना त्यातील शब्दांचे वजन कमी पडू नये याचीही काळजी त्यांनी घेतली. त्यामुळे हा ग्रंथ एकाचवेळी वाचनीयही आणि चिंतनीयही झाला आहे यात शंका नाही.

नागपूर:

दिनांक : २०-१-२०१२

- सुधाकर मेश्राम

यशवंत मनोहरांच्या सौंदर्यविश्वाचे अंतरंग

डॉ.यशवंत मनोहरांचे लेखन अथांग आहे. ‘उत्थानगुंफा’ या त्यांच्या पहिल्या कवितासंग्रहापासून ‘युगमुद्रा’ या आगामी कवितासंग्रहापर्यंत छोट्या-मोठ्या ८० ग्रंथांचे ते निर्माते आहेत. युगसाक्षी प्रकाशनाने प्रकाशित केलेल्या आणि मौलिकतेची सरहद पार केलेल्या त्यांच्या छोट्या पुस्तिकांवर मी भाष्य केले आहे. त्यात मी जेवढा डोकावत गेलो तेवढा हुंबत गेलो. हे माझे हुंबत जाणे मला मीच शोधत जाणे ठरले. यात ‘डॉ.आंबेडकरांनी विपश्यना का नाकारली ?’, ‘रमाई’, ‘मी यशोधरा !’, ‘मी सावित्री !’, ‘आपले महाकाव्यातील नायकःशम्बूक-कर्ण-एकलव्य’ यांचा समावेश आहे. या व्यतिरिक्त आतापर्यंतच्या त्यांच्या वाङ्मयीन प्रवासावर लिहिण्याचा जिदी प्रयत्न मी केला आहे.

‘डॉ.आंबेडकरांनी विपश्यना का नाकारली ?’ या त्यांच्या चितनावर मी ‘डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर विपश्यनेचे विरोधकच’ हा दीर्घ लेख लिहिला. हा लेख लिहिताना त्या त्या ग्रंथातील संदर्भ आणि डॉ.यशवंत मनोहरांच्या पुस्तकातील शब्दसामर्थ्य घेऊन लिहिला आहे. आणखी एक स्पष्टीकरण देणे मला अगत्याचे वाटते. ‘भगवान बुद्ध आणि त्यांचा धम्म’ यात डॉ.बाबासाहेबांनी आविष्कृत केलेले शब्द, शब्दांचा क्रम न बदलता जसेच्या तसे देण्यामागे त्या व्यामिश्र शब्दांमधील अर्थगर्भता आपण लक्षात घ्यावी हा उद्देश आहे.

‘विहारःनियोजनांचे विद्यापीठ’ या लेखाची मांडणी स्वतंत्र असली तरी दिनांक २५ मे २००८ रोजी हिंगणघाट येथील विहाराच्या उद्घाटन समारंभातील अध्यक्षीय भाषण ‘विहारापुढील आव्हाने’ या विषयावर डॉ.यशवंत मनोहरांनी केले. तेच भाषण या लेखाचा प्रेरणास्रोत ठरले आहे.

‘मी सावित्री !’ या काढबरीतील डॉ.यशवंत मनोहरांनी प्रकाशन केलेल्या प्रसंगांमधील अवतरण न देता त्या काढबरीतील जोतीबा आणि सावित्रीमाई फुलेंच्या जीवनातील विवशा आणि उन्नत करणाऱ्या क्षणांवर भाष्य करणेच मी उचित मानले. ‘मी सावित्री !’ ही काढबरी सावित्रीचे जीवन उजागर करण्यासाठी डॉ.यशवंत मनोहरांनी लिहिली नाही; तर ही काढबरी वाचून प्रत्येकच स्त्रीने आयुष्यात आलेल्या

अडथळ्यांच्या गालावर जाळ काढून सावित्रीच्या प्रदीप्तवेलीवर फुललेल्या प्रज्ञानी फुलांच्या सुगंधात जीवनाला परिणत करावे हा उद्देश ‘मी सावित्री!’ लिहिण्यामार्गे आहे असे मला वाटते. त्यामुळे उगीचच अवतरणे देणे मी टाळले आहे.

डॉ.यशवंत मनोहरांचे मन कमालीचे हळवे आहे. पावसाची रिपरिप थांबल्यानंतर येणाऱ्या वाच्याच्या झुळकीबोरोबर झाडाच्या पानांवर असणारे थेंब खालच्या पानावर पृथक-पृथक होऊन पडावेत. विखुरलेल्या थेंबांचे ओघळ जमिनीच्या औंजळीत झिरपावेत आणि झाडाच्या सहान्याने वाढणाऱ्या इवल्या इवल्या रोपांनी अशू ढाळावेत, अगदी तसे. त्यांच्या हळव्या मनातून ओथंबणारी शब्दनम लहानपणी ‘कोणाची माय मरू नये’ असे म्हणत ‘रमाई’च्या मनातून झिरपली. ‘मी आलो यशोधरे!’ सिद्धार्थाचे हे बोल ऐकल्यानंतर यशोधरेच्या अंतरंगातील वेदनेतून प्रस्फुरित झाली. ‘मी भीत नाही रे मरणा!... प्रत्येक आठवणीजवळ थोडा थोडा वेळ का होईना जरा रेंगळायचं होतं’ या सावित्रीच्या आयुष्यातील आठवणीच्या मेळ्यातून प्रकाशित झाली. असे हळवे मन काढंबरीमधून जसे येते तशी त्यांच्या वागण्या-बोलण्यातूनही हळवेपणाची प्रचिती येत राहते. त्यांच्यात मुक्त संचार करणाऱ्या कारुण्याच्या असीमतेमुळे त्यांचे मन इतके हळवे होत असावे असे निदान त्यांच्या सहवासातील हळव्या क्षणांची सोबत केल्यानंतरच मला करता आले.

डॉ.यशवंत मनोहरांचे शब्द गंधओले आहेत. जमिनीच्या आत तरल मार्ग काढणाऱ्या झांचांनाही गती असते. त्या गतीची संहिता असते. त्यांचाही एक राजमार्ग असतो. झांचांचा राजमार्ग बदलण्याचा प्रयत्न केल्यास त्याच्या अस्तित्वाला बाधा पोचते. त्याचे प्रवाहित्व कुंठित होते. तसे यशवंत मनोहरांच्या लेखनातील वाक्यरचनेचे आहे. वाक्य रचनेत येणाऱ्या शब्दांची जागा बदलली की त्यांच्या वाक्यरचनेतील प्रवाहित्व कुंठित होते. वाक्यरचनेतील शब्दांच्या अस्तित्वाला बाधा पोचते. यशवंत मनोहरांच्या वाक्यरचनेतील प्रवाहीपणामुळे वाचनाची आतुरता वाढत जाते. आवड निर्माण होते. वाचताना वाचक त्या लेखनाच्या गर्भागारात शिरत जातो आणि अस्वस्थ होत जातो. त्यावेळेस वाचक शब्दांशी बोलत असतो आणि शब्द वाचकांजवळ गहिवरत असतात. आक्रंदत असतात. चीडत असतात. लढ्याची जाणीव करून देत असतात. प्रज्ञेली प्रज्ञानी होण्यासाठी तृष्णावंत करीत असतात आणि करुणाही होत असतात. ही अवस्था यशवंत मनोहरांच्या अस्वस्थ मनाची पावती वाचकांना देत असते. लेखनकाळात त्यांच्या मनातील अस्वस्थता एका महाअस्वस्थतेचे प्रारूप धारण करते आणि दुसऱ्या ग्रंथनिर्मितीचे बीज त्यातून उगवत असते. नवनिर्माणाचे क्षितिज असलेल्या अशा छोट्या छोट्या पुस्तकांवर लिहिण्याचे मी घाडस केले आहे.

डॉ.यशवंत मनोहरांच्या अध्यापनातील एक अभ्रंकष ऊर्जस्वी व्यक्तिमत्त्व; जे

स्वतःच्या उस्तादाला वर्धिण्यू करण्याचे काळीज ठेवते असे डॉ. शैलेंद्र लेंडे यांना मी प्रस्तावना लिहिण्याची विनंती केली. त्यांनी ती गौरवपूर्वक मान्य केली. मला मनापासून आनंद झाला. डॉ. शैलेंद्र लेंडे वाहमयीन क्षेत्रात बयाने लहान असतीलही परंतु ते बुजुर्ग अभ्यासक आहेत. त्यांच्या समीक्षेचा स्रोत ठिकठिकाणी मी अनुभवला आहे. त्यांनी यशवंत मनोहरांच्या सौंदर्यविश्वाची प्रस्तावना लिहिण्यास दिलेला होकार माझ्यासाठी पौर्णिमाच आहे. त्यांचे मी आभार व्यक्त करतो.

माझ्या आंबेडकरवादी अंतरंगातील ग्रीष्मक्रतूत उगवणाऱ्या पहाटेस, भ्रमण करीत येणाऱ्या गंधओल्या शब्दांच्या झुळकीने ऊर्जस्वी करणारे प्रजानायक यशवंत मनोहर आणि माझे सन्मित्र प्रा. दामोदर मोरे, डॉ. भगवान ठाकूर, मोतीराम कटारे, डॉ. अशोक पळवेकर, डॉ. अशोक कांबळे, सुमेध सुबोधी यांच्याविषयी सन्मानपूर्वक आदर व्यक्त करतो.

दै. लोकसत्ता नागपूर आवृत्तीचे संपादक प्रवीण बदांपूरकर, दै. सकाळचे मुख्य संपादक उत्तम कांबळे, दै. लोकशाही वार्ताचे संपादक ल. ब्र. जोशी, त्यांचे सहकारी आयु. केतन पिंपळापुरे, दै. लोकमत, पुणे आवृत्तीचे संपादक या सगळ्या सन्मित्रांनी यातील काही लेखांना पूर्वप्रसिद्धी देऊन माझ्या लेखनाचा गौरव केला. त्यांचे क्रण व्यक्त करतो. डॉ. अक्रम पठाण, प्रा. प्रकाश राठोड, प्रा. अनमोल शेंडे, परमस्नेही गंगाधर वाघ आणि माझी सहचारिणी कविता यांनी मला सदैव प्रोत्साहित केले. त्याबदल मी मनापासून कृतज्ञता व्यक्त करतो.

युगसाक्षी प्रकाशनाचे नितीन धनराज हनवते यांनी यशवंत मनोहरांच्या साहित्यावरील ललित आस्वादनाच्या प्रकाशनाची जबाबदारी स्वीकारली त्याबदल त्यांचा मी आभारी आहे. अक्षरजुळवणी आणि मुद्रण करणाऱ्या वैभव ऑफसेटचे वैभव आसटकर आणि मुद्रण व्यवस्थापनातील सर्व कर्मचारी, सुबक मुख्यपृष्ठ करून देणारे जयंत आषणकर ह्यांचे मी मनापासून आभार मानतो.

नागपूर :

- प्रमोद वाळके

दिनांक : १०-०१-१२

यशवंत मनोहरांचे सौंदर्यविश्व आस्वादाचे देखणे भावरूप

- डॉ. शीलेंद्र लेंडे

मराठी कविता आणि गळलेच्या क्षेत्रातील एक महत्त्वपूर्ण कवी प्रमोद वाळके 'युगंधर' यांचे डॉ. यशवंत मनोहर यांच्या एकंदर लेखनासंबंधी विवेचन करणारे पुस्तक प्रसिद्ध होत आहे. डॉ. यशवंत मनोहर हे नाव अखिल महाराष्ट्राला चिरपरिचित असलेले नाव आहे. केवळ आंबेडकरी साहित्यावरच नव्हे तर समग्र मराठी साहित्यावर त्यांची नाममुद्रा ठसठशीतपणे उमटलेली आहे. कविता, कांदंबरी, ललितलेखन, प्रवासवर्णन, पत्रवाहमय, वैचारिक लेखन अशा विविध प्रकारच्या बाह्यलेखनावर त्यांचा उमटलेला ठसा चिरकाल टिकणारा असाच आहे. मनोहरांची साहित्यनिर्मिती म्हणजे समाज, साहित्य व संस्कृती यांच्या एकजिवीकरणातून विवेकपूर्ण विचारदृष्टीची अभिव्यक्ती होय. त्यांचे समग्र बाह्यलेखन बाह्यपणाच्या कक्षा सतत बाढवित नेणारे व बाह्यदृष्टीला वर्धिण्यू करणारे असे लेखन आहे. मनोहरांची विशिष्ट स्वरूपाची बाह्यदृष्टी आहे, जीवनदृष्टी आहे, तसेच विशिष्ट स्वरूपाची संस्कृतीदृष्टी आहे. मनोहरांच्या या समग्र जीवनदृष्टीतून त्यांचे विवक्षित स्वरूपाचे सौंदर्यभान प्रगट होते. त्यांचे हे एकंदर सौंदर्यभान म्हणजे त्यांचे सौंदर्यविश्वच होय. डॉ. यशवंत मनोहर यांचे हे सौंदर्यविश्व आपल्या शब्दांमध्ये पकडण्याचा प्रयत्न प्रमोद वाळके यांनी केला आहे.

कवी प्रमोद वाळके 'युगंधर' हे नाव आंबेडकरी साहित्यविश्वाला चांगल्याप्रकारे ज्ञात आहे. आतापर्यंत त्यांचे तीन कवितासंग्रह प्रसिद्ध झाले आहेत. 'हे गाव कुणाचे आहे?', 'स्पंदन निळ्या नभाचे' आणि 'प्रश्नांची गळल' या तीन कवितासंग्रहातून त्यांची कवी-प्रतिभा मराठी बाचकांच्या पुढे आलेली आहे. 'प्रश्नांची गळल' सारख्या गळलसंग्रहातून आंबेडकरी गळलेचा मूल्याधिष्ठित वस्तुपाठ त्यांनी आंबेडकरी कवी-लेखकांपुढे ठेवला आहे. त्यांचा आगामी 'बैनाई' हा कवितासंग्रहदेखील लक्षणीय ठरणार याचे संसूचन त्यांच्या एकंदर बाह्यीन कारकीर्दीतून पहावयास दिसते. असे हे लक्षणीय काव्यप्रतिभेदे घनी असलेले प्रमोद वाळके आज गद्यलेखनाच्या प्रांतात उतरले आहेत. तेही आस्वादक स्वरूपाच्या लेखनप्रांतात ते उतरले आहेत.

डॉ. यशवंत मनोहर यांच्या वाहमयावर आणि त्यांच्या एकंदर जीवनदृष्टीवर प्रमोद वाळके यांचे प्रेम आहे. डॉ. यशवंत मनोहर यांच्या साहित्यावर जीवापाठ प्रेम करणारे हजारो रसिक संबंध महाराष्ट्रात पाहावयास मिळतात. त्यांच्या साहित्यातील रसाकसावर केवळ रसिकवाचकांचेच नव्हे तर अनेक लेखक-कवींचे देखील भरणपोषण झालेले आहे. मनोहरांच्या साहित्यनिर्मितीतून अनेकानेक कवी-लेखकांना, मग ते नवोदित असोत की जुने-जाणते असोत, त्यांना नवीन ऊर्जा मिळालेली आहे. प्रमोद वाळके हे देखील मनोहरांच्या साहित्यातील ऊर्जाकिंद्रांवर आसथा ठेवणारे व त्या ऊर्जाकिंद्रांबदल कृतज्ञताभाव जागे ठेवणारे असे साहित्यिक आहेत. यशवंत मनोहरांच्या साहित्यावरील निरामय प्रेमामधूनच त्यांचे 'यशवंत मनोहरांचे सौंदर्यविश्व' हे पुस्तक जन्मास आले आहे.

प्रमोद वाळके यांचे प्रस्तुत 'यशवंत मनोहरांचे सौंदर्यविश्व' हे पुस्तक एक वैशिष्ट्यपूर्ण स्वरूपाचे पुस्तक आहे. डॉ. यशवंत मनोहरांच्या साहित्यासंबंधीच्या आदरभावातून या पुस्तकाची निर्मिती झालेली आहे. मनोहरांच्या साहित्याबाबतची कमालीची जबळीक या पुस्तकातील प्रत्येक लेखामधून प्रगटताना दिसते. डॉ. यशवंत मनोहर आणि प्रमोद वाळके हे औरंगाबादच्या मिलिंद महाविद्यालयाचे विद्यार्थी आहेत. मिलिंदच्या भारावलेल्या व प्रबोधित झालेल्या वातावरणातून त्यांचे व्यक्तिमत्त्व घडलेले आहे. या मिलिंद महाविद्यालयाच्या वारसाला यशवंत मनोहरांनी ज्याप्रकारे घडलेले आहे. या मिलिंद महाविद्यालयाच्या वारसाला यशवंत मनोहरांचे सानिध्य लाभले आहे. त्यांच्या वाहमयाचेही सानिध्य लाभले आहे. मनोहरांच्या वाहमयाचे, त्यांच्या जीवनदृष्टीचे, विचारदृष्टीचे फार मोठे संस्कार वाळके यांच्या व्यक्तिमत्त्वावर पडलेले आहेत. त्यांची वाहमयनिर्मिती व वाहमयीन अभिरुची मनोहरांच्या एकूण साहित्यावर पोसली गेली आहे. डॉ. यशवंत मनोहर यांच्या झापाटून टाकणाऱ्या व्यक्तिमत्त्वाचा प्रचंड असा प्रभाव वाळके यांच्यावर पडलेला आहे. 'प्रश्नांची गळल' ह्या गळलसंग्रहाच्या मनोगतात, आपणावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि डॉ. यशवंत मनोहर या दोन प्रेरणांचा सर्वात जास्त प्रभाव असल्याचा कबुलीजबाब त्यांनी स्पष्टपणे दिला आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि डॉ. यशवंत मनोहर ही आपली दोन प्रेरणास्थाने आहेत, असे म्हणणारे प्रमोद वाळके हे मनोहरांच्या वाहमयाचे, त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे निस्सिम पाईक आहेत. यशवंत मनोहरांच्या एकूणच व्यक्तिमत्त्वाने झापाटून गेलेल्या प्रमोद वाळकेंची लेखनप्रतिभा प्रस्तुत 'यशवंत मनोहरांचे सौंदर्यविश्व' या पुस्तकातून समरसून प्रकट झाली आहे.

प्रमोद वाळके यांच्या या पुस्तकात एकूण तेरा लेख आहेत. सर्वच लेखांमधून

यशवंत मनोहरांच्या वाहूमयीन प्रतिभेदे दर्शन तर घडतेच, पण प्रमोद वाळके यांच्या रसिकतेचेही दर्शन घडते. एका उत्कट भावगर्भ मनाने मनोहरांच्या साहित्याचे करण्यात आलेले रसपान, असे या एकंदर लेखांचे स्वरूप आहे. प्रमोद वाळके यांनी भावातूर मनाने व आत्यंतिक संवेदनशील दृष्टीने मनोहरांच्या वाहूमयाचे परिशीलन केलेले आहे. हे परिशीलन खान्या अर्थाने परिशीलन आहे आणि ते आत्यंतिक संवेदनेने करण्यात आले आहे; याची साक्ष या लेखांतून प्रत्ययास येते. या ग्रंथातून आपणासमोर व्यक्त होणारे लेखक प्रमोद वाळके हे मनोहरांच्या साहित्याचे सर्वसाधारण वाचक या नात्याने व्यक्त होत नाहीत; तर ते सुजाण सहदय परिशीलक या नात्याने व्यक्त होतात. वाळके यांचे आस्वादन अनुभवी स्वरूपाचे आहे. ते भावगंधाने संपूर्कत झालेले आहे. त्यांच्या या भावगंधाचे संपूर्कतपण मनोहरांच्या वाहूमयीन कर्तृत्वाला तर उजागर करते; पण त्याचबरोबर वाळके यांच्या लेखकपणालादेखील ते उजागर करते. मनोहरांच्या वाहूमयविश्वाचे परिशीलन करताना त्यात ते कसे आकंठ बुझून गेले आहेत. याची प्रचिती त्यांच्या प्रस्तुत लेखनामधून येते. डॉ. यशवंत मनोहरांच्या सौंदर्यविश्वाचे अंतरंग उलगडून दाखविताना आगदी सुरुवातीलाच त्यांनी म्हटले आहे, ‘डॉ. यशवंत मनोहरांचे लेखन अथांग आहे. युगसाक्षी प्रकाशनाने प्रकाशित केलेल्या आणि मीलिकतेची सरहद पार केलेल्या त्यांच्या छोट्या पुस्तिकांवर मी भाष्य केले आहे. त्यात मी जेवढा डोकावत गेलो तेवढा डुंबत गेलो. हे माझे डुंबत जाणे मला मीच शोधत जाणे ठरले.’ प्रमोद वाळके यांनी म्हटल्याप्रमाणे त्यांचे हे लेखन मनोहरांच्या वाहूमयशोधाबरोबर स्वतःचाही शोध आहे. पण हा शोध वस्तुनिष्ठेच्या दृष्टीतून आकारास आलेला नाही तर तो आपलेपणाच्या दृष्टीतून आकारास आलेला आहे.

या पुस्तकात यशवंत मनोहरांचा वाहूमयशोध घेणारे लेख आलेले आहेत. प्रमोद वाळके यांनी मनोहरांचरील अकृत्रिम जिव्हाळ्यातून हे लेखन केले आहे. यातील काही लेख मनोहरांच्या विवक्षित वाहूमयकृतीचा परामर्श घेणारे आहेत. काही लेख त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे धागे उकलून दाखविणारे आहेत. काही लेख त्यांच्या एकंदर जीवितध्येयाला स्पष्ट करणारे आहेत. प्रमोद वाळके यांनी लिहिलेले हे लेख वैविध्यपूर्ण स्वरूपाचे असले तरी त्यातील मध्यवर्ती सूत्र मनोहरांच्या एकंदर व्यक्तिमत्त्वाचे व वाहूमयाचे भावगर्भ रूपातून आस्वादन असेच आहे. मनोहरांनी आपल्या विपुल वाहूमयनिर्मितीतून जे समाजजीवनविषयक भान शब्दबद्ध केले, ते एकूणच मानवी समाजसमूहांना व समाजघटकांना समृद्ध करणारे आहे. त्यांनी आजवर जवळपास ८०च्या वर लहान-मोठ्या पुस्तिकांचे आणि ग्रंथांचे लेखन केले आहे आणि अनेक विषयांवर महत्त्वपूर्ण ग्रंथसंकल्प त्यांनी हाती घेतले आहेत. मनोहरांचे हे विपुल आणि वैविध्यपूर्ण स्वरूपाचे ग्रंथलेखन केवळ वाचकांनाच नाही तर लेखक

वर्गालादेखील स्थिमित करणारे असे आहे. त्यांचे वाहूमयविश्व विलक्षण प्रसरणशील स्वरूपाचे आहे. ही प्रसरणशीलता आशयाच्या दृष्टिकोनातून आहे, त्याप्रमाणे अभिव्यक्तीच्या दृष्टिकोनातून आहे. मनोहरांचे वाहूमयविश्व हे एक सौंदर्यविश्वच आहे. आणि हे सौंदर्यविश्व मोठे विलोभनीय स्वरूपाचे आहे. त्यांच्या या सौंदर्यविश्वाचा उलगडा आस्थादक अंतःकरणाने प्रमोद वाळके यांनी या ग्रंथातून केलेला आहे.

प्रस्तुत ग्रंथाला प्रमोद वाळके यांनी दिलेले शीर्षक मोठे वैशिष्ट्यपूर्ण असे आहे. हे शीर्षक औचित्यपूर्ण स्वरूपाचे आहे. तसेच ते मूल्यगर्भ स्वरूपाचे देखील आहे. मनोहरांचे 'सौंदर्यविश्व' असे म्हणताना सौंदर्याबद्लची निश्चित स्वरूपाची भूमिका लक्षात घ्यावी लागते. सौंदर्य ही शब्दयोजना आपण बहुतांशपणे ढोबळ व स्थूलरूपात करीत असतो. सौंदर्य या शब्दाचा वापर आपण बन्याचदा स्वैरपणे करीत असलो तरी त्याच्या संकलिपत भागाकडे लक्ष देणे गरजेचे ठरते. सौंदर्य म्हणजे काय? सौंदर्यतत्त्वे कोणकोणती असतात? सौंदर्याचे स्वरूप काय? सौंदर्याचे घटक कोणते? सौंदर्याचा आशय काय? सौंदर्याची अभिव्यक्ती कशा प्रकारची असते? अशाप्रकारचे बहुविध प्रश्न 'सौंदर्य' या संकल्पनेबाबत निर्माण झालेले आहेत आणि त्यांची वैविध्यपूर्ण स्वरूपाची, विविधांगी दृष्टिकोनाची उत्तरेदेखील देण्यात आली आहेत. सौंदर्यतत्त्वाचा शोध आणि बोध घेण्याचा प्रयत्न प्राचीन काळापासून आजतागायत्र अनेक दिग्गजांनी केला आहे तसेच त्यांच्याकडून आपापल्या विचारपद्धतीने सौंदर्यतत्त्वाची निश्चिती करण्यात आली आहे. भारतीय पातळीवर मानवी जीवनातील व तत्संबंधित कला-वाहूमयव्यवहारातील सौंदर्यतत्त्व समजून घेण्याचा प्रयत्न चार्वाक आणि बुद्ध यांच्यापासून तर आजच्या कालखंडातील विचारवंतांपर्यंत अनेकांनी केला आहे. पाश्चात्य जगतात सॉक्रेटिस, अॅरिस्टोटलपासूनची सौंदर्यतत्त्वनिश्चितीची परंपरा सुरु आहे. सौंदर्य या संकल्पनेने व या संकल्पनेच्या शाखोपशाखांना विचारशील व्यक्तित्वांना सतत चिंतनरत ठेवले आहे व या वैविध्यपूर्ण चिंतनातून सौंदर्याचे विविध पैलू स्पष्ट होत आहेत. प्रमोद वाळके यांच्या 'यशवंत मनोहरांचे सौंदर्यविश्व' या पुस्तकाच्या शीर्षकासंदर्भात विचार करताना सौंदर्यसंकल्पनेच्या ऐतिहासिक विकासक्रमाचे भान ठेवावे लागते तसेच मनोहरांच्या सौंदर्याविषयीच्या संकल्पनेलाही समजून घ्यावे लागते.

डॉ.यशवंत मनोहर यांनी साहित्यनिर्मिती करताना त्या साहित्याच्या सौंदर्यगाभ्याचा मूलभूत स्वरूपाचा विचार केलेला आहे. त्यांनी ललित साहित्याच्या निर्मितीसोबत नव्या साहित्यशास्त्राची भूमिका मांडली आहे. त्याचप्रमाणे बुद्धिवादी सौंदर्यशास्त्राची निर्मितीदेखील केली आहे. साहित्याचा विचार करताना त्यांनी साहित्यशास्त्राचे नवे मापदंड प्रस्थापित केले आहेत. साहित्याच्या सौंदर्याबाबतच्या पारंपरिक मूल्यसंकल्पनांना झुगारून देऊन नवी इहनिष्ठ सौंदर्यसंकल्पना त्यांनी विश्लेषित केली आहे. मनोहरांनी

आपल्या साहित्यातून जे सौंदर्यविश्व निर्माण केले त्या सौंदर्यासंबंधीची त्यांची तात्त्विक बांधणी महत्त्वपूर्ण ठरते. ‘बुद्धिवादी सौंदर्यशास्त्राची’ मांडणी करताना यशवंत मनोहरांनी लिहिले आहे, ‘जीवनाचे सम्यक आकलन करणारी मनःशक्ती म्हणजे सौंदर्यवृत्ती होय. ही मनःशक्ती कलावंतातही असतेच आणि वाचकाजबळही असतेच. या सौंदर्यवृत्तीला जीवनाची अर्थपूर्णता कळते आणि अनर्थकारकताही कळते. या सौंदर्यवृत्तीला जीवनाच्या महत्तेचा निकष मानता येईल. उत्कट सौंदर्यनिष्ठा म्हणजे सौंदर्यवृत्ती. ही सौंदर्यवृत्ती जितकी उत्कट असते त्याप्रमाणात तिला जीवनातील निर्धकांनी आग लागते. ही आग लागल्याने होणाऱ्या यातना जितक्या पराकोटीच्या तितकी सौंदर्याची तहानभूकही उत्कट असते. प्राण्याला रवास तशी कलावंताला सौंदर्यवृत्ती असते. या सौंदर्यवृत्तीलाच जीवनाची मर्मे वेचता येतात आणि ही मर्मे प्रकाशमान करणारा आशयबंध कलावंत निर्माण करतो. आशयबंध म्हणजे कलावंताच्या सौंदर्यवृत्तीने निर्माण केलेली सौंदर्याकृतीच होय. आशय आणि बंध यात एक अतूटता, नामरूप वियोज्यता असते. ही प्राणिसदृश्य एकता किंवा सेंद्रियता होय. हे भान असलेली आणि त्यानुसार वाह्यमय सर्जनाचे वर्तन करणारी वृत्ती म्हणजे सौंदर्यवृत्ती होय. कलावंताची ही सौंदर्यवृत्तीच जीवनाचे आकलन करते. या आकलनाचा आशयबंधही तीच निर्माण करते आणि या आशयबंधाचा जीवैक्य पातळीवरून आस्वाद घेते. ही सौंदर्यवृत्तीही नवनव्याने समृद्ध होते. (बुद्धिवादी सौंदर्यशास्त्र, पृ. १४)

मनोहरांनी सौंदर्यवृत्तीच्या संदर्भात केलेले उपरोक्त भाष्य मूलगामी स्वरूपाचे आहे. तसेच ते त्यांच्या सौंदर्यकल्पनेचे प्रारूपही स्पष्ट करणारे आहे. सौंदर्यवृत्तीच्या संदर्भात मनोहरांनी मांडलेली भूमिका सौंदर्य संकल्पनेचे नवसर्जन करणारी अशीच आहे. त्यांच्या या सर्जनशील सौंदर्यकल्पनेवरच त्यांचे सौंदर्यविश्व उभे आहे. प्रमोद वाळके यांनी प्रस्तुत ग्रंथातून मनोहरांचे शब्दबद्ध केलेले सौंदर्यविश्व याच अधिष्ठानावर अधिष्ठित असल्याचे दिसून येते. अर्थात हे सौंदर्यविश्व वाळके यांच्या खास आस्वादक हृदयशील दृष्टीतून शब्दबद्ध झाले आहे. लेखकाला व त्यांच्या संवेदनबुद्धीला भावलेले मनोहर येथे अभिव्यक्त होत जातात. लेखकाला मनोहरांचे समग्र वाह्यमयलेखन सतत प्रेरणादायी वाटत आलेले आहे. पण ज्या ज्या क्षणी त्यांना मनोहर आत्यंतिक भावतात, त्या त्या क्षणांच्या वाह्यमयीन प्रतिक्रिया ते शब्दबद्ध करू पाहतात. प्रमोद वाळके यांचे हे पुस्तक व या पुस्तकातील विविध लेख त्यांच्या या भावलेपणातूनच आणि त्याच्याही पुढे भारावलेपणातून निष्पन्न झाले आहे.

प्रमोद वाळके यांचे हे मनोहरांच्या वाह्यमयावर पोसलेले व त्यावर पुष्ट झालेले लेखकमन मोठे वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. त्यांचे हे लेखक-मन मुळात कवि-मन आहे. कविमनाच्या मुशीतून त्यांचे मनोहरांबाबतचे वाह्यमयीन आकलन आकारास येते.

प्रमोद वाळके यांच्या खास कविमनातून साकारलेले मनोहरांच्या व्यक्तित्वाबद्दलचे आणि वाहूमयाबद्दलचे आकलन या ग्रंथाच्या पानापानातून अभिव्यक्त होताना दिसते. यशवंत मनोहर यांच्या व्यक्तित्वाबाबतची व वाहूमयाबाबतची त्यांची दृष्टी विलक्षण संवेदनशील स्वरूपाची आहे. या संवेदनशीलतेचे भारावलेपण मोठे काव्यपूर्ण आहे. काव्यमयतेचे व भावगर्भतेचे लेणे लेबून त्यांचे बहुतांश लेखन आविष्कृत झाले आहे. याची प्रचिती अगदी सुरुवातीच्या लेखापासून येताना दिसते. प्रमोद वाळके हे मनोहरांना ‘सर्जनाच्या सौंदर्ययुगाचे परमप्रवक्ता’ मानतात आणि त्यांचे परमप्रवक्तापण शब्दबद्दू करतात. ‘सर्जनाच्या सौंदर्ययुगाचे परमप्रवक्ता:डॉ. यशवंत मनोहर’ या लेखात त्यांनी लिहिले आहे, ‘मी निसर्गाला त्याचा प्रवक्ता कोण असे विचारले आणि निसर्गानि सूर्याकडे बोट दाखविले... मी सजग विश्वातील संवेदनशील मनांना त्यांचा प्रवक्ता कोण आहे असे विचारले आणि त्या सर्वांनी बुद्धाकडे बोट दाखविले... मी एकूणच वंचितांना, शोषितांना, पीडितांना, कष्टकन्यांना, कामगारांना, जन्माबरोबर धमनि ज्यांची गुलाम म्हणून अवहेलना केली अशा दुःखांना त्यांचा प्रवक्ता कोण असे विचारले असता त्या सर्वांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांकडे बोट दाखविले... मी दीक्षाभूमीवर जाऊन बाबासाहेबांपुढे नतमस्तक होत असताना त्यांच्या बुद्धिप्रामाण्यवादी प्रमाणशास्त्राचा प्रवक्ता कोण आहे असे विनम्रपणे विचारले असता बाबासाहेबांनी यशवंत मनोहरांकडे बोट दाखविले. बाबासाहेब म्हणाले, बाहेरून आलेल्या विषमतावादी विकृतींनी राखरांगोळी केलेल्या बहिष्कृतांच्या राखेतून ज्या फिनिक्स प्रतिभावंताचा जन्म झाला त्याचे नाव यशवंत मनोहर आहे... बुद्धाच्या क्रांतीला नष्ट करण्यासाठीचे मानसशास्त्र जन्माला घालणाऱ्या अनर्थकारी क्रचांना शह देण्यासाठी प्रलंयकारी सूर्य होऊन दिला गेलेला इन्किलाबी नारा ऐकून माझे मन समाधानी झाले आणि माझ्या आंदोलनांना, विचारांना, तत्त्वज्ञानाला खरा प्रवक्ता मिळाल्याचा आनंद झाला. मन सदगदीत झाले.’ मनोहरांच्या एकंदर व्यक्तित्वाकडे पाहण्याची प्रमोद वाळके यांची भाववृत्ती ही अशी भावविभोर स्वरूपाची आहे. मनोहरांच्या लोकविलक्षण प्रज्ञा-प्रतिभेने स्पंदित झालेले प्रमोद वाळके यांचे कविमन लिहिते होते आणि त्यातून मनोहरांचे सौंदर्यविश्व उलगडणारी लेखनकृती जन्मास येते.

प्रमोद वाळके यांनी प्रस्तुत पुस्तकातून यशवंत मनोहरांच्या सौंदर्यविश्वाची केलेली मांडणी वैशिष्ट्यपूर्ण स्वरूपाची आहे. त्यांच्या सौंदर्यविश्वाचे आविष्करण करताना मनोहर हे कसे सर्जनाच्या सौंदर्ययुगाचे परमप्रवक्ता ठरतात, याचे सुंदर विश्लेषण ते पहिल्या लेखातून करतात. यशवंत मनोहरांबद्दलची लेखकाची आदरभावना व विचारशक्ती या लेखातून सुरेखपणे प्रकट झाली आहे आणि ती कृतज्ञतावृत्ती व विचारासक्तता या सबंध ग्रंथातून उत्तरोत्तर वाढत गेली आहे. लेखकाची ही आदरोत्कटता व विचारासक्तता मनोहरांना ‘सर्जनाच्या सौंदर्ययुगाचे परमप्रवक्ता’ या

परमपदावर नेऊन पोहोचविताना या परमप्रवक्तापणाची निश्चितीही समरसून करते. ‘परमप्रवक्त्याची वृत्ती अपरिग्रहाची वृत्ती असते. परमप्रवक्ता लोकशाही समाजवादाचे मूल्य जीवापाड जपत असतो. स्वतःच्या संवेदनशीलतेचा, ज्ञानाचा, विज्ञानाचा, तत्त्वज्ञानाचा, चिंतनाचा उपभोग दुसऱ्याला घेता यावा यासाठी परमप्रवक्त्याची जिज्ञासा धडपडत असते. धावत असते. गतिमान होत असते. एका अर्थाने परमप्रवक्ता सर्जनशील असतो. संवेदनशील असतो. निरपेक्षपणे समाजाला देत राहणे, विषमतावादी अडथळ्यांना शह देण्यासाठी ऊर्जाविंत सैन्य उभे करणे, येणाऱ्या जागतिक संकटांची पूर्वसूचना देऊन जीवनाच्या कोणत्याही कमजोर अंगांना उदारमतवादी खाजगी संकटांशी भिडण्याचे नवे तंत्र देणे, भौतिक आणि नैतिक संस्कृतीच्या विकासाचे प्रज्वलन करणे आदी कामे परमप्रवक्त्याचे सर्जन निःस्पृहपणे करीत राहते. डॉ.यशवंत मनोहरांनी ‘उत्थानगुंफा’ या जीवनमूल्यांच्या सौंदर्यसंग्रहापासून येऊ घातलेल्या ‘युगमुद्रा’ या संस्कृतीमुक्त संस्कृती मूल्यसंग्रहापर्यंतच्या प्रकाशित झालेल्या प्रत्येकच पानातून परमप्रवक्त्याचे दाखले मिळतात.’ यशवंत मनोहरांची वाहूमयनिर्भिती व त्यांचे एकंदर वाहूमयलेखन त्यांना कशाप्रकारे सर्जनाच्या सौंदर्ययुगाचे परमप्रवक्ता या पदापर्यंत घेऊन जाणारे आहे याचे मोठे भावगर्भ रेखाटन येथे लेखकाने केले आहे.

‘यशवंत मनोहरांचे सौंदर्यविश्व’ या ग्रंथात सर्व लेख यशवंत मनोहरांच्या ऊर्जस्वल व्यक्तिमत्त्वाचे आणि त्यांच्या प्रतिभासूरित वाहूमयाचे भावगर्भ आकलन मांडणारे आहेत. येथील लेखांची सर्वसाधारणपणे दोन घटकांत वर्गवारी करता येते. मनोहरांचे एकंदर वाहूमयीन व्यक्तिमत्त्व हा या लेखांतून प्रगटणारा एक घटक होय. त्यांच्या विवक्षित स्वरूपाच्या वाहूमयीन कलाकृतींचे आस्वादन हा दुसरा घटक होय. या दोन्ही घटकांतून त्यांच्या एकूणच वाहूमयीन कार्यकर्तृत्वाचा पट येथे उलगडून दाखविण्यात आला आहे. प्रमोद वाळके यांनी भाव-भावनांनी चिंब भिजून गेलेल्या आविष्कार शैलीत या लेखांची मांडणी केली आहे. चंदनाच्या संगतीने ज्याप्रकारे त्या लगतचा आसमंत गंधित होतो; तशाच प्रकारे मनोहरांचा सहवास लेखकाला लाभून त्यांची लेखनशैलीदेखील शोभायमान झाली आहे; याची विलक्षण प्रचिती प्रस्तुत ग्रंथातील सर्वच लेखांमधून येते. व्यक्तित्वदर्शन आणि वाहूमयदर्शन अशा दुहेरी पद्धतीने वाळके यांनी या ग्रंथाचे लेखन केले आहे आणि हे समग्र लेखन बाचनीय ठरले आहे.

डॉ.यशवंत मनोहरांचे व्यक्तित्वदर्शन घडविताना लेखक प्रमोद वाळके कमालीचे भावविभोर होतात. ‘दिनांक २६ मार्च १९४३’, ‘युगसाक्षी साहित्यिक : डॉ.यशवंत मनोहर’, ‘एका वादललेल्या उजेडाच्या सहवासात’ यासारख्या लेखांमधून त्यांनी हे व्यक्तित्वदर्शन सुरम्यपणे रेखाटले आहे. मनोहरांच्या व्यक्तित्वाचा लेखकाने केलेला आविष्कार त्यांच्या भावसंपर्दित उत्कटनिष्ठेतून आकारास आल्याचे दिसून येते. या

व्यक्तित्वदर्शनाला आपुलकीचा आणि जिव्हाळ्याचा स्पर्शी लाभला आहे. ‘दिनांक २६ मार्च १९४३’ सारख्या लेखातून लेखक जेव्हा ‘यशवंत मनोहरांच्या सहवासात मी अनेक क्षण घालविले आहेत. त्यांच्या सहवासात व्यतीत केलेला प्रत्येक क्षण नवा असतो. त्यांच्या सहवासात ज्या प्रहरात मी जातो तो प्रहर माझ्यासाठी नवता घेऊन येतो. नवा विचार लेवून जन्म घेतो. त्यांच्या सहवासातील नव्या क्षणांना नव्या अर्थाने अंकुर फुटायला लागतात. नव्या अंकुरांना त्यांनी दिलेल्या संदर्भाचे दाखले नव्या विचारांना उत्तेजन देतात आणि नवी चेतना मिळाल्याचा आनंद मिळतो.’

मनोहरांच्या सहवासात येणाऱ्या मित्रमंडळींना नव्या जीवनजाणिवांचे धुमारे कसे फुटत असतात याचे सुरेख दर्शन येथे लेखक घडवितात. मनोहरांच्या बैठकीतील चर्चा-चिकित्सा, गण्या, विचार-विमर्श तेथील सहभागी मित्रमंडळींना, विद्यार्थीवर्गाला, अभ्यासक-विचारकांना आणि साहित्य-समाज या क्षेत्रात उमेदवारी करू इच्छिणाऱ्या तरुणांना नवी ऊर्जा देणारे असतात. ह्याचा प्रत्यक्ष अनुभव प्रमोद वाळके यांनी सातत्याने घेतला आहे व तो ते नित्यनेमाने घेत आहेत. मनोहरांच्या व्यक्तित्वातील हा चिरतरुणपणा व नवेपणा प्रमोद वाळके यांनी अंतःकरणाच्या जिव्हाळ्यातून येथे अभिव्यक्त केला आहे.

मनोहरांच्या व्यक्तित्वाचे विविध पैलू उलगडून दाखविताना लेखक प्रमोद वाळके यांच्या अभिव्यक्तीला एक वेगळ्याच प्रकारची छटा प्राप्त होते. मनोहरांच्या क्रांतीमनस्क विचारवैभवाला व्यक्त करताना त्यांची लेखणी धारदार बनते तर कधी मनोहरांच्या कारुण्याने डबडबलेल्या भावोद्रेकांना व्यक्त करताना त्यांची लेखणी, मुलायम व स्निग्ध रूप धारण करते. प्रमोद वाळके यांची लेखनशीली वेगवेगळ्या प्रकारच्या भावच्छटा समर्थपणे व्यक्त करते. वाळके यांच्या ‘युगसाक्षी साहित्यिक - डॉ. यशवंत मनोहर’ या लेखातील हे आविष्काररूप पहा-

‘यशवंत मनोहरांचे अंतरंग काव्यभूमी आहे. ही भूमी बुद्धाचे निव्वाणशास्त्र, जोतीबा फुल्यांचे क्रांतीशास्त्र, बाबासाहेब आंबेडकर नावाचे प्रमाणशास्त्र या जडवाद, बुद्धिप्रामाण्यवाद, मानवतावादाच्या सिंचनातून तयार झाली आहे. या भूमीत बट्रॉड रसेल, सार्व, डेकार्ट, डेरिडा यासारख्या अनेक पाश्चात्य विदृत्तेचे सेंट्रिय नत्र टाकले आहे. या काव्यभूमीत रमाईसारख्या अनेक दुःखद आयुष्यातून ओघळणाऱ्या अशूंचे डबडबलेपण आहे. सावित्रीसारख्या अनेक धीर्यशील आणि ध्येयशाली असणाऱ्या आयुष्यांनी पेरणी केली आहे. यशोधरेप्रमाणे नवतेच्या अनेक ऊर्जाधरांनी आपली जागा निश्चित केली आहे. त्यामुळे यशवंत मनोहरांच्या भूमीतून बाहेर पडणारे शब्द सहजीवकाच्या मृत्यूनंतर स्मशानातील निखारे झालेल्या सरणाजवळ निरव वातावरणात ओघळणाऱ्या अशूंची अस्वस्थता होतात. रक्ताशूनी ज्वालाग्राही झालेली अग्निफुले त्यांच्या कवितेतून बरसत असतात. त्यामुळे त्यांच्या अस्वस्थ

लेखणीतून बाहेर पडणारा प्रत्येक शब्द मग तो कवितेतील असो, वैचारिक लेखातील असो, काढंबरीतील असो किंवा पत्रलेखनातील असो, कधी करुणरसात भिजून बाहेर पडतो तर कधी वीरस प्राशन करून येतो. कधी विद्वत्ताप्रचूर प्रज्ञानरसाची भूमिका वठवत प्रतिक्रांतीवाद्यांच्या शेंदरी कटाचे विश्लेषण करतो तर कधी तत्त्वज्ञाची भूमिका जगत असतो.’

प्रमोद वाळके यांच्या लेखनशैलीचे प्रातिनिधिक उदाहरण या नात्याने उपरोक्त परिच्छेदाकडे पहावे लागते. मनोहरांच्या वाहूमयविशेषांसंबंधी आविष्करण करताना वाळके यांची लेखनाभिव्यक्ती कशी नाना रंगरूप धारण करते आणि तो काव्यमयतेने ओथंबून अभिव्यक्त होते, याचे विविध प्रकारचे नमुने त्यांच्या या ग्रंथातील लेखा-लेखांतून पाहावयास मिळतात. मनोहरांच्या पावलांचर पावले ठेवीत लेखक प्रमोद वाळके भावाविष्करण करण्याचा सातत्याने प्रयत्न करतात. लेखनादराचाही एक नमुना बाचकांच्या पुढे पेश करतात. यामुळे त्यांच्या लेखनाला बाचनीयता प्राप्त होताना दिसते. मनोहरांच्या प्रज्ञा-प्रतिभेशी समरस होण्याची सहदयता प्रमोद वाळके यांच्याकडे आहे. त्यामुळे त्यांचे प्रस्तुत ग्रंथातील लेखन सहजाणिवेतून आविष्कृत झाल्याचे दिसून येते. मनोहरांच्या व्यक्तित्वाचे विविध सणंग लेखकाला जबळून समजून घेता आले आणि त्यांच्या लेखन आविष्काराची सामाजिक सुसंगतीही चांगल्याप्रकारे समजून घेता आली. या सगळ्या विचारप्रक्रियेमुळे प्रमोद वाळके यांनी मनोहरांचे उलगडलेले सौंदर्यविश्व कोणत्याही रसिक-बाचकाला भावणारे असेच आहे.

यशवंत मनोहर यांच्या काही विशिष्ट वाहूमयकृतीचे प्रमोद वाळके यांनी या ग्रंथातील लेखांतून विवेचन केले आहे. मनोहरांच्या ज्या वाहूमयकृती वाळके यांना विशेष भावल्या त्या वाहूमयकृतीचे मर्मग्राही आस्वादन त्यांनी केल्याचे दिसून येते. खेरे तर मनोहरांच्या समग्र वाहूमयावर वाळके यांचे व्यक्तिमत्त्व पोसले गेल्याचे जाणवते. पण मनोहरांच्या ज्या वाहूमयकृती त्यांच्या मनःपटलावर अमीटपणे गोंदल्या गेल्या, त्या वाहूमयकृतीसंबंधीचे भावोदगार येथील अनेक लेखांतून पहावयास मिळतात. मनोहरांची ‘रमाई’ काढंबरी, त्यांनी नंतरच्या काळात लिहिलेल्या ‘मी यशोधरा, मी सावित्री’ या काढंबन्या, यांचे ठसे महाराष्ट्रातील असंख्य बाचकांप्रमाणे प्रमोद वाळके यांच्याही मनावर उमटले आहेत. या ठशांतून वाळकेच्या मनात जी संमिश्र भाव-वलये निर्माण झाली आहेत, त्यांचा गुंजारव म्हणजे त्यांचे हे आस्वादपर लेखन होय. यासोबतच ‘महाभारतातील आपले नायक शंबूक-कर्ण-एकलव्य’ या विषयासंबंधीचे भावकल्लोळ येथे व्यक्त होताना दिसतात. मनोहरांच्या कवितांचा व त्यांच्या काव्यदृष्टीचा उत्कर्षबिंदू ठरलेल्या ‘हे कवी...!’ या कवितेचे आस्वाद-बाचन येथे लेखक आविष्कृत करतात.

मनोहरांनी लिहिलेल्या वाहमयकृतीना विशिष्ट प्रकारची बुद्धिनिष्ठ भूमिका आहे. विशेषतः त्यांनी धर्मसंस्थेबदल आणि धर्मसंस्थेबदलही जे लेखन केले आहे, ते तर विशेष अर्थानि निर्णायिक आहे. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी विपश्यना का नाकारली?’, ‘आंबेडकरवादी बौद्ध भिक्खू कसा असावा?’ या विषयांवर त्यांनी केलेले लेखन मूल्यनिर्णायिक आहे. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलित समाजाला १९५६ मध्ये धम्मदीक्षा देऊन पूर्वाश्रमीच्या दलित व आताच्या बौद्ध समाजात एक अभूतपूर्व असे वैचारिक परिवर्तन केले. या परिवर्तनाचा शोध आणि बोध मनोहर मूल्यगर्भपणे वाचकांच्या पुढे ठेवतात. प्रमोद वाळके यांनी मनोहरांच्या या शोधा-बोधाचे आकलन या ग्रंथात मांडले आहे. ‘डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर विपश्यनेचे विरोधकच!’ आणि ‘आंबेडकरवादी भिक्खू कसा असावा? एक अन्वेषण’ हे वाळकेंचे दोन लेख यासंदर्भात येथे आले आहेत. या लेखांमधून वाळके यांनी मनोहरांची वर्णविषयीची भूमिका आणि सोबतच त्यासंबंधीचे स्वतःचे समर्थन मांडले आहे. शिवाय मनोहरांच्या विचारदृष्टीला वाट पुसत ‘विहार : नियोजनाचे विद्यापीठ’ या लेखाचे लेखनदेखील केले आहे.

प्रमोद वाळके यांनी मनोहरांनी निर्माण केलेल्या वाहमयकृतीचे जे आस्वादन केले, ते मुळापासून पाहण्यासारखे आहे. मनोहरांनी आपल्या काढंब-यांमधून आपल्या युगनायिका – यशोधरा, सावित्री आणि रमाई यांचे घडविलेले जीवनदर्शन अत्यंत भावस्पर्शी असल्याची प्रचिती अखिल महाराष्ट्राला आलेली आहे. या प्रचितीची प्रस्फुरणे प्रमोद वाळके या ग्रंथातून मांडताना दिसतात. ‘रमाई : अस्वस्थ मनाची व्याकुळता’, उन्नत जीवनाचे महाकाव्य : मी यशोधरा’, ‘सनातनसूर्याचे विरचन : मी सावित्री’ असे आस्वादगम्य लेख वाळके यांनी लिहिलेले आहेत. याशिवाय ‘महाभारतातील आपले नायक : शम्बुक - कर्ण - एकलव्य’ या संदर्भात अंतहीन तडफडीचा आर्तनाद’ असा आर्तभावी लेख त्यांनी लिहिलेला आहे. या सर्व लेखांमधून प्रमोद वाळके यांचे सहदय, संवेदनशील व सहवेदनेने द्रवित झालेले मन प्रकट होताना दिसते. वाहमयकृतीचा आस्वाद घेताना रसिक वाचकाकडे जी उत्कट संवेदना असावी लागते तिचा प्रकर्ष वाळकेच्या व्यक्तिमत्त्वात दिसून येतो. या उत्कट संवेद्यतेमुळेच त्यांच्या रसिकतेचे रूपांतर लेखकपणात होताना दिसते. वाळके यांच्या व्यक्तिमत्त्वातील लपलेला लेखक उजागर करण्याचे महत्कार्य मनोहरांच्या वाहमयकृतीनी केले आहे. वाळकेंचे हे लेखकपण भावविभोर मनोवृत्तीतून व आस्वादाच्या देहवृत्तीतून प्रकट होत जाते.

यशवंत मनोहरांनी ‘रमाई’ या काढंबरीतून माता रमाईचे रेखाटलेले जीवनचित्र तमाम आंबेडकरवादी मंडळीच्या व बौद्धबांधवांच्या मनात घर करून बसलेले आहे. ही ‘रमाई’ प्रमोद वाळकेच्या संवेदनशील मनातील अस्वस्थ व्याकुळता होऊन बसते.

मनाला अस्वस्थ करणारे आणि मनाच्या व्याकुळतेला अधिकाधिक गहिरे करीत जाणारे असे हे लेखन आहे. ह्या कादंबरीची नायिका माता रमाई आणि कादंबरीचे सर्जक कादंबरीकार या दोहोनाही आत्यंतिक काव्यात्म स्वरूपाची मानवंदना करताना प्रमोद वाळके लिहितात, ‘मनोहरांच्या मनात प्रतिबिंबित झालेल्या दुःखाला व्याकुळतेचे, कारुण्याचे प्रतीक असणाऱ्या चंद्राने आणि अर्सीम अंधाराला स्वयंतेजाने उद्घवस्त करणाऱ्या सूर्यने दार उघडले आणि रमाई या मातृत्वाच्या महाकाव्याला मूर्तरूप प्राप्त झाले. यशवंत मनोहर नावाच्या प्रतिभेचे बोट धरून रमाईचे अनाथपण चालू लागले आणि यतीम दुःखाचा गहिवर रमाई या कादंबरीत ओसंडू लागला. आई-वडिलांचे व्यक्तिमत्त्व निसर्गात विलीन झाल्यापासून रमाईच्या डोळ्यातील डबडबलेपण यशवंत मनोहर नावाच्या करुणावंताच्या डोळ्यातून ओघल्याले आणि रमाई कादंबरीतून दुःखाच्या ओवीचा सडा शिंपला. रमाई या दुःखाचे यशवंत मनोहर कर्जबाजारी झालेत आणि रमाई कादंबरीची पटकथा अशी अंतर्मुख झाली.’ प्रमोद वाळके यांची आलंकारिक भाषाशैली प्रतिमापूरित पद्धतीने कादंबरीनायिका व कादंबरीकार यांचे अनन्यत्व प्रकट करीत जाते आणि आपली भावनिक प्रतिक्रिया मूखर करते.

याचप्रकारे ‘मी यशोधरा!’, ‘मी सावित्री!’ या मनोहरांच्या कादंबन्यांवर आपल्या भावनिक प्रतिक्रिया प्रमोद वाळके नोंदवित जातात. मनोहरांच्या या वाह्मयीन कलाकृतीचे वाचन आणि आस्वादन करीत असताना वाळके यांच्या मनात आणि मेंदूत जे भावना विचारांचे कल्लोळ निर्माण होतात, तेच भावकल्लोळ व विचारकल्लोळ लेखांचे रूप धारण करतात. अर्थात हे भावकल्लोळ प्रतिमा व अलंकारांच्याच परिवेशातून प्रकट होत असतात. मनोहरांनी ज्या भावतंद्रीतून कादंबरी-त्रयीची निर्मिती केली, त्याच पाऊलवाटेने वाळके आपल्या या लेखातून जाऊ पाहतात. त्यामुळे वाळकेचे हे लेखन भावगर्भ होते आणि भावविवश देखील होते. ‘मी यशोधरा!’ या कादंबरीवर भाष्य करताना ही कादंबरी ‘उन्नत जीवनाचे महाकाव्य’ असल्याचे वाळके यांना वाटते. ‘शुष्क अश्रूना मायेचा ओलावा मिळाला की मन ओथंबून येते. दुःखाच्या क्षणी गळ्यात अडकलेल्या आवंद्याला मायेचा माणूस दिसला की गळ्यात दाटलेला आवंदा हंबरडा फोडतो. आठवणीनी आभावून आलेले मन हडबडायला लागले की आधाराची काठी हातातून निसटत असल्यासारखे ओठ थरथरायला लागतात. डोळ्यांची अवस्था कावरीबावरी होते. नजर भिरभिरायला लागते. बोटांची अवस्था अपंगत्व आलेल्या अवयवांसारखी होते. एरवी सर्जनशील असलेले मन बधीर होते...’ अशाप्रकारच्या भावशारणतेतून प्रमोद वाळके ‘मी यशोधरे!’चे आपल्या मनावर उमटलेले प्रतिबिंब रेखाटत जातात. अशाप्रकारच्या भावविवश वृत्तीचे प्रत्यंतर ‘मी सावित्री!’च्या आस्वादनातूनही दिसून येते. मनोहरांच्या ‘हे कवी!...’ चे रसास्वादन करताना वाळके यांची भाववृत्ती विचारशीलतेच्या दृष्टीने

प्रकट होऊ लागते. ‘कवितेतील प्रत्येक दोन ओळीत असलेली वचनबद्धता वाचताना मी गंभीर झालो. त्यात व्यक्त झालेल्या नैतिकतेच्या दबावाने माझा मेंदू भारी झाला. मन सुन्न झाले...’ अशाप्रकारची मनोवस्था ते व्यक्त करतात. मनोहरांच्या लेखनात असणारी भावोददीपकता वाळके यांना पूर्णतः भारून टाकते. अशाप्रकारच्या भाराबलेल्या अवस्थेत वाळके आपल्या मनाला या आस्वादक लेखनातून मोकळे करीत जातात आणि सोबत भावगुंठनात बंदिस्तही होत जातात.

यशवंत मनोहरांच्या महत्त्वपूर्ण वाङ्मयीन कलाकृतींचे आस्वादन करीत असताना प्रमोद वाळके मनोहरांच्या अंतरंगात उतरण्याचा प्रयत्न करतात. ज्या बौद्धिक वैचारिक वारशावर मनोहरांचे व्यक्तिमत्त्व पोसले गेले आहे, त्या बुद्धिप्रामाण्यवादी विचारपरंपरेचे भान ते वाचकांच्या पुढे गंभीरपणे मांडू पाहतात. ‘डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विपश्यनेचे विरोधकच !’ आणि ‘आंबेडकरवादी भिक्खू कसा असावा ? एक अन्वेषण’ या लेखातून प्रमोद वाळके यांनी असा मनोहरांच्या वैचारिक भूमिकेला विश्लेषित करण्याचा प्रयत्न केला आहे. मनोहरांनी विपश्यनेच्या संबंधात मूलगामी प्रश्न उपस्थित करणारे ‘डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी विपश्यना का नाकारली ?’ हे पुस्तक लिहिले. या पुस्तकातील विचारसूत्रांचे तपशीलवार विश्लेषण प्रमोद वाळके यांनी केले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे विपश्यनेचे विरोधकच होते, असा साद्यांत निष्कर्ष त्यांनी येथे काढलेला आहे. मनोहर हे बौद्ध धम्माकडे कसे निखल बुद्धिप्रामाण्यवादी भूमिकेतून पाहतात, याचा वस्तुपाठ प्रमोद वाळके या लेखातून देतात. मनोहरांनी ‘आंबेडकरवादी बौद्ध भिक्खू कसा असावा ?’ या विषयावर महत्त्वपूर्ण चिंतन आपल्या एका पुस्तिकेतून मांडले आहे. मनोहरांच्या विचारदृष्टीतील आंबेडकरवादी भिक्खूचे गुणविशेष प्रमोद वाळके आपल्या लेखातून स्पष्ट करताना दिसतात. मनोहरांना बौद्ध भिक्खूंच्या संदर्भात का लिहावेसे वाटले आणि हा भिक्खू ‘आंबेडकरवादी बौद्ध भिक्खू’च असावा असे निष्कून का सांगावेसे वाटले, याचा बौद्धिक उलगडा वाळके आपल्या या संबंधातील लेखातून करतात. मनोहरांच्या बौद्धिकतेशी समरस होऊन आणि त्यांच्या विचारदृष्टीशी एकजीव होऊन वाळके यांनी हे लेखन केले आहे आणि स्वतःचे निष्ठावंतपण सिद्ध केले आहे.

प्रमोद वाळके यांनी याप्रकारे डॉ. यशवंत मनोहर यांच्या एकूणच व्यक्तिमत्त्वाचा व त्या व्यक्तिमत्त्वातून स्फुरलेल्या वैशिष्ट्यपूर्ण वाङ्मयरूपांचा वेध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. मनोहरांचे प्रचंड ऊर्जासंपन्न असलेले व्यक्तिमत्त्व, त्यांच्या प्रगमनशील प्रज्ञा-प्रतिभेतून साकारलेले बहुआयामी वाङ्मय आणि या वाङ्मयातून साकार झालेली जीवनसौंदर्याची स्फुरणे-प्रस्फुरणे या सगळ्या घटकांचे भावरूप प्रमोद वाळके यांनी या ग्रंथातून साकारले आहे. वाळके यांनी साकारलेले हे भावरूप

उत्कट स्वरूपाचे आहे. हे भावरूप लेख काच्या उत्कटनिषेमुळे भाववेल्हाळतेच्या पातळीवर आविष्कृत झाले आहे. किंबहुना भाववेल्हाळता व शब्दवेल्हाळता यांचे एकजीव रसायनच येथे अभिव्यक्त झाले आहे, असेही म्हणता येते. मनोहरांच्या व्यक्तिमत्त्वाशी समरस होण्याची किमया वाळके यांना साधलेली आहे. मनोहरांच्या भावजीवनाशी व विचारजीवनाशी समरस होत होत प्रमोद वाळके आपली रसिकता जोपासत जातात, तिला विकसित करीत जातात आणि आस्वादक लेखकपण सिद्ध करतात. प्रमोद वाळके यांची मनोहरांसंबंधीची सानिध्यसन्मुखता व आदरोत्कटता या लेखनाला आणखी भावकोमल बनविते. आस्वादक लेखनाची जी काही सामर्थ्यस्थळे असतात आणि ज्या काही मर्यादादेखील असतात, त्या घटकांचे प्रत्यंतर या लेखनातून घेता येते.

‘यशवंत मनोहरांचे सौंदर्यविश्व’ या ग्रंथातून प्रमोद वाळके यांनी मनोहरांच्या वाढमयातील सौंदर्यशिखरांना उलगडून दाखविण्याचा व त्यामधून एक वैगळ्या उन्नत पातळीवरचे सौंदर्यविश्व कसे सिद्ध होते हे स्पष्ट करण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केला आहे. मनोहरांच्या एकूणच सौंदर्यविश्वाला प्रकट करीत असताना वाळके यांनी आपल्याही सौंदर्यभावनेचा विस्तार केला आहे. एका आदरशील मूल्यभावनेतून त्यांनी हे आस्वादगम्य लेखन केल्याचे दिसून येते. मनोहरांच्या लेखनसंस्कारातून व भाषासंस्कारातून बळ घेऊन त्यांचे हे लेखन भावविभोर मनोवृत्तीतून पुढे येते आणि भावना-संवेदनांचा पिसारा फुलवित जाते. प्रमोद वाळके यांच्या या ग्रंथलेखनातून फुलविण्यात आलेला भाव-भावनांचा पिसारा मोहक असाच आहे. यशवंत मनोहर नावाच्या एका वाढललेल्या उजेडाच्या सहवासात प्रमोद वाळके यांच्या वाढमयीन दृष्टीला एक नवी झळाळी प्राप्त झाली आहे. केवळ वाढमयीन दृष्टीलाच नव्हे त्यांच्या वाढमयरूपाला आणि भाषारूपाला देखील झळाळी आली आहे. मनोहरांच्या प्रेरणा आणि प्रभावाने अंतर्बाह्य उजाळून निघालेले तसेच त्यातून लिहिते झालेले मन या ग्रंथातून वाचकांपुढे येते. मनोहरांची नवसमाजनिर्मिती करणारी सौंदर्यदृष्टी आणि त्यातून समरसून प्रकट होणारी जीवनदृष्टी या ग्रंथातून प्रमोद वाळके लक्षणीय पद्धतीने तोलून धरतात. ग्रंथाच्या शेवटच्या भागात त्यांनी यशवंत मनोहरांची घेतलेली सुंदर अशी मुलाखत आली आहे. या मुलाखतीतून येथील समाजाची पुनर्रचना करण्याच्या भावनेने झपाटलेले आणि या भावनेने विचारतत्पर होणारे विचारवंत मनोहर आपणापुढे उजागर होतात. त्यांच्या सौंदर्यविश्वात सर्वात जास्त महत्वपूर्ण स्थान जर कोणाला असेल तर ते मनुष्याला आहे. माणसाच्या सुखस्वप्नांना, त्याच्या ध्येयादशीना आणि त्याच्या समताधिष्ठित पुनर्रचनेला मनोहरांच्या वाढमयात केंद्रवर्ती स्थान आहे. त्यामुळे ‘जगातल्या सर्व भाषांमध्यला सर्वात सुंदर शब्द माणूस’ या शीर्षकाने मनोहरांची घेतलेली मुलाखत

वाळके येथे ग्रंथबद्द करतात. प्रज्ञाप्रतिभेने नखशिखान्त डवरून गेलेल्या अशा वादळी उजेडाच्या सहवासात आल्यानंतर व्यक्तित्वाला लेखननिर्मितीचे कसे धुमारे फुटतात, याची उत्कट प्रचिती येथे ग्रंथबद्द झालेल्या लेखांतून येते. धुमारे परमप्रवक्ता असलेल्या यशवंत मनोहरांचे प्रमोद वाळके सर्जनाच्या सौंदर्ययुगाचे परमप्रवक्ता असलेल्या यशवंत मनोहरांचे प्रमोद वाळके यांनी उलगडून दाखविलेले सौंदर्यविश्व असे विलोभनीय आहे. वाळकेच्या उत्कट आस्वादाचे हे भावरूप मराठी रसिक वाचकांना, विशेषत: आंबेडकरी जीवनदृष्टीच्या वाचकांना आवडेल असेच आहे.

नागपूर :

दिनांक : २६ मार्च २०१२

.....
स्नातकोत्तर मराठी विभाग, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज
नागपूर विद्यापीठ, नागपूर - ३

अनुक्रमणिका

■ संपादकीय : सुधाकर मेश्राम.....	चार
■ यशवंत मनोहरांच्या सौंदर्यविश्वाचे अंतरंग : प्रमोद वाळके.....	पाच
■ प्रस्तावना : यशवंत मनोहरांचे सौंदर्यविश्व :	
आस्वादाचे देखणे भावरूप : डॉ. शीलेन्द्र लेंडे.....	आठ
१. सर्जनाच्या सौंदर्ययुगाचे परमप्रबक्ता : डॉ. यशवंत मनोहर.....	२३
२. २६ मार्च १९४३.....	३६
३. कवीचा सरनामा असलेली कविता : 'हे कवी...!'.....	४०
४. युगसाक्षी साहित्यिक यशवंत मनोहर.....	४५
५. विहार : नियोजनाचे विद्यापीठ.....	५०
६. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विप्रश्यानेचे विरोधकच !.....	५७
७. आंबेडकरवादी भिकखू कसा असावा ? एक अन्वेषण.....	७८
८. 'रमाई' : अस्वस्थ मनातील व्याकुळता.....	८५
९. उन्नत जीवनाचे महाकाव्य : 'मी यशोधरा !'.....	८८
१०. सनातनसूर्याचे विरचन : 'मी सावित्री !'.....	९४
११. अंतहीन तडफडीचा आर्तनाद.....	९९
१२. एका बादललेल्या उजोडा च्या सहवासात.....	१०६
१३. जगातल्या सर्व भाषांमधला सर्वांत सुंदर शब्द 'माणूस !'	११२
(डॉ. यशवंत मनोहर यांची मुलाखत)	
■ यशवंत मनोहर ह्यांची प्रकाशित पुस्तके.....	१२५
■ प्रमोद वाळके ह्यांची इतर पुस्तके.....	१२८

सर्जनाच्या सौंदर्ययुगाचे परमप्रवक्ता: डॉ. यशवंत मनोहर

मी निसर्गाला त्याचा प्रवक्ता कोण असे विचारले आणि निसर्गानि सूर्याकडे बोट दाखविले. निसर्गात चंद्र, तारे, आकाश, पृथ्वी, पृथ्वीवरील सकल प्राणी, पाणी, ऊर्जा, हवा, सुगंध असे अनेक घटक असताना आणि त्या प्रत्येकच घटकांचे वेगळे वैशिष्ट्य असताना केवळ सूर्याकडे च प्रवक्ता म्हणून प्रतिनिधीत्व देण्याच्या निसर्गाच्या हेतूविषयी जेव्हा विचार करायला लागलो तेव्हा माझ्या लक्षात असे आले की, निसर्गाच्या या सर्वच अभिन्न अंगाच्या हालचालीवर बारीक लक्ष ठेवणारा, सगळ्यांचे हीत पाहणारा, सगळ्यांविषयी करूणा बाळगणारा, अनुशासनात अनियमितता येताच प्रखरपणे रागावणारा आणि अभिन्नत्व असणाऱ्या सर्वच शाखांच्या प्रेमाचा, आनंदाचा, नैतिकतेचा, सामंजस्याचा, गुणवत्तेचा, प्रतिभेचा आदर करणारा एकमेव सूर्य आहे. सूर्य 'सब्बे सत्ता सुखी होन्तू' या प्रमाणशास्त्रातील सर्जनसंहितेचे सूत्र तंत्रोत्तंत पाळतो आणि अमलात आणतो.

सूर्य जसा अनंत जन्माचा रोजच जन्मोत्सव साजरा करतो तसा मृत्युच्या भीतीने निराश होत नाही. हताश होत नाही. सूर्य निसर्गाचे संतुलन राखण्याची जबाबदारी जबाबदारीने पार पाडतो. सूर्याला ऊर्जेचे प्रौढत्व त्यामुळे च प्राप्त झाले आहे. याच कारणास्तव सूर्यामधील “ऊर्जा कधी थांबत नाही. झोपत नाही. ऊर्जा ही अखंड जिवन्तता आहे. अखंड गतिमानता आहे आणि आपण सर्व ऊर्जापुत्र आहोत. आपली सर्वाचीच नाळ ऊर्जेशी बांधलेली आहे. ऊर्जेच्या पुत्रांनी, ऊर्जेचे सेंट्रीय घटक असणारांनी ऊर्जेसारखे वागणे ही प्रकृती. ऊर्जेच्या विरुद्ध जाऊन गतीशून्य होणे ही विकृती.”^१ सूर्यात असणारी ऊर्जेची गतिमानता गतीशून्य झाली तर पृथ्वीवर अंधार पसरेल. निसर्ग उजेडासाठी वणवण फिरेल. कोमेजेल. सूर्याची ऊर्जा न मिळाल्यामुळे निसर्ग मरून जाईल. असे झाले तर जन्माचे अस्तित्व संपेल आणि मृत्युचेही अस्तित्व संपेल. त्यामुळे च सब्बे सत्ताची जबाबदारी पेलण्याचे, सब्बे सत्ताचे नीतितत्त्व सांभाळण्याचे, निसर्गाच्या सर्जनशील सौंदर्ययुगावर, अभिव्यक्तीवर भाष्य करण्यासाठी प्रवक्त्याचे अधिकृत प्रतिनिधित्व सूर्याकडे दिले गेले.

मी सजग विश्वातील संवेदनशील मनांना त्यांचा प्रवक्ता कोण आहे असे विचारले आणि त्या सर्वांनी बुद्धाकडे बोट दाखविले. त्याचे कारण पडताळून पाहिले असता अशी जाणीव झाली की संवेदनशीलतेचा संबंध मनाशी आहे आणि मनाचा संबंध जीवनाच्या निर्णयाशी आहे. “मन सर्वाचे मूळ आहे. मन स्वामी आहे. मन कारण आहे. मनात दुष्ट विचार असतील तर माणसाचे विचार, माणसाचे शब्द आणि कार्येही दुष्ट बनतात. मन सर्वाचे मूळ आहे; तेच आज्ञा करते आणि तेच घटना घडवून आणते.”^२ संवेदनशील मनांनी हे करू नये यासाठी मनांना बुद्धाचा बुद्धिप्रामाण्यवाद शिकवायला पाहिजे. हे काम करण्यासाठी धम्माचे अनुगमित्व स्वीकारायला पाहिजे. कारण धम्म माणसाला कुशल कर्म ओळखण्याचे आणि कुशलतेने आचरण करण्याचे प्रशिक्षण देतो. धम्म जीवनात सौंदर्यमूल्यांची रुजुवात करण्याच्या मार्गाचे प्रकाशन करतो. धम्म आयुष्यात सम्यक मूल्य प्रस्थापित करणारी तृष्णाविरहित जाणीव करून देतो. धम्म माणसाला अकुशल मार्ग टाळण्याचे, अकुशल कर्माचा विचार मनात येऊच नये यासाठी आवश्यक असणारे प्रशिक्षण देतो. धम्म नैसर्गिक प्रवृत्तीला कोणतीही आडकाठी न करता जीवनाच्या प्रत्येक टप्प्यावर संस्कारित करण्याचे महत्वाचे काम करतो. याशिवाय धम्मामुळे “चेतनाशक्ती विकसित झाल्याने वाणी आणि कर्मच काय तर समग्र विज्ञानसुद्धा प्रभावित होते. म्हणून ते करायला लावण्याचा चेतनाशक्तीचा विकास केला पाहिजे. प्रज्ञेला उत्तेजन दिले पाहिजे.”^३ यासाठी धम्म आपल्या जगण्याचे संविधान झाले पाहिजे. माणसाच्या जिवंत आयुष्याची परिभाषा बुद्धाने केली

आहे. त्यामुळे च “धम्म म्हणजे इहवाद, धर्मातीतता. धम्म म्हणजे स्वतंत्र विचार. धम्म म्हणजे मुक्त मन. धम्म म्हणजे बंधुता. धम्म म्हणजे अखंड गतिशालीनी ऊर्जा. म्हणून बाबासाहेबांनी धम्म घेतला.”” आणि विश्वातील संवेदनशील मनांनी बुद्धाला प्रवक्ता म्हणून मान्यता दिली हे खरे वाटते.

मी एकूणच वंचितांना, शोषितांना, पीडितांना, कष्टकन्यांना, कामगारांना, जन्माबरोबर धर्माने ज्यांची गुलाम म्हणून अवहेलना केली अशा दुःखांना त्यांचा प्रवक्ता कोण असे विचारले असता त्या सर्वांनी बाबासाहेब आंबेडकरांकडे बोट दाखविले आणि प्रज्ञानासाठी होत असलेल्या अनंत मृत्यूंचे जीव उजागर झालेत. तथागतांच्या धम्मविहारांना प्रतिक्रांतीच्या अमानुष विचारांनी दहशतवादी तलवारी वापरून पराभूत केले आणि कटूर परंपरावाद्यांनी धम्ममनांना गुलाम केले. मनुष्यतेच्या विकृतीकरणाचा उच्चांक गाठलेल्या षडयंत्रांनी प्रतिआधुनिकतेच्या छावण्या उभारून समानतेचा, करुणे चा, स्वातंत्र्याचा, शील या सौंदर्याचा बळी घेतला आणि अग्निहोत्रांचे राज्य निर्माण करण्यासाठी धम्मतेच्या शिखरावर घर बांधू पाहणाऱ्या विदूतेला मृत्यूत्त्ववाद्यांनी बहिष्कृत केले. “श्रुती आणि स्मृती यांच्यापासून धर्माचा उदय झाला असल्याने श्रुती आणि स्मृती यांच्याविरुद्ध मत मांडू नव्ये आणि या दोन शास्त्रांचे मूल्य जो मानणार नाही त्या वेदांनिंदक नास्तिकाला धर्मबहिष्कृत करावे.”” एवढे च नव्हे तर त्याची निंदा करणाऱ्या बहिष्कृतांसाठी कडक शिक्षेची तरतूद करावी यासाठी मनुस्मृतीची निर्मिती केली. त्यामुळे “शूद्र जातींची निंदा करणारी, त्याचा उपमर्द करणारी; कुटाळ उत्पत्तीचा कलंक त्यांच्या माथी मारणारी व त्यांच्याविषयी समाजात अनादर वाढविणारी वचने ओतप्रोत भरलेली”” मनुस्मृती बाबासाहेब आंबेडकरांनी २५ डिसेंबर १९२७ रोजी महाड येथे रात्री ९ वाजता एका अस्पृश्य वैराग्याच्या हस्ते जाळली आणि विषमतेचे, उच्चनीचतेचे संस्कार करणाऱ्या मानसशास्त्राविरोधात संग्राम सुरू केला. याची परिणती भारतभूवर पुन्हा धम्माची प्रस्थापना करण्यात झाली आणि वंचितांना, शोषितांना, पीडितांना, कष्टकन्यांना, कामगारांना, गुलामदुःखांना त्यांच्या बंधुतेची, स्वातंत्र्याची, न्याय-हक्काची सनद पुन्हा एकदा बाबासाहेब आंबेडकरांनी त्यांच्या हाती दिली. पराधीनत्वाचा पेहराव करणे बंधनकारक असणाऱ्या स्त्रीला बंधमुक्त केले. वंशश्रेष्ठत्वाची, बहुजनांना गुलाम करणारी सांस्कृतिक सत्ता नेस्तनाबूत केली, जाळून टाकली आणि सर्वजन हिताय सर्वजन सुखाय असे मानुषतेचे अधिकार सर्वच स्त्री-पुरुषांना प्रदान केलेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रत्येक हृदयाचे संविधान झालेत. परमप्रवक्ता झालेत.

मी दीक्षाभूमीवर जाऊन बाबासाहेबांपुढे नतमस्तक होत असताना त्यांच्या बुद्धिप्रामाण्यवादी प्रमाणशास्त्राचा प्रवक्ता कोण आहे असे विनम्रपणे विचारले

असता बाबासाहेबांनी यशवंत मनोहरांकडे बोट दाखविले. बाबासाहेब म्हणाले, बाहेरून आलेल्या विषमतावादी विकृतींनी राखारांगोळी केलेल्या बहिष्कृतांच्या राखेतून ज्या फिनिक्स प्रतिभावंताचा जन्म झाला त्याचे नाव यशवंत मनोहर आहे.

“माझा नारा इन्किलाब मी आता आभाळ मुठीत घेणार आहे
मी आंबेडकरांच्या ओठावर उगवलेला प्रलयंकारी सूर्य आहे.”^७

बुद्धाच्या क्रांतीला नष्ट करण्यासाठीचे मानसशास्त्र जन्माला घालणाऱ्या अनर्थकारी क्रचांना शह देण्यासाठी प्रलयंकारी सूर्य होऊन दिल्या गेलेला इन्किलाबी नारा ऐकून माझे मन समाधानी झाले आणि माझ्या आंदोलनांना, विचारांना, तत्त्वज्ञानाला खरा प्रवक्ता मिळाल्याचा आनंद झाला. मन सदगदित झाले.

खेरे आहे. यशवंत मनोहरांनी पारंपरिक धर्मवाद्यांच्या विरुद्ध पहिला उठाव कवितांमधून १९६० च्या दशकात केला. वेदना, नकार आणि विद्रोहाचे सेंद्रिय समरसंचलन ‘उत्थानगुंफा’ या त्यांच्या कवितासंग्रहातील प्रत्येक कवितेतून केले. बाबासाहेब आंबेडकर नावाचे क्रांतीचे तत्त्वज्ञान अनुसरून आंबेडकरवादी चळवळीत असण्याचा देखावा करण्याऱ्या जन्मजात समरसतावादी कैरेक्टर असण्याऱ्या महाबेइमानांच्या विरोधात त्यांची लेखणी क्षेपणास्त्र झाली. “ज्यांनी अस्पृश्यता अभंग केली, तिची मधुर ओवी केली... ज्यांनी मला आजवर मुक्त होऊ दिले नाही... त्या हरामखोर परंपरांवर मी विध्वंसाचा नांगर धरतो.”^८ अझी स्पष्टीकृती आपल्या कवितांमधून ते देतात आणि ‘त्यांच्या हेतूंचे अंतस्थ पठार’ खोदून काढण्याचा निर्धार करतात. यशवंत मनोहरांच्या कवितांमधून येणारा प्रारंभकालीन विद्रोह जरी वर्णव्यवस्थेने, जातीव्यवस्थेने किंवा धर्मव्यवस्थेने केलेल्या ‘आयुष्यांच्या भूणहत्ये’ तून आला असला तरी पुढे त्याचे नाम-रूप बदलत गेले. ‘जे बोलूही शकत नाहीत अत्याचाराविरुद्ध त्यांच्या ओठावर तुम्ही आकांत व्हा’ कवितेत येण्याऱ्या शब्दांना ते असे आव्हान करतात.

“बंधो ! पानांऐवजी बोधिवृक्षाला भाले येऊ शकतात
पण आम्ही हे होऊ देणार नाही
... आम्ही बोधिवृक्षाला करुणेची पाठशाळा मानतो.”

असा सतर्कतेचा प्रौढपणाही त्यांच्या कवितांमधून वारंवार येत असतो. याचा अर्थ त्यांच्या कवितेतील संघर्षाची धार बोथट झाली असा होत नाही. बहुजनांच्या नेतृत्वाला देवत्व बहाल करण्याऱ्या आणि प्रज्ञानापासून वंचित ठेवण्याऱ्या अभंगांना जागृत करून वार करण्याचे कसब मनोहरांच्या कवितेने स्वीकारले आहे. त्यामुळे त्यांची कविता सामाजिक विवशतेविषयी जशी आकांत करते तशी

भांडवलीकरण, जागतिकीकरण, राजकीय गिळंकृतीकरण, आर्थिकीकरण या संदर्भातही आपली मुद्रा प्रकट करते.

अपोह सिद्धान्त आणि डेरिडाच्या विरचना सिद्धान्ताची मांडणी ‘आपण बदलू शकतो... आपण बदलायलाच पाहिजे’ या निर्धारमूल्यातून डॉ.यशवंत मनोहरांनी केली आहे. एखाद्याला तू नकार आहेस असे म्हणताच त्याच्या मनात ठाण मांडून असलेल्या होकाराच्या सगळ्या शक्यता आणि त्याच्या वागण्या-बोलण्यातून पुढे येणाऱ्या प्रतिक्रिंतीच्या, विषमतेच्या, अध्यात्माच्या, पारंपरिक पुनरुज्जीवनवादाच्या, स्वतःचे अस्तित्व नाकारणाऱ्या अलौकिकतावादाच्या सर्वच गोष्टी आपो आप दूर सारल्या जातात आणि मनुष्यतेसाठी सम्यक मूल्यांच्या आणि जीवनमूल्यांच्या प्रकाशनासाठी केलेल्या संघर्षाच्या गाथा आणि त्या गाथेतील चळवळीची वज्रमूठ या सर्व गोष्टीमध्ये असलेल्या आधुनिकतावादाची संहिताच ते आपल्यासमोर ठेवतात. त्याचप्रमाणे तू मूल्यद्रोही आहेस असा उच्चार करताच त्यात असणाऱ्या शोषकवृत्ती, अनिष्टांच्या गोष्टी, अकुशल कर्म, त्याच्या चारित्र्यातून निर्दर्शनास येणारे विधातक कृत्य या सर्वच विकारांबद्दलचे प्रेशन, उपप्रशन, प्रतिप्रशन आपल्यासमोर अधोरेखित करतात आणि आपो आपच मूल्यजागिवांचे रोपण करण्याची गरज असल्याचे ते सांगतात. हे सांगताना ते दुरितांच्या, दुःखितांच्या, दुष्परिणामांच्या, दुभाषिकांच्या, द्विधूवीय मानसिकतेच्या विरचनेचे मार्गदीप कोण आहेत याचीही मीमांसा ते करतात. उजेडाचे द्वीपसमूह आपल्यासमोर ते ठेवतात. विरचनेच्या उजेडांचे दाखले देत क्रांतीयुद्धाचे प्रशिक्षणच त्यातून ते देत असतात. त्यावेळेस सुरु झालेल्या विषमताविरुद्ध समता, स्थितीवाद विरुद्ध गतिशीलता, अभिजन विरुद्ध बहुजन अशा संग्रामात आपणही नकळत सहभागी होत असतो. हा संग्राम अनेक पातळ्यांवर करावा लागणार आहे हे स्पष्ट करताना ते म्हणतात, “भारताबाहेरचे भांडवलदारांचे आणि नवसाम्राज्यवाद्यांचे लेखक तत्त्वज्ञानाचा अंत, इतिहासाचा अंत, आधुनिकतेचा अंत, समाजवादाचा अंत असा आरडाओरडा करीत आहेत. हे सर्व भांडवली जागतिकीकरणाचे प्रवक्ते आहेत.”^९ असे सांगून पुढे ते म्हणतात, “पण याचवेळी जगातील अनेक शोषित समूह या भांडवली जागतिकीकरणाच्या विरोधात उठाव करू लागले आहेत. समाजाचे आश्वासक तत्त्वज्ञान त्यांच्या डोक्यात आहे आणि त्यांच्या हातात ‘होय, आम्ही दुनिया बदलू शकतो’ हे बॅनर आहे.”^{१०} हे बॅनर घेऊनच ‘मनोरंजन, चंगलवाद, बेजबाबदारपणा, सुखवस्तूपणा, क्रीय, अनैतिकता, भ्रष्टाचार, अंधश्रद्धा, आल्स’ असे साथीचे आजार घालविण्यासाठी आणि सम्यक मूल्यांची प्रस्थापना करण्यासाठी प्रज्ञानाच्या प्रकाशाचे प्रकाशन करण्याची जबाबदारी जबाबदारीला ओळे न मानता पार पाढण्याचे आवाहन डॉ.यशवंत मनोहर करतात.

मराठी वाहूमयात आंबेडकरवादी साहित्याने एलगार पुकारल्यानंतर ‘समाजवाद’ या चारित्र्याची तपशीलवार चर्चा मोठचा प्रमाणात सुरु झाली आणि बाबासाहेब आंबेडकर या युगंधराने सांगितलेले आणि संविधानाची इच्छा असलेले लोकशाही समाजवादाचे तत्त्वज्ञान आंबेडकरवादी साहित्याने स्वीकारले. अर्थातच या तत्त्वज्ञानाला धम्माचे पायाभूत अधिष्ठान असल्यामुळे वाहूमयाच्या प्रत्येकच अंगांचे सम्यक राष्ट्र उभारणीसाठी, मूल्याधिष्ठित समाजनिर्मितीसाठी मूल्यन केले जाऊ लागले. या मूल्यनप्रक्रियेत डॉ.यशवंत मनोहरांचे नाव अग्रक्रमाने घेतले पाहिजे. लोकशाही समाजवादाला जडवादाची अनुशासन संहिता लाभल्यामुळे यात अंतर्भूत असलेल्या समानता, स्वातंत्र्य, बंधुता आणि न्याय या मूल्यांच्या आशयाला त्यांनी नैतिकतेचे अनुगमित्व प्राप्त करून दिले. गुलामगिरी, विषमता, हुक्मशाही यासारख्या मानुषतेला अवमानित करणाऱ्या क्रचांना लोकशाही समाजवादाच्या संकल्पनेचा आधार घेत आंबेडकरवादी साहित्यातून हदपार करण्यात डॉ.यशवंत मनोहर यशस्वी झालेत. त्यामुळेच वाहूमयीन पर्यावरणात बाबरत असलेल्या इतर समाजवादाच्या भूमिकेपेक्षा डॉ.यशवंत मनोहरांनी मांडलेल्या समाजवादाची भूमिका वेगळी ठरली. विश्वव्यापी ठरली. यालाच डॉ.यशवंत मनोहर आंबेडकरी समाजवाद असे म्हणतात. दिनांक ६ जुलै २०११ ला प्रमोद बाळके यांनी घेतलेल्या मुलाखतीत आंबेडकरी समाजवादाविषयी आपले मत व्यक्त करताना ते म्हणतात, “‘आंबेडकर समाजवाद हे एक स्वार्थातीत मानसशास्त्र आहे... व्यक्तिगत वा सामूहिक तृष्णेचे विसर्जन झालेल्या लोकांचे हे करुणामय मानसशास्त्र आहे. या मानसशास्त्रात जाती-पोटजातीची तरतूद नाही. आर्थिक आणि धार्मिक प्रतवारीला अवकाश नाही... या समाजातून तृष्णेचे अॅनिहिलेशन झालेले असेल. सर्व पातळ्यांवर बर्गीकरणाचे अॅनिहिलेशन या समाजातून झालेले असेल. हा समाज दारे नसलेल्या मनांचा, मर्यादा नसलेल्या मनांचा, आकाशासारखा एकसंघ आणि तरीही मोकळा समाज असेल. मानवी जीवनाला सन्मानाचे, शांततेचे आणि सर्जनशील जगणे देण्याची तरतूद आंबेडकरी समाजवादात आहे... निब्बाण अवस्थेला पोचलेल्या माणसांच्या समाजाची आर्थिक व्यवस्था, शैक्षणिक व्यवस्था, समाजव्यवस्था कशी असेल? नीतिशास्त्र आणि राजकारण कसे असेल? या सर्व प्रश्नांच्या उत्तरामधून एक सर्वन्यायी, एक सर्वकल्याणी जीवनशैली साकार होते. ही जीवनशैली दर नव्या काळात निर्माण होणाऱ्या भौतिक विकासाचे सर्वन्यायी नैतिकतेनुसार नियोजन करते. या जीवनशैलीला ‘आंबेडकरी समाजवाद’ म्हटले जाते. दुनियेने आपल्या जीवनाची शैली म्हणून हा समाजवाद स्वीकारून पहावा.’” या समाजवादाला भारतात येऊ घातलेल्या समग्र परिवर्तनाच्या बळवळीत आज तरी पर्याय नाही.

दिनांक ११ ते १३ फेब्रु. १९८३ ला झालेल्या नागपूर जिल्हा साहित्य संघाच्या

दुसऱ्या साहित्य संमेलनात दिलेल्या भाषणातून मांडलेला अलौकिकतावाद आणि लौकिकतावाद यातील संघर्ष बौद्धिक तृष्णा भागविणारा आहे. वसंत बापट, गंगाधर गाडगीळांची भूमिका अलौकिकतावादाची आहे. ‘हेतूशून्यतेतून श्रेष्ठ कला जन्माला येते आणि हेतूतः झालेली निर्मिती अकलात्मक असते’ अशी कलावादी भूमिका त्यांची असल्याचे जाणवते. या भूमिकेविरुद्ध वादलवंशज टीका डॉ.यशवंत मनोहरांनी त्यांच्या भाषणात केली आहे. ते म्हणतात, “अलौकिकतावादी भूमिका स्वीकारली की श्रेष्ठ साहित्य निर्माण करता येईल या म्हणण्याकडे कोणत्याही अंगाने पाहिले तर मला अर्थ दिसत नाही. लौकिकतावादी भूमिका घेऊनही श्रेष्ठ कलाकृती निर्माण करता येईल अशी खात्री देता येते. तर याही दृष्टीने कलेच्या संदर्भात अलौकिकतावादाचा विचार करण्याची गरज मला भासत नाही. केशवसुत-हरिभाऊ हे उघड उघड लौकिकतावादी भूमिका घेऊन निर्मिती करणारे कलावंत आहेत आणि त्यांनी आधुनिक काळातील आपापल्या क्षेत्रातील मानदंड सिद्ध केले आहेत. हे लौकिकतावादाचे आधुनिक मराठीत केलेले पराक्रम सर्वांना आदरणीय पराक्रम नाहीत काय?”^{११} १९८३ साली झालेल्या या संघर्षाचे सैनिक आणि मेजरही डॉ.यशवंत मनोहर एकटेच होते. हृदयात विराट वादल घेऊन डॉ.यशवंत मनोहर अशी अनेक युद्धे अजूनही ओढवून घेत आहेत. परंतु या वादलेल्या विराट हृदयाचे प्रतिष्ठवनी कुणा एकाच्या तरी पराक्रमी मेंदूतून निनादावेत अशी उजेडस्वप्ने आजही ते पाहतात. या उजेडस्वप्नांच्या चर्चेतील मी एक साक्षीदार आहे.

डॉ.यशवंत मनोहर आंबेडकरवादाविषयी नेहमीच भरभरून बोलतात. त्यांच्या चिंतनसृष्टीत आंबेडकरवादी जाणिवेतून निर्माण होणाऱ्या नव्या जीवनाच्या प्रतिसृष्टीमधील शब्द नाम-रूप धारण करून बाहेर पडताना बौद्धिक झुंज देणारे विषय कधी संपत नाहीत. आंबेडकरवादी जीवनदृष्टीतून प्रकाशन होणाऱ्या सैद्धांतिक विषयांचे दालन कधी रिते होत नाही. तात्वज्ञानिक पातळीवर आंबेडकरवादाची मांडणी करताना त्यांच्या शब्दातील गंभीर वादल कधी थांबत नाही. स्थितीशील होत नाही. महायानाचा पेहराव घातलेल्या संहितांचा ताटवा त्यांच्या आंबेडकरवादी तत्त्वज्ञानातून फुलारत नाही. आंबेडकरवादी प्रतिभेचा चेहरा घेऊन विश्व मराठी साहित्य संमेलनात सन्माननीय पेशवाई पगडी घालणे त्यांनी उत्सर्जित केलेल्या आंबेडकरवादी साहित्याच्या गॅलरीजना मान्य नसते. विषमतावादी मूल्य जपणाऱ्या संस्थांनी देऊ केलेल्या लाख मोलाच्या पुरस्काराला ते आदरणीय नकार कळवतात. डॉ.यशवंत मनोहरांच्या विचाराचे क्षेत्र, समीक्षेची व्यापकता, ललित, वैचारिक, तात्वज्ञानिक वाह्यमयाचे मूल्यमापन कोणत्याही अर्थाने केले तरी ते बाबासाहेब आंबेडकरांवरील बेजोड निष्ठा आहेत; बुद्ध आणि त्यांच्या विज्ञाननिष्ठ धम्मावरील ते अतूट विश्वास आहेत; डॉ.मनोहर संविधानाच्या उदिष्टांचे प्रत्येक आयुष्यात

प्रकाशन करण्याची जिह असलेले बुद्धिप्रामाण्यवादी उजेडस्वप्ने वाटत जाणारे वैशिक संवेदनांचे महाकाव्य आहेत असे निर्दर्शनास येईल.

आंबेडकरवादी साहित्य नवनवोन्मेषी सर्जनांचे साहित्य आहे. या साहित्याने जीवनाला प्राप्त झालेले अनर्थकारी संदर्भाचे निर्मलन केले. संवादाचा अभाव निर्माण करण्यासाठी तयार केलेले त्रिगुणत्वाचे बुरुज उद्धवस्त करून जीवनमूल्यांचे आणि सांस्कृतिक मूल्यांचे विरचन करण्याची प्रक्रिया सुरु केली. स्त्री-पुरुषांमधील विषमता, पुरुषा-पुरुषांमधील विसंवाद, स्त्रिया-स्त्रियांमधील विघटनांच्या सनातनसत्याचे ग्रंथ सभा-संमेलनातून फाढण्याचे किंवा जाळण्याचे उत्सव घेण्याचे महत्वाकांक्षी काम आंबेडकरवादी साहित्याने मोठ्या जिकिरीने आणि जिहीने केले. त्यात डॉ.यशवंत मनोहरांचा उल्लेख आदराने करावा लागेल. डॉ.यशवंत मनोहर आंबेडकरवादी साहित्याचे महामहिंद झाले नसते; सर्जनशीलतेचे महानायक झाले नसते तर दलित साहित्याचे नामांतरण आंबेडकरवादी साहित्य झाले नसते. नामांतरणाची वेळ आलीच असती तर त्याचे नामांतरण स्वायत्ततावादी चौक्यांना नाव देण्यासारखे झाले असते.

डॉ.यशवंत मनोहरांनी त्यांची साहित्यविषयक भूमिका दिनांक १०-११ डिसें. १९७९ ला भद्रावतीला झालेल्या पहिल्या आदिवासी साहित्य संमेलनातील उद्घाटकीय भाषणात स्पष्ट केली आहे. ते म्हणतात, “माझे साहित्य लोकांसाठी आहे. ज्यांच्यावर अन्याय होतो त्यांच्यासाठी आहे. पीडितांसाठी आहे. मी अन्यायग्रस्तांच्या उत्थापनाचा, संघर्षाचा विचार मांडतो. क्रांतीचा संदेश शिकविणारे माझे साहित्य जाती, वर्ण आणि धर्माचा पुरस्कार करणारे साहित्य नाही. बंधूंनो, मी, माझे साहित्य आणि आंबेडकरवादी साहित्यिकांचा क्रांतिकारक काफिला तुमच्यासोबत आहे.”^{१२} आंबेडकरवादी साहित्याच्या सर्जनशीलतेने विमुक्त-भटके, आदिवासी, ग्रामीण, ख्रिश्चन, मुस्लिम यांच्याही समाजजीवनात समग्र बदल घडवून आणण्यासाठी प्रज्ञानी शक्यतांच्या बाजूने नसलेल्या पुनरुज्जीवनवादाच्या भयाचे विरचन व्हावे यासाठी डॉ.यशवंत मनोहर वाहमयीन युद्धाचे रणशिंग सातत्याने फुंकताना दिसतात. त्यांची विद्यापीठातील बीजभाषणे, अध्यक्षीय भाषणे, उद्घाटकीय भाषणे याची गवाही देतात. त्यांच्या मनात प्रतिभेचा मुक्त संचार आहे आणि तेही त्यांच्यात असलेल्या ‘प्रतिभेच्या क्षितिजावर निराशेचे ढग उगवू देत नाहीत’ याचे एकमेव कारण बाबासाहेब आंबेडकर या प्रमाणशास्त्राची आणि बुद्ध या परमबुद्धिप्रामाण्यवादाची सेंद्रिय आभा त्यांच्या प्रतिभेने उत्तीर्णाच्या जाणिवेने प्राशन केली हे आहे.

आंबेडकरवादी साहित्याचे सौंदर्यमूल्य मराठी वाहमयाच्या क्षितिजावर आभा होण्यासाठी डॉ.यशवंत मनोहरांना कलावादी जाणिवेतून प्रतिपादित केलेले

सौंदर्यमूल्य आणि जीवनमूल्य यांची दुंदशीलता मानणाऱ्या स्वायत्ततावादी सौंदर्यमिमांसकांशी संघर्ष करावा लागला. सौंदर्यमूल्य आणि जीवनमूल्य यांच्यात दोनता असण्याचे संदर्भ निधरिस्पूर्वक आणि पुराब्यानिशी खोदून काढण्यासाठी रचनाकौशल्यालाच सौंदर्य मानणाऱ्या सौंदर्यशास्त्रज्ञांविरुद्ध लढा द्यावा लागला. यातूनच पुढे 'नवे साहित्यशास्त्र' यासंदर्भग्रंथाची निर्मिती त्यांना करावी लागली आणि आंबेडकरवादी साहित्याच्या सौंदर्यजाणिवा आणि जीवनजाणिवा या सहोदरमूल्य आहेत हे मराठी वाहमयाच्या मधुकुल परंपरांना समजावून सांगण्यासाठी 'बुद्धिवादी सौंदर्यशास्त्राची' जाणीवपूर्वक निर्मिती करावी लागली हा इतिहास आपण समजून घ्यायला पाहिजे.

डॉ.यशवंत मनोहरांनी परम या शब्दाचा अर्थ यथोचित सांगितला आहे आणि परम हे शब्दरूप त्या शब्दामधील शक्यतांचे सर्वोच्च रूप आपल्यापुढे मांडते असेही स्पष्टीकरण त्यांनी दिले आहे. परम या शब्दाच्या अर्थवत्तेची उच्चतम सीमा सांगताना, "अनन्यसामान्यता, अप्रतिमता, अनुपमता या गुणांचे प्रकाशनच परम या पूर्वपदस्थ शब्दरूपातून होते."^{१३} अशी परमसीमा गाठणारे गुणविशेष मूल्यही त्यांनी सांगितले आहे. डॉ.यशवंत मनोहरांच्या प्रकाशित झालेल्या ग्रंथांमधील पृष्ठसंख्या १२००० पृष्ठांच्या आसपास असावी असा प्राथमिक अंदाज व्यक्त करता येतो. या व्यतिरिक्त अप्रकाशित साहित्याची पृष्ठसंख्या वेगळीच. तीही २००० पृष्ठांपेक्षा कमी नसावी. याचा अर्थ ग्रंथरूप झालेले १२००० प्रकाशित पृष्ठे साहित्यक्षेत्रात, वाचकांच्या सहवासात, वैचारिकतेच्या विश्वात बाणेदारपणे आणि मुक्तपणे संचार करीत आहेत. १२००० पृष्ठांमधून डॉ.यशवंत मनोहरांनी माणसांच्या मानवी पराक्रमांना काय सांगितले असेल असा प्रश्न सुजाण वाचकांना पडण्याची शक्यता आहे आणि याचे उत्तर त्यांनी विचार व्यक्त केलेल्या विषयांची नामसूची वाचत असताना मिळू शकेल याची मला खात्री आहे. नामसूचीत निर्देशित केलेल्या त्या त्या विषयांच्या शीर्षकांचे अंतर्मन उलगडून दाखविण्यासाठी जेवढ्या पृष्ठसंख्येची गरज भासेल तेवढे ते येऊ देतात. त्या त्या विषयाची नेणीव व्यक्त करताना शीर्षकाच्या मनाला पूर्ण समाधान मिळेपर्यंत डॉ.मनोहर लिहीत असतात.

शब्दांना आकांत व्हा असे सांगणारे यशवंत मनोहर लिटल मॅगेझिनच्या चलवळीचे सभासद झाल्याचे दिसत नाहीत. या चलवळीतून पुढे आलेल्या साहित्यिकांनी "अत्यंत अवाच्च मजकूर अद्वाहासाने घोळून घोळून मांडणे आणि ओंगळ बाबींना अवास्तव पहत्त्व देऊन मिटव्या मारीत लिहिणे."^{१४} सुरु केल्यामुळे ललित वाहमयातून येणाऱ्या शब्दांना शिवराळ शैलीचा परमदर्जा मिळवून दिल्याचे जाणवते. परंतु बारा हजार पृष्ठ लिहिणाऱ्या साहित्याच्या बेजोड बादशहाने संस्कारीत केलेल्या लाखो शब्दसैनिकांच्या ध्वनीतून सेक्सवेल्हाळ उच्चार कधी निघत नाहीत हे विशेषच मानले पाहिजे.

डॉ. यशवंत मनोहरांचे आणखी एक वैशिष्ट्य सांगता येईल. यशवंत मनोहरांनी प्रतिक्रांतीच्या विरोधात लेखणी सरसावली. मराठी लेखकांच्या कोतेपणावरही त्यांनी प्रचंड आघात केलेत. परंपरावादी सुजाण लेखकांच्या शब्दच्छलावर त्यांनी वार केलेत. ‘काव्यवाचनाचे कड जिंकून मोठेपणा सांगणाऱ्या’ कर्वीविषयी ते बोललेत. विघटनवादी जहरांविरोधात शब्दांचे आंदोलन उभे केले. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या किंवा जोतीबा फुल्यांच्या बाबतीत अनादर व्यक्त करणारे शब्द प्रतिगाम्यांनी उच्चारले असता कठोर शब्दात त्यांचा खरपूस समाचारही जाहीरपणे घेतला हे खरेच आहे. परंतु हे करीत असताना त्यांच्या उच्चारातून येणाऱ्या प्रतिगामी शब्दांचाही त्यांनी आदरच केला आहे. उदाहरणेच द्यावची झालीत तर अशी देता येतील-

१. उच्चवर्णीय मिरासदारांचा समाज स्वार्थसुंदरीमागे लागलेला आहे.
२. त्यांनी या प्रकारे चालविलेला परिवर्तनविरोधी सामाजिक बांधिलकीचा छुपा पुरस्कार आमच्या सरळ लक्षात येत नाही.
३. शोषितांच्या पायातील बेडचांच्या पुजकांना भय वाटायला पाहिजे.
४. व्यंग्यार्थप्रधान बांधिलकी बाळगणारांनी बांधिलकी मानत नाही असे म्हणण्यात एक खानदानी ढोंग मात्र असते.
५. बरून ईश्वर आतून फ्राइड असेच याही समाजाचे चालले होते. हा समाज एका जछखड म्हाताऱ्या मानसशास्त्राचा विषय झाला होता.
६. विचारवंतांचे विसर्जन करून विभूतीचे गोडवे गाणे कर्मकांडप्रिय मनांना आवडते. या आपल्या अजोड मुख्यपणामुळे वैचारिक जगण्याशी आपण नाते जोडू शकत नाही. (संदर्भ ‘युगसाक्षी साहित्य’, पृष्ठ क्रमांक अनुक्रमे १४२, १४७, १४८, १५६, १७९)

आणि हेच कारण आहे की, मनोहरांचे कटूर विरोधकसुद्धा त्यांनी केलेल्या विरोधाला दाद देतात. असे हे लेखक आहेत. लेखकांनी पिंडावर पोसलेले पारंपरिक मूल्य जपूनये असे त्यांचे मत आहे. लेखकाच्या लिहिण्यामागील उद्देश, व्यक्तिमत्त्वे, जाणिवा गंभीर आणि स्पष्ट असाव्यात अशी त्यांची तगमग आहे. “सूर्य पिढून ओळी ओळीतून अभंगाची कळा भरून देणारी शब्दकळा, शब्द व अस्तित्व भाजणारे विश्वघटनेचे हुंकार पेलण्याचे सामर्थ्य, पृथ्वीच्या गर्भागाराची कल्लोळती अंकलिपी वाचण्याची कुवत, सूर्याचे कडाडणारे काळीज हातात घेऊन शब्दात क्रांतीलोळ आटविण्याची प्रतिभा असणारी प्रचंड, विराट ताकद लेखकाजवळ असली पाहिजे. स्पष्ट भूमिका, मूल्यांच्या दिशा घेणारा लेखक पाहिजे.”^{१५} अशी क्रांतीजाण असणारा हा लेखक आहे. ‘बोले तैसा चाले’

यातील भाव बदलून 'सांगे तैसा वागे। त्याच्या मनी प्रज्ञा जागे' यशवंत मनोहरांच्या बाबतीत असे म्हणता येईल. शब्दच्छल करणारे, शब्दांचे हाल करणारे आणि शब्दशक्तीचा अपमान करणारे लेखन त्यांना मंजूर नाही. ''सच्चा कलावंत जेव्हा उकळत्या अंतःकरणाचा नकार शब्दांमधून मांडतो तेव्हा तो नकार करूणेच्या अर्थांग महासागरातून उगवणाऱ्या सूर्यासारखा जिवाला आश्वासनांचे वेध लावतो.''^{१६} जागतिकीकरण, भांडवलीकरण, पुनरुज्जीवनवादी भूमिका घेणारा परंपरावादी वेदान्ती, अनुशासनाचे शासकीय सभागृह यांना अशा वेध लावणाऱ्या नकाराचा लिखिता ग्रंथदूतामार्फत त्यांनी पाठविला आहे.

डॉ.यशवंत मनोहरांच्या प्रकाशित झालेल्या कवितासंग्रहातील कवितांमधून येणाऱ्या जीवनशैलीचे प्रियांबल असो किंवा लेखांमधून येणारे सम्यक तत्त्वज्ञान असो, चिंतनामधून चर्चा केलेल्या मानवजातीच्या भवितव्याचे मूल्यमापन असो किंवा पत्रांमधून व्यक्त केलेल्या भावनांची व्याकुळता असो यातून व्यक्त केलेले विचार हे बुद्धिवादी, इहवादी, समतावादी आशयातून आलेल्या जीवनशैलीचे चिंतनमुक्त चिंतनच असते. वरवर पाहता हा विचार स्वायत्ततावादी वाटण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. परंतु त्यात व्यक्त केलेल्या चिंतनाची गंभीरतेने चिकित्सा केल्यास जीवनातील विघटनाचा पराभव करून स्वातंत्र्य, समानता, बंधूता आणि न्याय या वैशिवक मूल्यांचे एकीकरण त्यातून झालेले दिसेल. डॉ.यशवंत मनोहरांच्या चिंतनातून आलेले वैचारिक साहित्य, प्रकाशित झालेले समीक्षाग्रंथ, लालित्याच्या स्पशनि लिहिलेली प्रवासवर्णने, वाचकांच्या अस्वस्थतेचे शिखर गाठणारे कादंबरी लेखन, निळूभाऊ फुले - लक्षण माने यासारख्या अनेक मान्यवरांना लिहिलेली पत्रे स्वतंत्र अन्वेषणाचे विषय आहेत. त्यातील प्रातीभ ज्ञानाचे, त्यात उमलून आलेल्या प्रदीप्त वेळीचे, दुर्लभ प्रतिमांचे दालन तयार करण्यासाठी नवी उपमाने होऊन येणाऱ्या उपमेयांचे परिशीलन केले तर डॉ.यशवंत मनोहर युगसाक्षी विचारांचे, धर्मजागिवांचे, स्वातंत्र्य, समता, बंधूता, न्याय या वैशिवक मूल्यांचे, आंबेडकरी समाजवादाचे परमप्रवक्तेच आहेत असे म्हणावे लागेल.

परमप्रवक्त्याची वृत्ती अपरिग्रहाची वृत्ती असते. परमप्रवक्ता लोकशाही समाजवादाचे मूल्य जिवापाड जपत असतो. स्वतःच्या संवेदनशीलतेचा, ज्ञानाचा, विज्ञानाचा, तत्त्वज्ञानाचा, चिंतनाचा उपभोग दुसऱ्याला घेता यावा यासाठी परमप्रवक्त्याची जिज्ञासा धडपडत असते. धावत असते. गतीमान होत असते. एका अर्थाने परमप्रवक्ता सर्जनशील असतो, संवेदनशील असतो. निरपेक्षपणे समाजाला देत राहणे, विषमतावादी अडथळ्यांना शह देण्यासाठी ऊर्जावंत सैन्य उभे करणे, येणाऱ्या जागतिक संकटांची पूर्व सूचना देऊन जीवनाच्या कोणत्याही कमजोर

अंगांना उदारमतवादी खाजगी संकटांशी मिठण्याचे नवे तंत्र देणे, भीतिक आणि नैतिक संस्कृतीच्या विकासाचे प्रज्वलन करणे आदी कामे परमप्रवक्त्याचे सर्जन निःस्पृहपणे करीत राहते. डॉ.यशवंत मनोहरांनी 'उत्थानगुंफा' या जीवनमूल्यांच्या सौंदर्यसंग्रहापासून येऊ घातलेल्या 'युगमुद्रा' या संस्कृतीमुक्त संस्कृतीमूल्यसंग्रहापर्यंतच्या प्रकाशित झालेल्या प्रत्येकच पानातून परमप्रवक्त्याचे दाखले मिळतात. डॉ.यशवंत मनोहरांनी व्यक्त केलेल्या एकूणच वेदनांचा वेध घेणे, अध्यासणे, त्याचे अन्वेषण करणे म्हणजे लेखकाच्या विराट बुद्धिमत्तेचे प्रदर्शन करण्यासारखे असले तरी आजच्या धार्मिक, आर्थिक, शैक्षणिक, समाजशास्त्रीय, नीतिशास्त्रीय रचनेत आलेल्या विकलांगवृत्तीचे डॉ.यशवंत मनोहरांच्या वाङ्मयीन सौंदर्यमूल्यांचा आधार घेऊन आणि त्यांनी सांगितलेल्या आंबेडकरी समाजवादाचे प्रमाण घेऊन विरचन करणे गरजेचे आहे असे मला वाटते. माणसांच्या निव्वाणमनस्क सहजीवनाचे विश्व आणि या सहजीवनविश्वाच्या घ्येयघोरणांचा उच्चार ज्याच्या शब्दातून बाहेर पडतो; सम्यक स्पंदनांची स्वप्ने आणि या स्वप्नपूर्तीसाठी निर्णायिक घडपडीची न संपणारी अपूर्णता; या अपूर्णतेमुळे लादलेला स्वप्नभंगाचा दोष आणि स्वप्नांची पुनःस्थापना या सर्वच गोष्टी ज्यांच्या वाणीतून साकार होतात आणि या अर्थाने जो सगळ्या युगाचा शब्द होतो तो म्हणजे सर्जनाच्या सौंदर्ययुगाचा परमप्रवक्ता अशी व्याख्या, परमप्रवक्त्याची व्याख्या करायची झाल्यास करता येईल. शेवटी एवढेच म्हणेन, ज्याप्रमाणे निसर्गाचा प्रवक्ता सूर्य आहे; संवेदनशील मनांचा प्रवक्ता बुद्ध आहे; एकूणच गुलाम दुःखाचा प्रवक्ता बाबासाहेब आहेत; याच सूर्यकुळातील वंशज असलेले बुद्धप्रामाण्यवादी प्रमाणशास्त्राचे प्रवक्ते डॉ.यशवंत मनोहर ठरतात हे निर्विवाद आहे.

संदर्भटिपा

१. यशवंत मनोहर : आंबेडकरवादी विद्रोही निबंध, नागपूर, १९९२, पृ.२६
२. भी.रा.आंबेडकर : बुद्ध आणि त्यांचा धम्म, बल्लारपूर, विशेष आवृत्ती १९९७, पृ.२१८
३. भी.रा.आंबेडकर : तत्रैव, पृ.२२१
४. उनि., आंबेडकरवादी विद्रोही निबंध, पृ.२७
५. यशवंत मनोहर : डॉ.आंबेडकरांनी मनुस्मृती का जाळली?, नागपूर, दु.आ.२००५, पृ.१०
६. यशवंत मनोहर : तत्रैव, पृ.१०
७. यशवंत मनोहर : उत्थानगुंफा (कवितासंग्रह), पुणे, तृ.आ.२००१, पृ.७७
८. यशवंत मनोहर : तत्रैव, पृ.१५

९. यशवंत मनोहर : मराठी प्राध्यापक परिषद, उद्घाटकीय भाषण, नेहरु विद्यालय, नेर नरसोपंत, फेब्रु. २००१, पृ.६
११. संपादक चंद्रकांत नगराळे : युगसाक्षी साहित्य, २००१, श्रेयस प्रकाशन वरोरा, पृ.१५०
१२. संपादक चंद्रकांत नगराळे : तत्रैव, पृ.१६४
१३. यशवंत मनोहर : समाजपरिवर्तनाची दिशा, मु.पो.कोटंबा, जिल्हा यवतमाळ, २००५, पृ.७
१४. यशवंत मनोहर : स्वाद आणि चिकित्सा, नागपूर, १९७८, पृ.७१
१५. यशवंत मनोहर : तत्रैव, पृ.७२
१६. यशवंत मनोहर : तत्रैव, पृ.७४

२६ मार्च १९४३

पृथ्वी असंख्य वेदना सहन करीत स्वतः भोवती
फिरत असते आणि नवनवोन्मेषशाली क्षणांना
जन्म देत असते. नवता घेऊन येणाऱ्या क्षणांना
जन्म देणे तिळा कधी सुखकारक तर कधी
दुःखकारकही वाटत असेल. दुःखकारक क्षणांचा
परीघ कितीही मोठा असला तरी सुखकारक
क्षणांपासून उत्सर्जित होणारा आनंदाचा स्रोत
दुःखकारक क्षणांना छेदून पुढे निघून जातो
तेव्हा स्वतःमध्ये वैशिवकता निर्माण करतो. हे
सुखकारक क्षण दुःखकारक क्षणांचे नियंत्रण
करीत असतात. त्यामुळे पृथ्वीचे संतुलन संयमीत
होते आणि सब्बे सत्ता सुखी करण्यासाठी पृथ्वी
खंबीर होते. हे खंबीरत्व टिकविण्यासाठी
पृथ्वी काही प्रतिभावंतांना मूर्तरूप देत असते.
त्यासाठी पृथ्वी प्रतिभांची आई होते. संस्कार
होते. प्रज्ञान होते. प्रकाश होते. तत्त्वज्ञान होते.
नागपूर जिल्ह्याच्या, काटोल तालुक्यातील
येरला या गावुलीची भूमी अशाच एका प्रतिभावंताची
आईझाली. पृथ्वी प्रतिभावंताची मैनाईझाली.

गावुली म्हणजे २० - ३० संसारांनी एकमेकांच्या आधाराने बनविलेल्या घरांचा समूह. घर म्हणजे ऊन, वारा, पाऊस यांच्या मारापासून संरक्षण करण्यासाठी बांधलेली झोपडी. झोपडी म्हणजे सहा डेळी गाढून डेळीच्या कण्यांवर ठेवलेले फाटे. झाडांच्या फांद्यांचा शाकार फाट्यांवर टाकून सावलीसाठी टाकलेले गवत किंवा खपरेल आणि कुडाच्या भिंती. कुडाच्या भिंती म्हणजे झाडाचा शाकार आणून डेळीच्या आधाराने एका सरळ रेषेत झाडाच्या सरळ फोकांनी शाकारांना घेतलेला काचवा. शेण, माती आणि थोडी तनस टाकून व पाणी घालून केलेल्या मिश्रणाने घेतलेला गिलावा. घरासमोर छोटेसे आंगण. त्या आंगणात बसण्यासाठी टाकलेला मांडव. मोजकीच भांडी, नेटका संसार करण्यासाठी पुरेशी. अशी रचना म्हणजे घर. ग्रीष्माची सुरुवात झाली की घरातील तापमान कमी करण्यासाठी कुलर घेण्याची गरज नसते. उष्ण वारे वहायला लागले की घराच्या कुडावर छोट्या छोट्या छिद्रातून उष्ण हवा थंड होऊन घरात यायची सोय असते. पावसाळा सुरु झाला की पावसात भिजण्याचा आनंद लुटायला झीलवर जायची गरज नसते. हिवाळा सुरु झाला की रोगग्रस्त शारीराने गवतावर पडलेल्या दवबिंदूवरून फिरण्यासाठी बगीच्यात जाण्याची गरज नसते किंवा गुलाबी थंडीचा आनंद उपभोगण्यासाठी कुण्या हीमवती नगरात जाण्याची गरज नसते. अशा येरल्याच्या घरात निसर्गाच्या लोकशाही वातावरणात राजाराम विश्राम मनोहरांच्या सहचारिणी मैनाबाईच्या कुशीतून यशवंत नावाच्या शेंडेफळाने जन्म घेतला.

ते दिवस मनुष्यतेच्या पारतंत्र्याचे होते. धर्माच्या साखलदंडांनी राजाराम मनोहरांचे कुटुंब कैद केले होते. अस्पृश्यतेच्या जेलमध्ये त्यांच्या कुटुंबाला सश्रम कारावासाची शिक्षा यज्ञोपवितांनी ठोठावली होती. यावेळी महायुद्ध सुरु होते आणि राजाराम मनोहरांच्या कुटुंबावर उपासमारीची वेळ आली. अशा आणीबाणीच्या वेळी येरल्याच्या भूमीने हात पुढे केला आणि कुटुंब जगविण्यासाठी मोहफुले दिलीत. मोहफुलांचा घाटा आणि पानोळ्या करण्याचे ज्ञान दिले. राजारामच्या कुटुंबाची भुकेची गरज घाटा-पानोळ्यांनी पूर्ण केली. याच येरल्याच्या भूमीने गरज पडेल तेव्हा आंबाडीची भाजी-भाकरी देऊन भुकेपासून सुटका केली. या काळात यशवंत आणि त्यांच्या पाच भावांनी माय मैनाबाईकडे भुकेपोटी कांगावा केला असेल. या कांगाव्याने माय मैनाबाईचे मन काकुळतीस आलेही असेल. माय मैनाबाईने राजारामकडे धुसफुस केली असेलही. परंतु राजाराम मनोहर यांच्या विवंचनेने जीवनान्तवादी भूमिका कधी घेतली नाही. या उलट भुकेच्या व्याकुळतेने उद्विग्न झालेल्या त्यांच्या मनाने भुकेच्या प्रश्नाचे उत्तर शोधले. राजाराम मनोहरांनी यशवंतास शाळेत घातले. आंब्याचे पाड खाण्यासाठी आमराईत केल्या जात असलेल्या प्रभातफेन्यांना, भुईमुगाच्या वावरात जाऊन शेंगा उकरून खाणाऱ्या उनाड स्वच्छंदीपणाला त्यांनी चोप दिला

आणि वर्गातून फरार होणाऱ्या यशवंताच्या मुजोरीला बेमुर्वत बदडायला सुरुवात केली. याचा परिणाम यशवंत मॉट्रिक झाला. पुढे नागसेनवनातील मिलिंद महाविद्यालयात मोहफुलांच्या पानोळ्या आणि घाटा, आंबाडीच्या भाजी-भाकरीला यशवंताने आकार दिला आणि त्यांचे शब्द उत्थानगुंफेतील विद्रोह झालेत. काव्यभीमायनमधील अस्वस्थता झालेत. अग्नीच्या आदिबंधाची संरक्षणता झालेत. स्वप्नसंहितेच्या अनुच्छेदाची अंतर्मुखता झालेत. यशवंताचे शब्द कविता झालेत. मराठी साहित्यातील क्रांती झालेत. वणव्यात हसणाऱ्या फुलांचे नभांगण झाले. डॉ. आंबेडकरांचा बुद्धधम्म सांगणारे प्रबोधनविचार झालेत. महाकाव्यातील नायक : शंबूक-कर्ण-एकलव्याची सल झाले आणि आंबेडकरवादी मराठी साहित्याचे अध्यापक झालेत. बहुजन क्रांतीचे, आंबेडकरी चळवळीचे मूल्यमंथन झाले आणि रमाई, सावित्रीबाई फुले, यशोधरेची सहनशीलता झालेत. बुद्धिवादी सौंदर्यशास्त्राचे, नव्या साहित्यशास्त्राचे प्रकाशन झाले. दिग्दर्शन झाले. त्यांचे शब्द रंजनाच्या झोपाळ्यावर झुलणाऱ्या सुखाला लाथाडणारा निर्धार झाले. भोवतीच्या दुःखात होरपळणाऱ्या जीवांचे संविधान झाले.

यशवंत मनोहरांच्या सहवासात मी अनेक क्षण घालविले आहेत. त्यांच्या सहवासात व्यतीत केलेला प्रत्येक क्षण नवा असतो. त्यांच्या सहवासात ज्या प्रहरात मी जातो तो प्रहर माझ्यासाठी नवता घेऊन येतो. नवा विचार लेऊन जन्म घेतो. त्यांच्या सहवासातील नव्या क्षणांना नव्या अर्थाचे अंकुर फुटायला लागतात. नव्या अंकुरांना त्यांनी दिलेल्या संदर्भाचे दाखले नव्या विचारांना उत्तेजन देतात आणि नवी चेतना मिळाल्याचा आनंद मिळतो. मनातील सर्जनशीलता मिळालेली नवी चेतना अनुसरताच अभिव्यक्त होणाऱ्या आशयाला नवे धुमारे फुटतात आणि त्या क्षणी त्यांच्या सहवासातील अत्युच्च आनंद उपभोगायला मिळतो. अनुभवायला मिळतो. त्यांच्या सात्रिध्यात आल्यानंतर प्रत्येकच क्षणाचे असे होते. प्रत्येक भेटीचे असे होते.

यशवंत मनोहरांचे हृदय आईचे आहे. त्यांच्या हृदयात नवतेच्या जन्माच्या वेणा आहेत. त्यांच्या हृदयात कारुण्याच्या कळा आहेत. दूरदर्शनवर दाखविण्यात येणाऱ्या सिनेमातील हृदयद्रावक प्रसंग असो, पावसाळ्यातील महापुरांनी वाहून गेलेल्या उद्धवस्त संसारची बातमी असो, भूकंपग्रस्त संसारातील एखाद्या चिमुकल्या जीवाच्या हाताची भुकेसाठी पसरलेली ओंजळ असो किंवा भ्रमणध्वनीवर आलेली निधनाची किंवा दुःखदायक वार्ता असो अशूनी त्यांचे हृदय डबडबून येते.

यशवंत मनोहरांमधील शील पारमिताचा अनुभव कुणीही घ्यावा. ‘कोणत्याही स्त्रीला मी अविश्वासू पुरुष वाटलो तर पशू म्हणून माझी जाहिरात कर’ असे निःसंदिग्धपणे त्यांच्यातील कवीला ते सांगतात. ताडन, बंधन, चौर्यकर्म, असत्य

भाषण, अफरातफर, फसवणूक, क्षुद्रक गोष्टींचे ज्ञान, व्यभिचार हे आमगंध आहेत असे तथागत म्हणतात. या आमगंधापासून जे मुक्त असतात ते शीलवंत असतात. यशवंत मनोहरांचे जगणे असेच आहे.

यशवंत मनोहरांचे मन माणसांना सुंदर जीवन जगण्याचे स्वप्न देणारी सौंदर्यभूमी आहे. ‘सब्बे सत्ता सुखी होन्तु; सब्बे होन्तुच खेमिनो। सब्बे भद्राणि पस्सन्तु; मा कश्चित्दुक्खमागमा ॥’ हा मूल्याशय ते आपल्या लेखनातून, भाषणातून, कवितेतून मांडण्याचे कर्तव्यपालन करतात. सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय, धम्मविषयक मूल्यांच्या विरोधात जाऊन मूल्यद्रोह करणाऱ्या विचारसरणीवर ते कडाडून हळा करतात. यावेळी संविधानाने संस्कारित केलेला भारतीय समाजच त्यांच्या नजरेत असतो. भारतीय समाज एकदृष्टव्य व्हावा; एकआशय व्हावा. भारतीयांचे सांस्कृतिक जीवन बेस्टलैंड होऊ नये. भारतीय समाजाने निब्बाण समाजाचे मन धारण करावे आणि जागतिक महासत्तेचे नेतृत्व करावे अशीच त्यांच्या जीवनजाणिवेची इच्छा आहे.

यशवंत मनोहरांचे सात कवितासंग्रह आहेत. त्यांच्या कवितासंग्रहांचे विद्यापीठात अध्ययन आणि अध्यापन होत असते याचा अर्थ ते कवी आहेत हे खरेच आहे परंतु त्यांचे ललित लेखन असो, कादंबरी लेखन असो किंवा वैचारिक लेखन असो; त्यांचे सभा-संमेलनातील भाषण असो, लेखन वाचताना किंवा भाषण ऐकताना कवितांचा आस्वाद घेत असल्याचा आनंद मात्र मिळत असतो. त्यांच्या घरी मारलेल्या गप्पांमधूनही ते कविताच बोलत असतात. यशवंत मनोहर यांचा जन्मच काव्य झाले आहे. मैनाईच्या उदरातून या अर्थक काव्याचा जन्म झाला. कवितेची ही सदाबहार सृजनवेल जन्माला आली तो दिनांक २६ मार्च १९४३ हा होता.

कवीचा सरनामा असलेली कविता : 'हे कवी...!'

हे कवी! भोवतीच्या जखमांकडे मी पाठ फिरवली
तर बेलाशक माझा मृत्यु जाहीर कर;
माझा वंचितांसोबत चाललेला संवाद थांबला
तर मला न विचारताच माझा अस्त जाहीर कर.

मी ग्रष्टचारावर ज्वालामुखी ओतणे थांबवले
तर माझ्या आयुष्याची संसद बरखास्त कर;
मी उगीचच घेतला श्वास कामाशिवाय
तर जीवनातूनच मला हृदपार कर.

माझ्या नदीचे वाहणे थांबले
तर माझे किनारे बेगुमान उद्ध्वस्त कर;
सज्जनांना भीती वाटली माझी नकळतही
तर चारही बाजूंनी माझी नाकेबंदी कर.

असत्यांची माळ गळ्यात घातली
तर बेद्रकार कर शिरच्छेद माझा;
दुःखांच्या गर्दीत झोपणे सुचत असेल
तर खुशाल शब्द कलम कर माझा.

खरा प्रश्न विचारता येत नसेल मला
तर माझे आयुष्यच खारीज कर;
माझ्याकडून कोणाची दिशाभूल झाली
तर माझा इवासपुरवठाच बंद कर.

प्रतिकाराची मोहीम झालो नाही
तर माझे नागरिकत्व रद कर;
माणुसकीची अवहेलना झाली चुकूनही
तर मला जीवनाचीच दारे बंद कर.

संधिसाधूंच्या कळपात वावरताना दिसलो
तर फासावर चढव बेइमान म्हणून;
अंधश्रद्धांच्या निश्चिंत कुटुंबात गेलो
तर बहिष्कृत कर मला सूर्यसंगीतीतून.

दांभिकांना माझ्याबदल प्रेम वाटले
तर त्याच क्षणी माझा पराभव जाहीर कर;
लांडायांनी केली प्रशंसा माझी
तर माझ्या निष्ठांचे दिवाळे जाहीर कर.

कोणत्याही स्त्रीला मी अविश्वासू पुरुष
वाटलो
तर पशू म्हणून माझी जाहिरात कर;
पहाटेच्या मोहोराला मी अवरोध वाटलो
तर माझ्या झाडाला पक्षांची फुले येणे बंद
कर.

मला फाटलेले चांदणे शिवता येत नसेल
तर माझ्या हातातील सुई-दोरा परत घे;
तुटणारी लय जोडता येत नसेल मला
तर माझी सर्जनकीची पदवी परत घे.

इतिहास विकल घेणाऱ्या बाजारात आढळलो
तर खाऊनच टाक माझ्यापुढला उजेड;
प्रेतांसोबत मी मैत्री केली चुकूनही
तर माझ्या सुसंस्कृत इच्छांची वस्त्रे फेड.

मनात झुक्कूकही आली स्वतःला विकायची
तर जहर पाजून संपवून टाक मला;
सत्याला चकवणारी कल्पनाही शिवली
डोक्याला

तर जीवनाचा गुन्हेगार ठरव मला.

दुःख पाहून आग व्हायचे थांबलो
तर पेटवून टाक सारा कचरा माझा;
भोवतीच्या दुर्गंधीत समाधानी झालो
तर विजवून टाक निरर्थक दिवा माझा.

दिसते त्यापुढचेही दिसत नसेल मला
तर नजर कापून टाक भारभूत माझी;
मी उदासीच्या पुढे लोटांगण घालत असेन
तर जगण्याची सनदच नामंजूर कर माझी.

संकल्प लाचार झाले कुठल्याही निमित्ताने
तर फेकून दे त्यांना उकिरड्यावर क्षणात;
कोणाच्याच उपयोगाचे नसेल माझे स्वप्न
तर गाडून टाक त्याला क्रूर अंधारवनात.

भोवतीच्या गुंतागुंती उरात झेलता येत
नसतील
तर जीवनातूनच बजा करून टाक मला;
मला अस्वस्थ समुद्र होता येत नसेल
तर कविताच लिहू देऊ नकोस मला.

जीवनाच्या जळत्या प्रश्नांमध्येच तडफडत
असेल कविता
तर या तडफडीतच जळू दे मला;
रंजनाच्या झोपाळ्याचे सुख नाही रे
माझ्यासाठी
हे कवी! भोवतीच्या दुःखातच होरपळू
दे मला.

सकाळ माध्यम समूहाने प्रकाशित केलेला 'शब्ददीप' दिवाळी अंक हाती पडला. मी कवी असल्यामुळे शब्ददीपमधील 'हा दरवळ फुलांचा' हे कवितेचे दालन असलेले पान उघडले आणि यशवंत मनोहरांची 'हे कवी...!' शीर्षक असलेली पहिलीच कविता वाचली. यशवंत मनोहरांचे उत्थानगुंफा, जीवनायन, मूर्तिभंजन, काव्यभीमायन, अग्नीचा आदिबंध आणि स्वप्नसंहिता हे कवितासंग्रह वाचलेत. शिवाय आजपर्यंत आलेल्या अनेक मासिके, दिवाळी अंक, विशेषांकातील कविता वाचल्यात. कधी कधी तर त्यांच्या घरी जाऊन त्यांनी नव्याने लिहिलेल्या कवितेतील प्रत्येक ओळ ऐकत असताना वाह...! क्या वात है सर...!! म्हणत आनंदही लुटला. परंतु 'हे कवी...!' ही कविता वाचताना वेगळीच वाटली. ही कविता वाचताना मन आनंदित झाले नाही. शब्दांनी पेटविलेल्या वणव्यातून फिरून आल्यासारखे वाटले नाही. अन्यायाच्या विरोधात उभ्या ठाकलेल्या आंदोलनात सहभागी झाल्यासारखे वाटले नाही. जगण्यासाठी केलेल्या अश्रूच्या धडपटीना क्रांतीसन्मुख केल्यासारखे वाटले नाही. खैरलांजीत अमानुषपणे केलेल्या अत्याचाराचा गहिवर, दारिद्र्यात जीवन जगताना कुपोषणाची आरंतता या कवितेत मला जाणवली नाही. त्यात एका संवेदनशीलतेने 'कवी' या अधिनायकासमोर सादर केलेले प्रतिज्ञापत्र आहे असे मला सतत वाटत होते. 'हे कवी...!' भोवतीच्या जखमांकडे मी पाठ फिरविली तर बेलाशक माझा मृत्यू जाहीर कर; माझा वंचितांसोबत चाललेला संवाद थांबला तर मला न विचारताच माझा अस्त जाहीर कर' या पहिल्या दोन ओळीतून मनोहरांनी कवीसमोर केलेल्या वचनबद्धतेने मी भाराबून गेलो. पूर्ण कविता वाचली आणि मी अंतमुख झालो. कवितेतील प्रत्येक ओळीत असलेली वचनबद्धता वाचताना मी गंभीर झालो. त्यात व्यवत झालेल्या नीतिकतेच्या दबावाने माझा मेंदू भारी झाला. मन सुन्न झाले आणि बुद्धाचे पहिले प्रवचन वाचले. बुद्ध म्हणतात, 'दुःखाचे अस्तित्व मान्य करणे आणि ते नष्ट करण्याचा मार्ग दाखविणे हात धम्माचा पाया आहे' यशवंत मनोहर म्हणतात, 'हे कवी जखमांकडे पाठ फिरविली तर बेलाशक मृत्यू जाहीर कर.' बुद्ध जगाचे अधिनायक आहेत. जगाचे अधिनायकत्व ज्या बुद्धाकडे आहे त्यांच्या आसनावर यशवंत मनोहरांनी कवीला बसविले आहे आणि स्वतः ते अनुसारक झाले आहेत. महामहिन्द झाले आहेत. म्हणूनच जगातील दुःख नष्ट करण्याच्या मार्गावर चालू शकलो नाही तर अस्त जाहीर कर असे ते कवीला सांगू शकतात.

भ्रष्टाचाराचा अर्थ केवळ आडमागनि घेण्यात येणारा पैसा असाच घेतला जातो. भ्रष्टाचार या शब्दाचा शब्दकोशातील अर्थ नीतिमत्ता न पाळणे असा आहे. जे लोक समाजाच्या हितासाठी निश्चित असणाऱ्या व्यवहाराच्या विरोधात आचरण करतात ते लोक भ्रष्टाचारी असतात असा याचा अर्थ होतो. तथागत म्हणतात, 'माझ्या विशुद्धीच्या मार्गानुसार चांगल्या जीवनाची पाच तत्त्वे आहेत - १. कोणत्याही

प्राण्याची हिंसा न करणे व त्याला इजा न करणे, २. चोरी न करणे अर्थात दुसऱ्याच्या मालकीची वस्तू न बळकावणे, ३. व्यभिचार न करणे, ४. असत्य न बोलणे, ५. माटक पेय ग्रहण न करणे.' ज्या व्यक्तिमात्राचा सामाजिक व्यवहार बुद्धाने सांगितलेल्या पाच विशुद्ध मार्गाने होत नाही तो भ्रष्टाचाराचा मार्ग असतो. यशवंत मनोहर 'हे कवी...'! या कवितेत म्हणतात, 'मी भ्रष्टाचारावर ज्वालामुखी ओतणे थांबवले तर माझ्या आयुष्याची संसद बरखास्त कर.' बुद्धाने सांगितलेले पंचशील प्रत्येकाचे जीवनमूल्य आहे. या जीवनमूल्यांचे सेंट्रियरूप म्हणजेच आयुष्याची संसद आहे. आयुष्याची संसद बरखास्त करणे याचा अर्थ जीवनातून हृदपार करणेच होय आणि हे सर्वाधिकार यशवंत मनोहर कवीला देतात. कारण ही पाच तत्त्वे माणसाच्या चांगल्या-वाईट आचरणाचे मापदंड आहेत.

पृथ्वी, आप, तेज आणि वायू या चार मार्गांनी व्यक्तिमात्राचे आयुष्य संवर्धित झाले आहे. या चार मार्गांच्या एकरूपतेने मानवाचे जीवन प्रवाहित होत आहे. 'सज्जनांना भीती वाटली माझी नकळतही तर चारही बाजूंनी माझी नाकेबंदी कर' असे कवीला सांगून आयुष्याच्या अंतिम श्वासापर्यंतची सनद, यशवंत मनोहर कवीकडे देतात आणि दुःखाच्या गर्दीत झोपणे सुचत असेल, कोणाची दिशाभूल झाली तर... माणुसकीची अवहेलना झाली तर... अंधश्रद्धांच्या निश्चिंत कुटुंबात गेलो तर... शब्द कलम करायला सांगतात. श्वासपुरवठा बंद करायला सांगतात. जीवनाची दारे बंद करायला सांगतात. सूर्यसंगीतीतून बहिष्कृत करायला सांगतात. विशेष म्हणजे 'कोणत्याही स्त्रीला मी अविश्वासू पुरुष वाटलो तर पशू म्हणून माझी जाहिरात कर' असेही ते म्हणतात. 'सर्व प्रकारची विषयासक्ती उत्तेजक असते. विषयासक्त मनुष्य कामवासनांचा गुलाम बनतो. सर्व प्रकारची सुखासक्ती अधःपतन करणारी व नीच कर्म असते. विषयासक्तीत सतत डुंबत राहणे, तृप्ती मिळविण्याचा हा मार्ग अगदी हलक्या दर्जाचा, रानटीपणाचा, अयोग्य आणि हानिकारक आहे असा उपदेश तथागत आपल्या प्रवचनातून परिद्राजकांना देतात. तथागतांचा सांगावा यशवंत मनोहर काळजीपूर्वक अनुसरतात. तृष्णेपासून स्वतःला अलिप्त ठेवतात. म्हणूनच कोणत्याही स्त्रीला अविश्वासू पुरुष वाटणार नाही याची दक्षता घेतात आणि निःसंदिग्धपणे कवीकडे जीवनाची सूत्रे समर्पित करतात.

यशवंत मनोहर यांनी अनेक कवितासंग्रहांना, तात्पत्रानिक विषयावरील ग्रंथांना, वैचारिक निबंधांच्या संपादनांना प्रस्तावना लिहिल्या आहेत. परंतु कोणाकडूनही प्रस्तावनेसाठी मानधन मागितले नाही. कुणी नकळत मनीऑर्डर पाठविलाच तर तो परत करतात. मनोहरांचे असे जगणे मी अनेकवेळा अनुभवले आहे. त्यांच्याकडे येणारे अनेक अधिकारवंत मी बघितलेत. परंतु त्यांनी कुणावर अधिकार गाजविला नाही. आयुष्य अंधारवन नाही तर ते उजेढाचे अभियान आहे यावर त्यांचा दृढविश्वास

आहे. त्यामुळे जीवन या गंभीर विषयाचे विश्लेषण ‘मनात झुळूकही आली स्वतःला विकायची तर जहर पाजून संपवून टाक मला; सत्याला चकवणारी कल्पनाही शिवली डोक्याला तर जीवनाचा गुन्हेगार ठरव मला.’ अशी स्वच्छ गवाही देत देतात. मनुष्याचे जीवन नियमित करण्यासाठी त्याच्यासमोर एखादा आदर्श असणे आवश्यक आहे असे तथागत म्हणतात. यशावंत मनोहर यांच्यासमोर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हा महानतम आदर्श आहे. त्यामुळे स्वतःला विकणे हा जीवनाचा आदर्श होऊ शकत नाही अशी निश्चित भूमिका त्यांची आहे. कारण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची जीवनशीली त्यांचे जीवनशास्त्र आहे. त्यामुळे च ‘दिसते त्यापुढचेही दिसत नसेल मला तर नजर कापून टाक भारभूत माझी; मी उदासीच्या पुढे लोटांगण घालत असेल तर जगण्याची सनदच नामंजूर कर माझी’. यशावंत मनोहर कवीसमोर असे निष्ठापूर्वक वचनबद्ध होतात.

‘माझा धम्म दुःखाच्या अस्तित्वाकडे मानवजातीचे लक्ष वेधतो आणि दुःखाचे निरसन करण्यावरही तो तितकाच जोर देतो. मानवी दुःखाचा अंत करण्याचा मार्ग तो दाखवितो असे तथागत बुद्ध त्यांच्या पहिल्या प्रबचनात परिद्राजकाना सांगतात. जग अनेक प्रश्नांनी जळत असलेले घर आहे. या घरातील प्रत्येक प्रश्न दुःख निर्माणाचे कारण आहे. दुःखाच्या अस्तित्वाकडे मानवजातीचे लक्ष वेधणाऱ्या धम्माच्या उद्देशपूर्तीसाठी मानवजातीच्या दुःखाची उकल करणे यशावंत मनोहर स्वतःची जबाबदारी समजतात. म्हणूनच दुःख या जळत्या प्रश्नाची तडफड ते कवितेतून व्यक्त करतात. ‘जीवनाच्या जळत्या प्रश्नातच तडफडत असेल कविता तर या तडफडीतच जळू दे मला’ असा निर्धार व्यक्त करतात. विश्वातील शेवटचा माणूस दुःखमुक्त होईपर्यंत संवेदनशील मनातील तडफड थांबणार नाही. त्यांच्या कवितेने मनुष्यमात्रांना दुःखातून मुक्ती मिळणार नाही हे मनोहरांना माहीत आहे. परंतु दुःखाचा उद्गार कवितेतून व्यक्त केल्याशिवाय त्यांच्या सर्जनशील मनाला राहवत नाही. यासाठीच ‘रंजनाच्या झोपाळ्याचे सुख नाही रे माझ्यासाठी, हे कवी...! भोवतीच्या दुःखातच होरपळू दे मला...’ कवितेच्या या शेवटच्या ओळीनेही न संपणाऱ्या या कवितेला आमल्या मनात सर्जनाची पालवी फुटत राहते.

‘हे कवी...!’ या कवितेतील पहिल्या ओळीपासून शेवटच्या ओळीपर्यंत ‘मी खेरे सांगत नसेल तर किंवा मी दिलेला शब्द पूर्ण करीत नसेल तर मला शिक्षा दे’ असा गंभीरतापूर्वक घेतलेल्या शपथेचा वचननामा या कवितेत आहे. ही कविता म्हणजे यशावंत मनोहर नामक कवीचा सरनामा आहे असेच म्हणावे लागेल.

युगसाक्षी साहित्यिक यशवंत मनोहर

‘कोणी जळतच नाही; पाजळतच नाही. मेणबती व्हा तरी, पाजळा तरी, रात्र निघून जाईल’ अशा अर्थाची उदूमधील कविता मी ऐकली आणि एकविसाव्या शतकाच्या प्रारंभापासून फेलावत चाललेल्या सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक मूलतत्त्ववादी अंधाराला आव्हान देणाऱ्या कवी यशवंत मनोहरांच्या कवितांची आठवण झाली. जाती-वर्णाची लागण झालेल्या या देशात इहवादी असण्याला फारसा अर्थ नसला तरीही जडवादी तत्त्वज्ञानाला आपले ऊर्जास्रोत मानणारे काही प्रतिभावंत या देशात आहेत. ते जसे भारतातील इहवादी युगात आहेत तसे वाह्यमयीन युगातही आहेत. ‘मातृवेणा या निर्मिती प्रक्रियेशी निगडित असल्याने काळांतराने सुखद जाणिवेत रूपांतरित होत असल्या तरी त्या मूलतः दुःखदच असतात. ते सहन करणारी स्त्रियांसारखी संबदेनशीलता बुद्धाशिवाय अधिक प्रभावीपणे अन्य कुणी मांडू शकलेच नाही.’ असे श्रीनिवास हेमाडे या विचारवंताने म्हटले आहे ते खरे आहे.

(‘प्रश्न पुरुषभानाचे’, डायमंड पब्लिकेशन, पान क्र. १९५) डॉ. यशवंत मनोहर यांच्या मातुवेणा असलेल्या संवेदनशील मनाच्या गाभान्यात असंख्य दुःखेच साठवलेली आहेत. त्यांच्या मनात निर्माण होणारे दुःख सामाजिक असते. सांस्कृतिक असते. स्वाभिमानाचे असते. मानापमानाचे असते. प्रदीप्त न होऊ शकणाऱ्या आसवांचे असते. उद्हाण घेऊ पाहणाऱ्या छाटलेल्या पंखांच्या काकुळतीचे असते. शैशवापासून तुटणाऱ्या मातृत्वाच्या विरहाचे असते. संवेदनशील मन दुःखाची जननी आहे हे जसे खरे आहे तसे दुःख ही नवनिर्माणाची जन्मभूमी आहे हेही खरेच आहे. दुःखातून जिदीचा जन्म होतो. दुःख पारदर्शकतेला जन्म देते. दुःख प्रतिजेला जन्म देते. दुःख प्रतिभेला जन्म देते. दुःख नवनवोन्मेषशाली सर्जन आहे. दुःख मनातील अस्वस्थता आहे. हे सर्जन, ही अस्वस्थताच यशवंत मनोहरांच्या कवितेला जन्म देते. पाहिलेल्या दुःखातून जन्मास आलेली कविता सहानुभूतीची निर्दर्शक बनते. भोगलेल्या दुःखातून आलेली कविता सामान्य माणसांच्या अश्रूंचा गहिवर होते. वंचितांच्या मनाची सल होते. म्हणूनच त्यांची कविता कर्तृत्वनिष्ठ मनांना प्रज्वलित करण्याची प्रतिज्ञा करते. पारदर्शक मनांची भाषा बोलते.

अलीकडच्या काळात बुद्धिमान अपशब्दांची देशाला लागण झाली आहे. धर्मांच्या नावावर विघटनवादाचे काम करीत असलेल्या संघटना धर्मातीत नसतात हे उघडच आहे. परंतु त्यांचा बाणा, धर्मनिरपेक्ष नसल्याची ते जाहिरात करीत असतात. धर्माचे प्राबल्य वाढविण्यासाठी ‘आस्था’ दाखवित ते ‘संस्कार’ शिविरे चालवित असतात. त्यामुळे नेल्सन मंडेलांनी काळा-गोरा भेद मिटविण्यासाठी स्वतंत्र संस्था स्थापून दक्षिण आफ्रिकेतील लोकांची मानसिकता विरचित करण्याचे यशस्वी प्रयत्न केले तसे प्रयत्न भारतात कितीही केलेत तरी ते अपयशी ठरतील. भारतीय समाज आणखी काही वर्षे संविधानाच्या इच्छेप्रमाणे विरचित होणार नसला तरी ‘जागृतीचा अग्नी धगधगत ठेवयालाच पाहिजे.’ अशी आशा बाळगून संविधान संस्कृती भारतीयांच्या मनात प्रस्थापित करण्याची प्रतिज्ञा यशवंत मनोहर करतात.

मराठी साहित्यिक विद्रोहाचे दोन प्रकार मानतात. १) विधायक विद्रोह आणि २) विधातक विद्रोह. विधायक विद्रोह म्हणजे विधान करणारा किंवा निर्देश देणारा विद्रोह आणि विधातक विद्रोह म्हणजे दुखापत करणारा विद्रोह असा अर्थ शब्दकोशातून मिळतो. दुखापत करणारा विद्रोह या प्रकारात नाश करणे, बाधा आणणे, हत्या करणे, आघात करणे अशा अर्थांच्या शब्दांचाही समावेश त्यात दिसून येतो. विद्रोह या क्रांतीदशी शब्दाची व्याख्या करायची झाल्यास मानवतेच्या अव्यवस्थेविरोधात सम्यक मूल्यांच्या प्रस्थापनेसाठी करण्यात येणारा उठाव अशी करता येईल. सम्यक मूल्यांची क्रजुता करण्यासाठी केलेला विद्रोह विधायक असणार नाही किंवा विधातकही असणार नाही. विधायक विद्रोह विधान करून गप्प बसत असतो आणि

विद्यातक विद्रोह दुखापत करीत असतो. विधान केल्यामुळे किंवा दुखापत करण्यामुळे सम्यक मूल्ये रुजविता येणार नाहीत. सम्यक मूल्यांचे संस्कार प्रस्थापित समाजव्यवस्थेवर करायचे असतील तर त्यांच्या मनात असलेला पारंपरिक रुढीचा कचरा बाहेर फेकावा लागेल आणि सम्यक जाणिवांचे संस्कार करावे लागतील. त्यासाठी पारंपरिक मनांमध्ये असलेल्या कर्मकांडांना बाधा आणणे, अकुशल आणि कुशलतेचे निर्देश देणे आणि मूल्याधिष्ठित जाणिवांचे संस्कार करणे या प्रक्रिया एकाच वेळी करण्याचे आयोजन करावे लागेल. या प्रक्रियेलाच विद्रोह म्हटले पाहिजे. अशा विद्रोहाची मांडणी यशवंत मनोहर आपल्या कवितेतून करतात. त्यामुळे त्यांच्या कवितेतून येणारा विद्रोह केवळ विरोधासाठी न येता सम्यक मूल्यांची जाणीव मानवी मनात निर्माण करण्यासाठी येत असल्यामुळे त्यांच्या कवितेतून येणारा विद्रोह डेरिडाच्या विरचना (डी-कंस्ट्रूक्शन) सिद्धान्ताशी जाऊन भिडतो असे मला वाटते.

ज्यावेळी विशेषत: कवितेतून विद्रोहाची भाषा बोलली जाते त्यावेळी ज्या कारणांमुळे तशी भाषा येते त्या संपूर्ण कारणांना, अव्यवस्थेला नकार देणे हा गृहीतार्थ विद्रोह या क्रांतीदर्शी शब्दाला अपेक्षित असतो. त्यामुळे विद्रोह या शब्दाचा मूळार्थ आणि ध्वनित अर्थ या व्यतिरिक्त येणाऱ्या अव्यवस्थेच्या अर्थाला नकारच असतो. विद्रोह खरे तर अध्यात्मवादाविरोधात पुकारलेले आंदोलन मानायला पाहिजे. परिवर्तनवादी जीवनादर्शाच्या अंताची अव्यवस्था निर्माण करणारा ध्येयवाद, जीवनवादी मूल्ये प्रस्थापित करणाऱ्या आदर्श तत्त्वज्ञानाच्या अंताची मांडणी करणारी राजकीय अव्यवस्था आणि मानवी आजीविकेचे मूल्यन करणाऱ्या उपयोजनांच्या अंताची दिशा ठरविणारी भांडवली अर्थव्यवस्था यांच्या विरोधात यशवंत मनोहरांनी केलेला विद्रोह मनुष्यमात्राच्या प्रकाशगामी परिवर्तनाची दिशा निश्चित करणारा आहे असे त्यांच्या एकूणच कविता वाचताना निर्दर्शनास येते. हेच तत्त्व त्यांच्या समीक्षाग्रंथातून आणि वैचारिक ग्रंथातूनही दिसते. त्यामुळे यशवंत मनोहरांचे समग्र साहित्य हे बौद्धतत्त्ववेत्ता असंग यांच्या ‘तो नाही, तो होत आहे’ (Being is Becoming). या तत्त्वज्ञानाशी नाते सांगणारे आहे असे वाटते.

यशवंत मनोहरांनी लिहिलेल्या कवितांना नवकविता म्हणता येणार नाही कारण आदिम काळातील वेदनांच्या हुंकाराशी त्यांची कविता नाते सांगते. नाते जोडते. मलाच माझ्या निवेदनाची दुरुस्ती कराविशी वाटल्यास यशवंत मनोहरांची कविता तथागत बुद्धाच्या काव्यमूल्य असणाऱ्या वचनांची वारसदार असण्याचे संकेत देते असे म्हणावे लागेल. प्रतिआधुनिकतेच्या वंशजांना बुद्धाने प्रथम छेद दिला. त्या वंशजांविरोधात बुद्धाने विद्रोह केला आणि त्यावेळच्या धार्मिक उद्दिष्टांना विरचित करण्याचे महान कार्य केले. यशवंत मनोहरांची कविता त्या विरचनेची वंशज आहे. त्यामुळे बुद्धाने विरचीत केलेल्या समाजव्यवस्थेला खंडित करणाऱ्या प्रतिआधुनिकतावादाच्या

बंशावळीत न बसणाऱ्या कवितेची तत्कालीन उठावांचा उद्गार व्यक्त झालेल्या परंपरावादी कवितेशी नाळ जोडणे गैरच मानले पाहिजे. यशवंत मनोहरांची कविता कवडशांच्या उंबरठचावर बसून लिहिलेली कविता नाही. त्यांची कविता अंधाराचे पहाड फोडणाऱ्या निखाऱ्यांच्या श्वासांचे काळीज आहे. वर्णव्यवस्थेच्या अभेद्य भिंतींना धक्का देणाऱ्या वाढळांचा शक्तीवंध आहे. 'बाई'च्या अस्तित्वाला नकार देणाऱ्या वेदान्तींना जन्म देणाऱ्या गर्भाशयांना बंधमुक्तीचे आवाहन करणारी त्यांची कविता आहे. बुद्ध-फुले-बाबासाहेबांच्या प्रबोधनाची अनुगामिता जशी त्यांच्या कवितेत अनुभवायला मिळते तशी मराठी साहित्यविश्वाला विशुद्ध आधुनिकतेचे पाठ त्यांची कविता शिकविते. त्यामुळे यशवंत मनोहरांची कविता आंबेडकरवादी आंदोलन झाली आहे. समानतेच्या प्रियांबलमध्ये तमाचा दर्प घेऊन फिरणाऱ्या आणि पेरणाऱ्या किनाऱ्यांचा त्यांची कविता उद्धवस्त करते. पारंपरिक मिथकांच्या आधुनिक वेस्टलैंडचा विचारही न करता ऊर्जेची प्रतिआभा निर्माण करणाऱ्या प्रतिमा-प्रतिकांची यशवंत मनोहर संहिता तयार करतात आणि जिवंत मरणांच्या कुटुंबात जावून स्थिरावणाऱ्यांच्या हातात प्रज्ञावंत उजेड देतात. त्यामुळे यशवंत मनोहरांची कविता जगातील बंचितांची प्रश्नमंजरी झाली आहे असे म्हणणे भाग पडते.

यशवंत मनोहरांचे अंतरंग काव्यभूमी आहे. ही भूमी बुद्धाचे निष्पाणशास्त्र, जोतीबा फुल्यांचे क्रांतीशास्त्र, बाबासाहेब आंबेडकर नावाचे प्रमाणशास्त्र या जडवाद, बुद्धिग्रामाण्यवाद, मानवतावादाच्या सिंचनातून तयार झाली आहे. या भूमीत बट्रॉड रसेल, सार्ट्र, डेकार्ट, डेरिडा यासारख्या अनेक पाश्चात्य विद्वत्तेचे सेंट्रिय नत्र टाकले आहे. या काव्यभूमीत रमाईसारख्या अनेक दुःख आयुष्यातून ओघलणाऱ्या अश्रूचे डबडबलेपण आहे. सावित्रीसारख्या अनेक धैर्यशील आणि ध्येयशाली असणाऱ्या आयुष्यांनी पेरणी केली आहे. यशोधरेप्रमाणे नवतेच्या अनेक ऊर्जाधिरांनी आपली जागा निश्चित केली आहे. त्यामुळे यशवंत मनोहरांच्या भूमीतून बाहेर पडणारे शब्द सहजीवकाच्या मृत्यूनंतर स्मशानातील निखारे झालेल्या सरणाजवळ निरव वातावरणात ओघलणाऱ्या अश्रूची अस्वस्थता होतात. रक्ताश्रूनी ज्वालाग्राही झालेली अग्नीफुले त्यांच्या कवितेतून बरसत असतात. त्यामुळे त्यांच्या अस्वस्थ लेखणीतून बाहेर पडणारा प्रत्येक शब्द मग तो कवितेतील असो, वैचारिक लेखातील असो, कादंबरीतील असो किंवा पत्रलेखनातील असो कधी करूणरसात भिजून बाहेर पडतो तर कधी वीररस प्राशन करून येतो. कधी विद्वत्ताप्रचूर प्रज्ञानरसाची भूमिका वठवत प्रतिक्रांतीवादांच्या शेंदरी कटाचे विश्लेषण करतो तर कधी तत्त्वज्ञाची भूमिका जगत असतो. त्यामुळे यशवंत मनोहरांच्या अस्वस्थतेतून बाहेर पडणारे शब्द आयुष्यातील प्रश्नांना भिडणारे असतात. आयुष्याचे मार्गदीप ठरतात.

मनुष्यतेला केंद्रस्थानी ठेवून माणूस सर्वकष कुशल व्हावा, प्रज्ञानी व्हावा, प्रदीप्त व्हावा यासाठी यशवंत मनोहरांची लेखणी काम करीत असते. त्यांची लेखणी निब्बाणसमाजाची निर्मिती करण्यासाठी मशागत करणारी कार्यकर्ती आहे. सम्यक मूल्यांचे बीज पेरण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महाडच्या चवदार तळ्याचा सत्याग्रह केल्यानंतर त्या तळ्याला प्राप्त झालेल्या क्रांतीच्या रूपकामुळे महाडच्या सत्याग्रहाची कृतार्थता तळ्याच्या पाण्याला प्राप्त झाली; तशी कृतार्थता यशवंत मनोहरांच्या कवितेतून येणाऱ्या संयत विद्रोहालाही प्राप्त झाली. अशा विद्रोहाला यटोपिआची उपाधी देणे तसे चुकीचे आहे. कारण युटोपिआचा अर्थ सर्व सुखाची काल्पनिक नगरी असा होतो. हा अर्थ विद्रोह या क्रांतीजन्य चलवळीला लागू होत नाही. त्यामुळे एखाद्या विशेषणाचा वापर करायचा झाल्यास त्या शब्दाचा मूळार्थ लक्षात घेऊन विशेषण लावावे अशी नप्र सूचनाही या लेखाच्या निमित्ताने कराविशी वाटते.

प्रस्तुत लेखक डॉ. यशवंत मनोहरांच्या समग्र वाङ्मयाचा भाष्यकार नाही. परंतु त्यांची कविता, कादंबरी, पत्रलेखन, ललित निबंध, समीक्षा ग्रंथ, वैचारिक ग्रंथ असे सर्वच लेखन आरपार झापाटून टाकते. हा प्रत्यय फार कमी साहित्यिकांचे साहित्य वाचताना येतो. यशवंत मनोहरांच्या लेखणीतून येणारे प्रत्येक वाक्य लेखणीच्या अंतर्मनात ओतप्रोत भरलेल्या भावविवशतेच्या शाईत भिजून येत असल्यामुळे जागतिकीकरणातून उद्भवलेल्या उजाड आयुष्यात ओएसिस बनून येते हे त्याचे एक कारण असावे. जागतिक पातळीवर सामान्य मनुष्यमात्रांचे आयुष्य भांडवलदाराकडे गहाण ठेवलेल्या शेतीसारखेच असते. त्यामुळे व्याज आयुष्यापुढे येणाऱ्या प्रश्नांचे उत्तर केवळ मृत्यू असू नये. त्यांच्या जिवन्ततेच्या कक्षा रुंदावत जाव्यात यासाठी यशवंत मनोहर सतत लेखन करीत असतात. त्यांच्या असे असण्याला बाधामुक्त उत्तरीय आयुष्य लाभो अशी सदिच्छा व्यक्त करतो.

विहार : नियोजनाचे विद्यापीठ

२५ डिसेंबर १९५४ रोजी देहू रोड (पुणे) येथे डॉ. बाबासाहेबांनी तथागताची मृती विहारात बसविली आणि महाराष्ट्राला विहार या अस्तित्वमूल्याची ओळख दिली. विहारसंस्थेचे बाबासाहेबांनी उद्घाटन केले तेब्हापासून महाराष्ट्रात बौद्धांची वस्ती तिथे विहार निर्माण होत आहेत. बुद्धाच्या काळातही विहार बांधून बुद्ध ज्या संघाचे प्रमुख होते त्या संघाला दान देण्याचा प्रधात होता. बिंबिसार राजाने गावापासून फार दूर नसलेले आणि जबळही नसलेले, येण्या-जाण्यास सोईस्कर आणि सुगम असलेले, रात्री जनसंमर्दीपासून दूर एकांतात आणि निवृत्तवासास अनुकूल आणि शांत असलेले वेळवून तथागतास दान केले. हरित वृक्षवाटिकांनी आणि निर्मल जलग्रवाहांनी परिपूर्ण असलेल्या जेतांच्या उद्यानात अनाथपिंडकाने सुवर्णमुद्रा जमिनीवर अंथरून जेतवन विहार बांधले आणि अखील जगातील भिक्खूसंघाच्या उपयोगासाठी बुद्धाला दान केले होते. आप्रवनात विहार बांधून जीवकाने तथागतांना

दान दिले होते. आप्रपालीने तर आप्रवनच दान दिले होते. विशाखाने पूर्वारम विहार बांधून बुद्धाच्या भिक्खूसंघास दान दिले होते. त्याशिवाय वर्षावासास आलेल्या भिक्खुंसाठी चीवरांची व्यवस्था केली होती. उपाशी राहूनये यासाठी भोजनाची व्यवस्था केली होती. विहारातून धम्मप्रचारासाठी जाणाऱ्या भिक्खुंना कोणताही त्रास होऊ नये याची काळजी घेतली होती. रुग्ण भिक्खुंची आणि रुग्णांची सेवा करणाऱ्या भिक्खुंची व्यवस्था केली होती. भिक्खुंना आवश्यक औषधांची आजन्म व्यवस्था केली होती. भिक्खुणीची स्वतंत्र व्यवस्था केली होती. भिक्खुंना आणि भिक्खुणीना आवश्यक अशा सर्व सुविधा असलेला विहार तथागतांना विशाखाने दान दिला होता. राजा बिबिसार, जीवक, अनाथर्पिंडक, विशाखा यांनी विहार दान देताना विहाराचा ताबा स्वतःकडे ठेवला नाही कारण या सर्वांच्या मनात दानपारमिता जागृत होती.

विहाराला पालीमध्ये आरामो असा शब्द आहे. आरामो या पाली शब्दांला इंग्रजीत प्लेझर, डिलाईट असे शब्द बाबासाहेबांनी दिलेत. डिलाईट म्हणजे अत्यानंद, समाधान असा मराठीत अर्थही दिला आहे. परंतु विहार म्हणजे अत्यानंद किंवा समाधान असा अर्थ घेऊन चालणार नाही. विहार म्हणजे समाधान असे गणितीपद्धतीने सांगितलेले उत्तर बरोबर नव्हे. बुद्धाने दिलेल्या पहिल्या प्रवचनापासून सुभद्राच्या शेवटच्या दीक्षेपर्यंत बुद्धाने दिलेली उत्तरे प्रश्नकर्त्यांच्या मनाचे समाधान करणारी ठरली आणि त्यामुळे प्रश्नकर्त्यांनी दीक्षा घेतली असे दिसते. मनाला मिळणाऱ्या या समाधानालाच आरामो असे नाव आहे. या अर्थाने समाधान शब्दाला विहार हे नाव सार्थ ठरते. ज्या प्रज्ञांनी बुद्धाला दान दिले ते विहार धम्मांधाने युक्त असलेल्या फुलांचे होते. बुद्धाच्या वाणीतून प्रसन्नतेने बाहेर पडणाऱ्या शब्दांनी तेजोभय झालेल्या गाथांचे होते. हे विहार निष्पाणसमाजाची स्थापना करण्यासाठी आगाज करीत सळसळणाऱ्या पानांचे होते. हे विहार धर्म संहितेच्या विरोधात धम्मानुशासनाने पुकारलेल्या युद्धाचे होते. हे विहार धम्ममतांनी सम्यक जीवन व्यतीत करणाऱ्या अर्हतांचे होते. हे विहार व्यवितमात्रातील निष्क्रियतेला संपवून उत्थानाची मशाल पेटविणाऱ्या क्रांतीचे होते. हे विहार मनुष्यतेची प्रस्थापना करण्यासाठी विनाशस्त्र लढणाऱ्या वीरांचे होते. विहारामधून या सर्व गोष्टींचे प्रस्फुरण होत होते. त्यामुळेच विहार या प्रदीप्ताला आरामो असा अर्थ प्राप्त झाला असावा असे वाटते.

१२०० वर्षांनंतर देहूरोडला बुद्धमूर्तीच्या प्रतिष्ठापनेचा पहिला मान बाबासाहेब आंबेडकरांकडे गौरवाने चालून गेला; त्या विहाराची स्थिती बाबासाहेबांच्या इच्छेसारखी असेल असे मला वाटत नाही. प्रत्येक विहारात रविवारी लोकांनी एकत्र येऊन बुद्धाला वंदन करावे या बाबासाहेबांच्या इच्छेची पूर्ती बौद्ध समाज करू शकला नाही. १९५६ नंतर दीक्षा घेतलेल्या भदन्तांनी सुद्धा या इच्छेची दखल घेतली नाही. याचा अर्थ बाबासाहेबांनी दीक्षा दिलेल्या आणि बौद्ध होण्याच्या जाणिवेने बौद्ध न

झालेल्या बौद्ध समाजाच्या मानसिक परिवर्तनाला अडगळीत टाकणारे तृष्णोचे खिंडार अजून बुजलेले नाही असा होतो. बाबासाहेबांनी देहू रोड (पुणे) येथे विहारसंस्थेचे केलेले उद्घाटन नियोजनाच्या विद्यापीठाची पायाभरणी होती. विहार हे एकूणच समाजाच्या आयुष्याच्या नियोजनाचे विद्यापीठ व्हावे असाच बाबासाहेबांचा उद्देश विहारसंस्थेचे उद्घाटन करण्यामागे होता. आज त्या विद्यापीठाचे कुलगुरु तथागताच्या संघविनयाचे पालन करणारा प्रकांड विद्वत्प्रचूर सर्वनशील प्रतिभावंत भदन्त असायला हवे होते आणि सूर्य उगवणाऱ्या क्षितिजापासून मावळणाऱ्या सूर्याच्या निवान्ततेपर्यंत सर्वच जाणिवांचे व्यवस्थापन अशा कुलगुरु भदन्तामार्फत व्हायला हवे होते. असे झाले असते तर जागतिकीकरणाने आणलेल्या संकटांपुढे भयमुक्त आणि कार्यक्षम होऊन उभे राहता आले असते. आमगंधविरहित धम्मसंस्कारांनी प्रभावित झालेल्या जीवनाची रिती समजून घेता आली असती आणि बाजारमूल्य प्राप्त झालेल्या जागतिक जीवनप्रणालीतही बौद्ध नाव असलेल्या प्रारूपाला सन्मानाच्या आणि विनयाच्या दुनियेने जयभीम केला असता. धम्मस्वीकारानंतरची एक पीढी सर्वनाचे उगमस्थान झाली असती. बौद्धतत्त्वज्ञ असंग यांच्या ‘असे नाही, असे होत आहे’ या तत्त्वज्ञानाशी प्रत्येकानेच नाते सांगितले असते. असे न होण्याचे कारण प्रत्येकानेच अंतर्मुख होऊन तपासले पाहिजे. सशाच्या पायाजबळ पाणी आले असता तहान लागली असली तरी त्याला पाणी पिण्याची इच्छा होत नाही; समाजाची झालेली ही मानसिकता परिवर्तीत केली पाहिजे. हे आव्हान विहारांनी स्वीकारावे.

विहार अविद्या नाहिशी करणारी पाठशाळा झाली पाहिजे असे सर्वानाच वाटते. अविद्या नाहिशी करणे म्हणजे साक्षर होणे नव्हे. अविद्या नाहिशी करण्यासाठी विहाराचा संदर्भ येणे म्हणजे ईश्वर, आत्मा, पुनर्जन्म यांना स्थान देणारा धर्म नाकारणे, दैवी चमत्कृती, काल्पनिक अनुमान, मागच्या जन्माचा जीवनावर होणारा परिणाम नाकारणे होय. पाप-पुण्य, तृष्णा-लोभ, मद-मत्सर, वैर-राग, आळस, ढोंग, अकुशल कर्म, अविवेक, अहंकार या कर्माना पुरुन किंवा जाळून टाकणे होय. धम्माचे अनुशासन, सहजीवनपद्धती, दहा पारमितांचा अंगिकार करणे म्हणजे अविद्या नाहिशी करणे होय. धम्माचे संविधान असलेली आदर्श जीवनपद्धती विहारातून प्रकाशित व्हायला पाहिजे. विहारातून उत्सर्जित होणाऱ्या धम्मकिरणांनी मानवी जीवन तेजीमय होत गेले पाहिजे. धम्माचे अनुशासन मान्य केल्यास हे होऊ शकते. धम्माचे अनुसरण केल्यास मनातील अविद्या नाहिशी होऊ शकते. धम्मप्रमाणे आचरण करून अविद्या नाहिशी झाली तरच धम्मदीक्षा घ्यावी या बुद्धाच्या उपदेशाचा हेतू सफल होईल आणि बिंबिसार, जीवक, आप्रपाली, विशाखा यांनी दन दिलेल्या विहाराच्या उद्देशालाही अर्थ प्राप्त होईल. विहारात औंजळभर झानात डोके भिजवून प्रजावंत होण्याची मानसिकता वाढीस लागत आहे; ती आधी थांबवली पाहिजे. ‘बुद्ध

धम्मात मोक्ष मिळवून देण्यासाठी ख्रिश्चन लोकांसारखे पाढ्री नाहीत व आत्म्यास सदगती देणारे, पूजाविधी व यज्ञायाग करणारे ब्राह्मण तर मुळीच नाहीत' असा विश्वास बाबासाहेबांना होता. बुद्ध धम्माच्या प्रति असणाऱ्या बाबासाहेबांच्या विश्वासाला तडा गेला आहे. बौद्ध समाजातील मृतांना मोक्ष मिळवून देणारे पाढ्री बौद्ध समाजात नाहीत हे सत्य आहे. परंतु मृताला सदगती मिळावी यासाठी पूजाविधी आणि परित्राणपाठासारखे अंधश्रद्धेला पुरक विधी करणारे आचार्य आणि भन्तेही आहेत. आचार्य आणि भदन्तांचे असे असणे म्हणजे समाजाच्या पाठीवर द्रवण करण्यासारखे आहे. एखाद्या मंदिराने किंवा चर्चने किंवा मस्जीदने, विहारामध्ये येणारा भिक्खू समाजाचा शत्रू आहे; त्याला विहारात राहू देऊ नका. त्यामुळे समाज अशक्त होईल; समाजात दुही माजेल; समाजाच्या सदाचाराचे सौंदर्य कमी होईल; हा भिक्खू समाजाच्या विकासाला काळ ठरणारा आहे असे सांगितले तरीही विहार आणि भिक्खूसंघाच्या नियमांचे पालन करणारा भिक्खू याना वेगळे करता कामा नये; असे व्हावे. कितीही संकटे आलीत, दुःखाचा सामना करावा लागला, उपाशी रहावे लागले, समाजाने प्रतिपालन करणे नाकारले तरीही धम्माचे अनुशासन मान्य करणाऱ्या भिक्खूंनी कोणत्याही प्रकारच्या तृष्णेला थारा न देता धम्माचे संस्कार करणे, धम्माचे पालन करणे थांबवू नये. 'धम्म आणि अर्थ या दोन्ही गोष्टी जोडीनेच केल्या पाहिजे. नुसत्या अर्थनिही अनर्थ होईल. अर्थामध्ये धम्म हवा आहे' असे बाबासाहेब म्हणायचे. परंतु भिक्खूंनी याचा विपर्यास केला. अर्थासोबत धम्माच्या सुगंधाऐवजी अनर्थाच्या दर्पची जोड देण्यात भन्ते सुभद्र यशस्वी झालेत. भन्ते सुभद्रांनी निष्णात पंडितांच्या विवेकबुद्धीला आवाहन करणाऱ्या बुद्धाच्या तत्त्वज्ञानामध्ये अध्यात्माच्या बी. टी. बियाणांचे मिश्रण केले आणि व्यक्तिमात्रांच्या सहजीवनात ऐक्य निर्माण करणाऱ्या मानसिकतेचे अवमूल्यन केले. त्यामुळे विहारांना नालंदा, तक्षशिला विश्वविद्यालयांचा दर्जा प्राप्त करून देणाऱ्या चर्चाही आता होत नाहीत. नालंदा, तक्षशिलासारख्या विश्वविद्यालयातून बुद्धतत्त्वज्ञानात पांडित्य मिळवून बाहेर पडूण्याची प्रक्रिया बंद झाली आणि 'कोणत्याही निष्णात पंडिताने बौद्ध धम्माच्या तत्त्वाविषयी माझ्याशी चर्चा करावी. माझी खात्री आहे की मी त्याचा पराभव केल्यावाचून कधीही राहणार नाही.' डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेल्या या आवाहनाला इतिहासाच्या पानावर नोंद घेण्यापुरते महत्त्व प्राप्त झाले.

विहार समाजाची आई झाले असते तर समाजाचे चित्र बदलले असते. आई नवनिर्माणाची जननीच असते. तिच्यापासून जन्मलेले नवनिर्माण निष्वाणाचा मार्गदीपच ठरतो. त्या मार्गदीपाची काळजी आई घेत असते. कसे चालायचे, कसे बोलायचे, कसे वागायचे याचे संस्कार आई करीत असते. सदाचार म्हणजे काय? समूहभावना म्हणजे काय? नात्यांचा अर्थ, नीतीची व्याख्या ती शिकवित असते आणि नवनिर्माणाच्या

मार्गदीपाला माणूस म्हणून जगासमोर पेश करीत असते. जगाच्या बाजारातून विद्या विकत घ्यावी लागते हे तिला माहीत आहे. जगाच्या बाजारात प्रज्ञेचा पाठपुरावा करण्यासाठी सर्वस्व पणाला लावावे लागते हे तिला माहीत आहे. जगाच्या बाजारात शीलाची बोली लागते आणि होडही लागते हेही तिला माहीत आहे. मैत्रीची किंमत तराजूत टरफले मोजण्यासारखी असते हे आईला सांगावे लागत नाही. तरीही जगाच्या बाजारात निळ्बाणाच्या मार्गदीपाला ती माणूस म्हणून पेश करीत असते. कारण मार्गदीप चुकणार नाही, फसणार नाही, विकणार नाही, झुकणार नाही असा विश्वास आईला वाटतो. चुकलाच तर रिकन्स्ट्रक्ट व्हायची प्रज्ञा जागृत करण्याचे दिलेले प्रशिक्षण उपयोगात आणील; सौदागराच्या चक्रव्यूहात अडकलाच तर वान्याच्या जिददीने तो बाहेर येईल; सेझाच्या हुक्मशाही धोरणापुढे झुकण्याची वेळ आलीच तर पाण्याची विनम्रता उपयोगात आणून तो बाहेर पडेल असा दुर्दम्य विश्वास आईला वाटतो. विहाराचे आई होणे याचा अर्ध असा झाला असता. विहाराने समाजाला मारलेली थापड, दिलेली शिवी, व्यक्त केलेला राग प्रेममुलकच असता. विहार समाजाची आई असते तर विहार माणूस घडविण्याचे केंद्र झाले असते. विहार मानवी जीवनसंग्रामाचे उत्तर झाले असते तर बौद्ध समाजाच्या जीवनपद्धतीचा आदर्श जगाने स्वीकारला असता. “जीवनाची आत्यंतिक अशी दोन टोके आहेत. एक सुखोपभोगाचे आणि दुसरे जीवक्लेषाचे” असे तथागतांनी पहिल्या प्रवचनात म्हटले आहे. एकविसाव्या शतकात सुखोपभोगाचे स्वरूप बदलले आहे. दुःखाचा कार्यकारणभाव मात्र बुद्धाने सांगितलेलाच आहे. ऐहिक आणि पारलौकिक भोगाची अभिलाषा बुद्धाच्या काळात होती तशीच आजही आहे. दारिद्र्यात आणि गरिबीत जीवन जगणाऱ्या व्यक्तिमात्रात जशी आहे तशी सुखाचा उपभोग घेणाऱ्यात आहे. अशी अभिलाषा ठेवणे दुःखाला जन्म देणेच होय. नैसर्गिक गरजांची पूर्ती करणे म्हणजे ऐहिक किंवा पारलौकिक सुखोपभोगाची अभिलाषा असणे नव्हे. स्वतःचे शारीरिक आणि मानसिक आरोग्य चांगले ठेवणे हे स्वाभाविक कर्तव्यच आहे. परंतु या गरजा भागविताना मनात विकार निर्माण होणार नाही याची दक्षता घ्यावी लागते. ही दक्षता घेण्याचे प्रशिक्षण विहारांनी दिले असते.

संविधानाने ‘आम्ही भारतीय लोक’ अशी सुरुवात करून संपूर्ण लोकांच्या वतीने भारताविषयी कृतज्ञता व्यक्त केली. संविधानाचे व्यक्तिमत्त्व ज्या तत्त्वज्ञानावर आधारित आहे त्या तत्त्वज्ञानाचे संस्कार स्वीकारण्यास भारतीय मन सक्षम झाले नाही असे दिसते. त्यामुळे संविधान संस्कृतीचा जन्म भारतीय जन्मकोषात अजून तरी झाला नाही. डॉ. बाबासाहेबांनी सांगितलेल्या विद्या, प्रज्ञा, करुणा, शील व मैत्री या पंचतत्त्वानुसार आपले चारित्र्य बनविण्यास आम्ही भारतीय सिद्ध नाहीत याचे हे एक कारण असू शकते आणि भारतातील बौद्ध भिक्खूंची क्षमता पंचतत्त्व रुजविण्यास

कमजोर ठरली असावी हे दुसरे कारण असू शकते. डॉ. बाबासाहेबांनी सांगितले आणि प्रत्येक भारतीयांनी पंचतत्त्व स्वीकारले, अंगीकारले, अनुसरले असे होत नाही. हे पंचतत्त्व रुजविण्यासाठी मनोभूमी तयार करावी लागते. मनोभूमी तयार करण्याचे काम बौद्ध भिक्खूंनी करायला पाहिजे आणि बौद्ध भिक्खूंना ‘चरथ भिक्खुवे’ चा आदेश विहारांनी द्यायला पाहिजे. विहार आदेश देऊ शकत नाहीत कारण विहार आदेश देण्याइतपत सिद्धताप्राप्त नाहीत. त्यामुळे बुद्धतत्त्वज्ञानावर आधारित संविधान संस्कृती भारतामध्ये निर्माण झाली नाही. यासाठी भारतातील विहारांनाच जबाबदार धरावे लागेल.

‘ज्ञानप्राप्ती करून देणे हे धम्माचे तत्त्व आहे’ असे बाबासाहेब म्हणतात. ज्ञानप्राप्त करणे म्हणजे विहारात जाणे, बुद्धाच्या मूर्तीसमोर गुडघे टेकून त्रिवार अभिवादन करणे, मेणवती-अगरबत्ती लावणे आणि विहारात असणाऱ्या भिक्खूंना दान देणे किंवा दानपेटीत पैसे टाकणे नव्हे. तथागतांना अभिवादन करणे म्हणजे विशुद्धीच्या मागाने जाण्याचा निर्धार करणे होय. बुद्धमूर्तीच्या समोर नतमस्तक होणे म्हणजे पंचशीलाचे पालन करण्याची प्रतिज्ञा करणे होय. बौद्ध जीवनातील ऐव्य अबाधित ठेवण्यात समाज अपयशी ठरत असल्याचे चित्र दिसते. याची लागण निम्नस्तरीय प्रतिभांपासून इंटेलेक्च्युअल्सपर्यंत झालेली आहे असे जाणवते. ऐव्य अबाधित ठेवणारी मानसिक प्रेरणा निर्माण करण्यात विहार यशस्वी न झाल्यामुळे प्रज्ञानाचे उद्दिष्ट पूर्ण होऊ शकले नाही. त्यामुळे मानवी समूहात सहजीवनाची पद्धती निर्माण झाली नाही. सामाजिक स्तरावर जी स्थिती आहे तीच स्थिती राजनीति आणि युद्धनीतिचीसुद्धा आहे. तत्त्वज्ञान, विज्ञानशास्त्र, आरोग्यशास्त्र, साहित्यशास्त्र, अर्थशास्त्र कुटुंबाच्या पातळीवर असलेल्या या ज्ञानशाखा विहारापर्यंत पोहचू शकल्या नाहीत. त्यामुळे विहार ज्ञानशाखांचे विद्यालय होऊ शकले नाही. याचा परिणाम विशाखाने दान दिलेल्या पूर्वाराम विहारात भिक्खूंसाठी आरोग्याची, औषधांची व्यवस्था करण्यासाठी तथागतांना अनुमती मागितल्याचे विस्मरण होण्यात झाला. वृद्धांची, पीडितांची, रुणांची, वंचितांची सेवा करण्यासाठी विहार वंचित होण्यात झाला.

विहार बौद्ध तत्त्वज्ञानाच्या प्रदीप्तांचे क्षितीज आहे. प्रज्ञानाचे उगमस्थान आहे. धम्मकुर्जेचे प्रकाशन आहे. ज्ञानप्राप्तीसाठी करण्यात येणारे अश्रूंचे आंदोलन आहे. विहार मनुष्यत्वासाठी करण्यात येणाऱ्या समग्र क्रांतीची प्रेरणा आहे असे प्रस्तूत लेखकाला वाटते. विहाराला केंद्रस्थानी ठेवून विहाराचे सर्वेक्षण केल्यास आम्ही बौद्ध लोक बौद्ध तत्त्वप्रणालीच्या अनुषंगाने विहाराला मोठे मानतो अथवा विहारापेक्षा स्वतःला मोठे समजतो हे सांगणे कठीण आहे. परंतु एवढे मात्र निश्चित आहे की, विहारापेक्षा स्वतःला जेव्हा आम्ही बौद्ध लोक श्रेष्ठ समजावला लागू तेव्हा डॉ.

बाबासाहेबांनी दिलेले बुद्धतत्त्वज्ञान आत्मवादी, अध्यात्मवादी, ईश्वरवादी इत्याशिवाय राहणार नाही आणि असे झाले तर बौद्धांचे स्वातंत्र्य धोक्यात यायला वेळ लागणार नाही. डॉ. बाबासाहेबांनी संशोधन करून बौद्धांच्या सुपूर्दे केलेला ‘भगवान बुद्ध आणि त्यांचा धम्म’ हा वैज्ञानिक दृष्टिकोण असलेला ग्रंथ निसर्ग, आत्मा, परमात्मा, जगाचे नियम करणारा धर्म आणि जीवनाचे अंतीम लक्ष्य इत्यादींची तपासणी करणारे ‘दर्शनशास्त्र’ होऊ नये यासाठी विचारवंत, प्रतिभावंत, प्रज्ञावंत, बौद्धभिक्खुंनी गांभीर्यनि विचार करावा आणि विहारांनी समग्र क्रांतीची प्रेरणा होण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करावेत. प्रश्न मूल्यसंवर्धनाचा आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विपश्यनेचे विरोधकच!

एकोणीसशे छप्पनच्या ऐतिहासिक धम्मदीक्षेपासून नव्या युगाचा प्रारंभ झाला. हे युग अस्तित्वाचे युग; परिवर्तनाचे युग. हे युग मनात चेतना निर्माण करण्याचे युग; समाजक्रांतीचे युग. हे युग माणसाला मनुष्यत्व प्रदान करणारे युग. विनयाची, विकासाची, विजयाची ग्रस्थापना करणारे युग. मानवी मनाच्या उड्हाणाचे युग; मनुष्यतेच्या उत्थानाचे युग. बाबासाहेब आंबेडकर नावाच्या युगं धराने दिलेल्या धम्मग्रंथाचे युग. धम्मग्रंथाच्या पानापानावर कोरलेल्या धम्मविनयाचे युग. कोरलेल्या पानांमधून उत्सर्जित होणाऱ्या प्रतिभांचे युग आहे.

या पूर्वीचे युग ज्यांच्यासाठी तहान-भुकेच्या यातनांचे होते. अन्याय अत्याचाराचे होते. या पूर्वीचे युग ज्यांच्यासाठी काट्यांच्या फोकांनी अंगावर खोदलेल्या विहिरींचे होते. या पूर्वीचे युग ज्यांच्यासाठी उगवत्या सूर्याच्या किरणांचे कफन घेऊन येणारे होते. या प्रतिभा उत्सर्जित झाल्यात आणि तहान-भुकेच्या यातनांसाठी

महाड झाल्यात. या प्रतिभा उत्सर्जित झाल्यात आणि काट्यांच्या फोकांनी अंगावर खोदलेल्या विहिरीसाठी सावित्री झाल्यात. या प्रतिभा उत्सर्जित झाल्यास आणि कफन काढून चेतना निर्माण करणाऱ्या कविता झाल्यात. समाजामध्ये असे थकक करणारे परिवर्तन आले. यातनांची धरती प्रहेच्या झगमगाटांनी उजळून निघाली. अमानुषतेच्या दहशातीने मनाच्या चैत्यसागराच्या तळाशी दडून बसलेला लाव्हा उफाळून वर आला आणि काळाराम मंदिराचा मुख्य दरवाजा कोसळला. रात्रीच्या कुशीत सुंदर बसणाऱ्या दुःखांच्या गाठोङ्यांना योग्यतांचे डोळे आले आणि त्यांचे तेजोमय जीवनपर्व सुरू झाले. अंधार पेलणाऱ्या समिधांशी प्रज्ञानाची ढाल आणि क्रांतीची तलवार घेऊन झुंज दिली आणि मरणांच्या सरणावर विजयी पताका रोवली. यातनांच्या प्रदेशांनी दिलेल्या लाचारीच्या वावरात चिंध्या गुंडाळलेल्या चिरणुटांनी सूर्य पिकविले. या प्रतिभांनी बाबासाहेब आंबेडकर नावाचा शब्दांगार घेऊन शब्दालंकारांनी भुरळ घातलेल्या मनमोहक क्रचांचा खात्मा केला. या प्रतिभांनी बाबासाहेबांच्या कोटावरील पेन घेतला आणि जीवनाच्या वेगवेगळ्या क्षेत्रात अस्तित्वासाठी आणि अस्मितेसाठी लढताना हरलेल्या पराभूतांना पुनर्जीवित केले. बाबासाहेबांनी शिल्पीत केलेल्या संविधानाची प्रास्ताविका अनुसरली आणि आंबेडकरवादाची निर्मिती केली. हे सर्व बाबासाहेबांच्या तेजोमय जीवनपर्वामुळे शक्य झाले. याचा अर्थ क्रांतीचे तत्त्वज्ञान, परिवर्तनाची संहिता बाबासाहेबांनी दिली. प्रज्ञानाची महत्वाकांक्षा, विद्रोहाचा उजेड बाबासाहेबांनी दिला. चिंतनाची दीक्षा, प्रतिभांना शिक्षा बाबासाहेबांनी दिली. प्रतिक्रांतीविरुद्ध आंदोलन, अशूतांसाठी करूणेचे मानधन बाबासाहेबांनी दिले. हे देत असताना महाडचा सत्याग्रह करून ब्राह्मण्याची कपटनीती निर्दर्शनास आणून दिली. काळाराम मंदिर सत्याग्रह करून रामाचे दार्शनिक सत्य मानवतेसाठी लढा देणाऱ्या आंदोलकांना ज्ञात करून दिले. हे सर्व करीत असताना बाबासाहेबांनी विपश्यना केल्याचे कुठे लिहिले नाही आणि बाबासाहेबांना विपश्यनेतून साध्य झाले असे म्हणता येणार नाही. १९५६ नंतरच्या प्रवर्तक युगाच्या प्रारंभापासून तहान भागविण्यासाठी तहानलाई आणि भूक भागविण्यासाठी भूकलाई बांधून जे शिकलेत आणि सामाजिक उत्थानाचे सैनिक झालेत त्यांनी विपश्यना केली नाही.

डॉ. बाबासाहेबांनी विपस्सनेचा अर्थ Seeing Clearly (खात्रीने पाहणे), Spiritual (दिव्य, आध्यात्मिक, धार्मिक) insight (परिचय, पूर्णज्ञान) असा दिला आहे. (Writing & Speeches Vol १६, Page ४१५) विपस्सना या शब्दाचा अर्थ दिव्याची इंट्रियाद्वारा जाणीव करणे. अध्यात्माचे पूर्ण ज्ञान मिळविणे असा होऊ शकतो किंवा संवेदनशीलतेने अलग अलग इंट्रियाच्या वस्तुस्थितीची खात्री करणे असाही होऊ शकतो. गत १५-२० वर्षांत विपस्सना याचा रूढ झालेला अर्थ विचारात

घेणे आणि त्यामागे धावणे म्हणजे पावसाळ्यात मोठ्या थेंबांचा पाऊस पडत असताना निर्माण होणाऱ्या बुडबुड्यांवर आकाशाच्या रंगांचा शोध घेण्यासारखे आहे.

सिद्धार्थांनी स्वतःचे शरीर कृश होईपर्यंत साधना केली. अनेक पटींनी स्वतःच्या मनाचा आणि शरीराचा छळ केला. परंतु सिद्धार्थाला ज्ञानप्राप्ती झाली नाही. अन्न ग्रहणानंतर केलेल्या चिंतनातून ज्ञानप्राप्ती झाली ती विपस्सनेतून झाली नाही हे पुन्हा पुन्हा सांगण्याची गरज नाही.

महाराष्ट्रामध्ये विपस्सनाकेंद्रांचा महापूर आलेला आहे. जिथे महायानी विचारांचे भद्रत वास करतात तिथे विपस्सना केंद्र हे समीकरण उजेडात तोंड लपवून बसले नाही. त्यामुळे सरकारदप्तरी या विपस्सनाकेंद्रांची नोंदणी व्हायला हरकत नाही. विपस्सनेचा स्वीकार समाजामध्ये अधिनायकतेचा आव आणणारे अधिकारी, अध्यात्मवादाचा पुरस्कार करणारे अध्यापक, विचारवंत या सर्व मंडळींनी केला आहे. कोण्या एका गोयंकाने इगतपुरीला विपस्सना केंद्राची निर्मिती केली आणि मेंदूची, हृदयाची, मंनाची, शरीराची हालचाल अंतर्दृष्टीने तपासून पाहण्याच्या प्रशिक्षणाची योजना आखली. या प्रशिक्षण शिवीरातून शरीर रोगमुक्त, मन दोषमुक्त होते असा समज पसरविण्यात आला. परंतु विपस्सनाकेंद्रावर जाऊन विपस्सनाशिविरात प्रशिक्षण घेऊन आल्यानंतर मन दोषमुक्त आणि शरीर रोगमुक्त होत नाही असा माझा आणि अनेकांचा अनुभव आहे. खरे सांगायचे म्हणजे बुद्धाचा आणि विपस्सनेचा काहीएक संबंध नाही. डॉ. बाबासाहेब आणि विपस्सनेचा कोणताही ताळमेळ नाही. विपस्सनेमुळे मनातील विकार नष्ट होत नाहीत. विपस्सनेमुळे मनातील तृष्णा मिटत नाही. आयुष्यात आलेल्या दुःखाचे निवारण होत नाही. रोजमजुरी न मिळाल्यामुळे जबरदस्तीने भूक-हडताल करणाऱ्या मजुरांच्या भुकेचा प्रश्न सुटत नाही. सावकारांच्या कर्जामुळे होत असलेल्या शेतकऱ्यांचे कर्जबाजारी प्राणसमर्पण थांबत नाही. समाजावर होणाऱ्या अन्याय-अत्याचारांना ठेचण्यासाठी लागणारी आंदोलनकर्जा विपस्सनेतून मिळत नाही. विपस्सनेने खैरलांजी होणे थांबत नाही. अस्वस्थ असल्याशिवाय मनाचे पुनर्वसन करणे शक्य नाही. अत्याचार होताना पाहताना समाजाचे मन अस्वस्थ झाले तरच अत्याचार थांबविता येतील. मन अस्वस्थ असेल तरच येऊ पाहणाऱ्या प्रतिक्रांतीच्या विरोधात समाजाचे मन क्रांती होऊ शकेल. अस्वस्थता ही प्रस्थापित वेदनांविरुद्ध उभे राहणारे आंदोलनाचे विद्यापीठ असते. विपस्सनेमुळे मनात वादलापूर्वीची शांतता निर्माण होत नाही आणि मन अस्वस्थही होत नाही. विपस्सना केवळ चांदीच्या चमच्याने थंड कॉफी पिणाऱ्या सुखाचे पुनर्विलोकन करणारी संस्था आहे असे मला वाटते.

२६ नोव्हेंबर १९४९ ला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारताला संविधानदीक्षा

दिली आणि भारतीय स्वातंत्र्याने आम्ही भारतीय लोक म्हणून शपथ ग्रहण केली. संविधानाने धर्मनिरपेक्ष लोकशाही निर्माण करण्याची स्वप्ने दिलीत. या स्वप्नांची पूर्तता करायला न्याय, स्वातंत्र्य, समानता आणि बंधुता या खांबांनी लोकशाहीची इमारत उभी करण्याचा संकल्प दिला. हा संकल्प पूर्ण करण्यासाठी भारतीय जनतेच्या मनात निर्धार दिला. हा निर्धार भारतीय लोकांनी पूर्ण करण्याची स्वीकृती आणि या कार्यप्रणालीच्या आज्ञेनुसार कृती करण्याची, बागण्याची, प्रतिबद्ध असण्याची प्रतिज्ञाही केली. साठ वर्षांनंतर संविधानाने दिलेल्या स्वप्नांचा, प्रतिज्ञांचा आढावा घेतला तर भारत भांडवलीकरणाचे बोट धरून मागे मागे चालत असताना दिसतो. भारतीय संसदेची महासत्ता स्थापन करण्यासाठी हे होत आहे की, भारतात राहणारा शेवटचा माणूस महासत्ता व्हावा यासाठी होत आहे हे मात्र अजूनही कंसातच आहे.

डॉ. बाबासाहेबांनी भारताला १९४९ ला संविधान अर्पण केले आणि १४ ऑक्टोबर १९५६ ला या देशाला बुद्धाचा धम्म समर्पित केला. संविधानाद्वारे बाबासाहेबांनी भारताला सांधिक संहिता दिली आणि सत्याग्रह, चळवळीच्या माध्यमातून निर्माण केलेल्या संघाला बाबासाहेबांनी धम्म दिला. बाबासाहेबांनी संविधानाद्वारे या भारताला नागरिकत्व दिले आणि संघातील नागरिकांना सत्य, सदाचार, सहनशीलता आणि औदार्य धम्माद्वारे दिले. संविधानाच्या माध्यमातून या भारताला मूलभूत हक्क दिलेत आणि धम्माद्वारे सर्वश्रेष्ठ असे अष्टांगिक मार्ग दिलेत. संविधानाद्वारे समानतेचे हक्क दिलेत आणि धम्माद्वारे द्रेष, मोह, गर्व आणि तृष्णेमुळे भारतीय मन बिघदू नये याची दक्षता घ्यायला शिकविले. संविधानाद्वारे स्वातंत्र्याचा हक्क दिला आणि धम्माद्वारे भारतीय मनांनी व्यक्तिगत साधनेला वाहून न घेता आदर्श समाजनिर्मितीसाठी त्याग करावा असे मार्गदर्शन केले. डॉ. बाबासाहेबांनी संविधानातून शोषणाविरुद्ध लढण्याचा अधिकार दिला आणि शील संकटात असताना दुबळेपणाने वागूनका, श्रेष्ठ शील, श्रेष्ठ ध्येय, श्रेष्ठ प्रज्ञा संपादन करण्यासाठी क्रोध, दुष्टबुद्धी, द्रेष, मत्सर, कार्पण्य, लोभ, ढोंग, कपट, निर्बुद्धपणा, उद्धृटपणा, आगाऊपणा, नीतीहिनता, शिक्षणाचा अभाव, सुस्तपणा, गोंधळ, अज्ञान यांनी युक्त असणाऱ्या मनाविरुद्ध लढण्याचे कसब धम्माद्वारे दिले. संविधानाद्वारे धर्मस्वातंत्र्य दिले आणि धम्माद्वारे भारताला श्रेष्ठ जीवनमार्ग सांगितला. बाबासाहेबांनी संविधान देताना किंवा बुद्धाचा धम्म देताना कुठेही समाधी, घ्यान, एकांतवासाला महत्त्व दिले नाही.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बौद्ध झालेल्यांच्या हाती धम्माची शिदोरी देऊन भारतीय मनाची मशागत करायला सांगितले होते. त्यासाठी निषेचे बीज, चिंतनाची वर्षा, प्रज्ञेचे जू आणि नांगर, पापभिरुतेचा दंड, विचार; जू बांधण्याची दोरी, दक्षता : नांगराचा फाळ आणि पराणी, प्रयत्न हे बैलरूपाने दिले होते. हा शेतकरी बघायला अनेक ईश्वर आलेत. आतमे आलेत. स्वर्ग आलेत. नशीबे आलीत. चैतन्यवादी पंथ

आलेत. स्थितीवादी विचार आलेत. पुनर्चना नाकारणे संत आलेत. समरसतावादी गट आलेत. त्यांच्याबरोबर अलौकिकतेचे, अध्यात्माचे संस्कार ते घेऊन आलेत आणि विपस्सनाही घेऊन आलेत. त्यांनी प्रज्ञेचे नांगर मोडले आणि तृष्णोच्या आगीत टाकले. त्यांनी जू बांधण्याची दोरी असणाऱ्या विचाराला ताडन, बंधन, चौर्यकर्म, असत्य भाषण, अफरातफर, फसवणूक, क्षुलुक गोष्टीचे ज्ञान, व्यभिचार या आमगंधात फेकून दिले. “जे आपल्या सुखोपभोगात संयमरहित असतात, ज्यांना मधुर वस्तूंचा लोभ असतो, अपवित्र कार्याशी त्यांचा संबंध असतो, जे विचाराने उच्छेदवादी व कष्टी असतात. ज्यांची वर्तणूक समजायला कठीण असते ते आमगंध असतात.”

(भगवान बुद्ध आणि त्यांचा धम्म, चतुर्थ खंड, पा. ३०८-३०९). निषेच्या बीजावर मनोविकाराचे नव आणि खुशामतीची फवारणी केल्यामुळे ‘कुत्र्याच्या नाकावर काळीज थापल्यानंतर तो जसा पिसाळतो.’ (भगवान बुद्ध आणि त्यांचा धम्म, पा. ३११) तशी अवस्था झाली आणि विपस्सनेचे पीक आले. मनाच्या तात्त्विक बैठकीने चिंतनाच्या पावसाचा स्वीकार न केल्यामुळे बौद्ध जीवनपद्धतीची अधोगतीच झाली. तथागताने अधोगतीची जी कारणे सांगितली मी संक्षिप्त रूपात देत आहे ती अशी-१. धम्मटृष्ण अधःपतनाचे कारण आहे.

२. अधोगतीच्या वाटसरूला दुर्गुणी माणसे प्रिय वाटतात. दुर्गुणी माणसावर निष्ठा असणे हे अधःपतनाचे दुसरे कारण आहे.

३. झोपाळूपणा, गप्पा मारण्याची आवड, निरुपयोगीपणा, आळस, क्रोधाविष्टता हे अधःपतनाचे तिसरे कारण आहे.

४. वृद्ध आई-बडिलांचे पालन न करणे हे अधःपतनाचे चौथे कारण आहे.

५. असत्य भाषणाने ठकविणे हे अधःपतनाचे पाचवे कारण आहे.

६. विपुल द्रव्य, सुवर्ण, धनधान्य यांचा एकट्यानेच उपभोग करणे हे अधःपतनाचे सहावे कारण आहे.

७. कुळ, संपत्ती, जात यांचा अभिमान बाळगून आप्तेष्टांचा तिरस्कार करणे हे अधःपतनाचे सातवे कारण आहे.

८. व्यभिचार, मद्यपान, जुगार यामध्ये द्रव्याचा अपव्यय करणे हे अधःपतनाचे आठवे कारण आहे.

९. वेश्या, गणिका आणि परस्त्रिया यांचा समागम करणे हे अधःपतनाचे नववे कारण आहे.

१०. असंयमी, उधळी स्त्री अथवा पुरुष यांच्या हाती व्यवहाराची सत्ता देणे हे अधःपतनाचे कारण आहे. (संदर्भ : भगवान बुद्ध आणि त्यांचा धम्म, पा. २८९-९०)

वरील सर्व कारणे बौद्ध जीवनपद्धतीला अधोगतीकडे नेणारे आहेत. या कारणांमुळे

होणारे बौद्ध जीवनपद्धतीचे अधःपतन विपस्सना थांबवू शकते काय? हा माझा साधा प्रश्न आहे.

१९२० सालापासून बाबासाहेबांनी आंदोलनाची सुरुवात केली आणि त्यांच्या महापरिनिर्वाणाबरोबरच उत्थानाच्या आंदोलनाच्या कार्यक्रमाचा समारोप झाला. इद वर्षाच्या काळात बाबासाहेबांचे मन अस्वस्थ नसते आणि ते विपस्सनेत अडकले असते तर अस्पृश्यतेच्या आवर्तात सापडलेला समाज बंधमुक्त झाला असता काय? या पाश्वभूमीवर डॉ. यशवंत मनोहर बाबासाहेब आंबेडकरांनी विपस्सना का नाकारली? याची कारणमीमांसा करतात.

डॉ. यशवंत मनोहर युगकवी आहेत. त्यांची कविता कोणत्याही आवर्तात सापडत नाही. जागतिक पर्यावरणात क्षणोक्षणी जे बदल होतात; त्यांची कविता त्या बदलांवरील भाष्य असते.

डॉ. यशवंत मनोहर पोथीनिष्ठ विचारवंत नाहीत. बाबासाहेबांनी सांगितलेला विचार जगापुढे मांडताना विज्ञानवादी दृष्टिकोन ठेवून, प्रजेचा निकष लावून ते सांगतात आणि हे सांगणे केवळ भाषणापुरते नसते. कारण त्यांच्या आचाराचे आणि विचारांचे आदर्श बाबासाहेब आहेत.

डॉ. यशवंत मनोहर अर्थकारणी भांडवलासाठी तडजोडीकरणात सामील होत नाहीत. तडजोडीकरणाच्या शिवीरात ज्यांचा सहभाग असतो त्यांना जवळ करीत नाहीत.

मूलतत्त्ववादाला मनोहर सर अजिबात मान्यता देत नाहीत. मूलतत्त्ववादाला ते मृत्युतत्त्ववाद म्हणतात. बुद्धाने सांगितलेला प्रतीत्यसमुत्पाद जीवनाचे तत्त्वज्ञान आहे अशी त्यांची धारणा आहे. म्हणूनच मानवी जीवनाचे बुद्धिवादी स्पष्टीकरण म्हणजे प्रतीत्यसमुत्पाद असे मूल्यमापन ते करतात.

बुद्धाची सर्वकल्याणकारी जीवनदृष्टी, बुद्धाचे अनुशासन आणि बाबासाहेब आंबेडकरांचे बौद्धमय भारताचे महास्वप्न प्रत्येक मानवाच्या मनात रिमझिमत रहावे यासाठी ते जीवाचा आटापिटा करतात. बुद्धाने दिलेल्या आणि बाबासाहेबांनी सांगितलेल्या निब्बाणशैलीत भारतीय समाजाने जगावे असा करुणागहिवर ते करतात.

देव संकल्पनेशी हातमिळवणी करून केलेला विद्रोह बाबासाहेबांनी सांगितलेल्या बुद्धाशी केलेला द्रोह वाटतो. जातीय, अंधश्रद्ध, दैववादी, वास्तवात ते रमत नाहीत.

इहवादी, समतावादी, परिवर्तनवादी, बुद्धिवादी वास्तवांना मनोहर सर आपलेसे करून घेतात. खाजगीकरण, ईश्वरीकरण, सामाजिक गिळंकृतीकरण यांच्या विरोधात विद्रोही राहण्याची जन्मप्रतिज्ञा त्यांनी केली आहे. ते म्हणतात -

“रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार आणि विज्ञान हे सर्वच स्कन्ध आणि विश्वातील सकल वस्तूरूपे अनित्य आहेत. सतत परिवर्तनशील आहेत. त्यातून दुःखरूपतेचा आणि अनात्मतेचा प्रत्यय येतो. ही बुद्धाची विशेष जीवनदृष्टी ज्यांची जीवनशीली झाली तो मनुष्य बुद्धधम्मीय मनुष्य होय.” (डॉ. आंबेडकरांनी विपश्यना का नाकारली ?, पृ. १६) बाबासाहेबांना आपण आपल्या जीवनक्षितिजावर उगवलेला सूर्य आहे असे मानत असूत ठांडॉ. यशवंत मनोहर या सूर्यकुळातील प्रतिभावंत आहेत असेच म्हणावे लागेल.

विपस्सनेच्या संदर्भात मुळात मुद्दा डॉ. यशवंत मनोहरांचा नाही. यशवंत मनोहर तर डॉ. बाबासाहेबांच्या तत्त्वज्ञानाचे कटूर अनुगामी आहेत, अनुसारक आहेत. डॉ. बाबासाहेबांनी ‘बुद्ध आणि त्यांचा धम्म’ या ग्रंथामध्ये विपस्सनेचे समर्थन केले आहे काय? याचा शोध घेणे आवश्यक आहे. पुढील उतारा ‘भगवान बुद्ध आणि त्यांचा धम्म’, ले. डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर; अनुवादक घनश्याम तळवटकर, प्राचार्य म.भि. चिटणीस, शां.शं. रेगे; विशेष अधिकृत संस्करण; धम्मसासन विश्व विद्यापीठ पब्लिकेशन १९९७ मधून घेतला आहे. त्यात पृ. क्रमांक २२९ (१७५) आणि २३० (१७६) वर असलेला तृतीय खंड, भाग २ रा यात ‘भगवान बुद्धाच्या धम्मासंबंधी’ हे शीर्षक असलेल्या भागात १. इतरांच्या मताने बुद्धाने काय शिकविले? यासंबंधी बाबासाहेब असे म्हणतात -

१. भगवान बुद्धाची शिकवणूक कोणती?
२. त्या प्रश्नासंबंधी त्याच्या कोणत्याही दोन अनुयायात किंवा बौद्ध धम्माच्या अभ्यासकात एकमत नाही.
३. काहीच्या मते समाधी हा त्याच्या शिकवणुकीचा मुख्य गाभा आहे.
४. काहीच्या मते त्यात विपश्यना (म्हणजे एक प्रकारचा प्राणायाम) महत्त्वाची आहे.
५. काहीच्या मते बौद्ध धम्म म्हणजे केवळ दीक्षितांनाच सांगण्याचा कानमंत्र आहे. तर इतरांना तो एक सर्वांना उद्देशून उघडपणे सांगितलेला धम्म वाटतो.
६. काहीच्या मते ती एक रुक्ष दर्शनपद्धती आहे.
७. काहीच्या मते तो केवळ रूढवाद आहे.
८. काहीच्या मते ते एक ऐहिक जीवनापासून स्वार्थी पलायन आहे.
९. काहीच्या मते दृदयातील सर्व वासना आणि भावना यांचा पद्धतशीर विरोध शिकविणारे ते शास्त्र आहे.
१०. बौद्ध धम्मासंबंधीचा आणखी पुष्कलच भिन्न मतांचा संग्रह करता येईल.
११. ही मतभिन्नता आश्चर्यकारक आहे.

१२. यापैकी काही मते एकांगी विचारवंतांची आहेत असे लोक म्हणजे ज्यांना बौद्धधम्माचे सार, समाधी, विषयना किंवा दीक्षितांना प्राप्त होणाऱ्या गुप्त मंत्रात आहे असे वाटते ते लोक.
१३. दुसरी मते, प्राचीन भारतीय इतिहासाच्या अभ्यासकांनी बौद्धधम्मासंबंधी जे लिहिले त्या बहुसंख्य लेखकांच्या लेखनाचा परिणाम होय. या लेखकांचा बौद्धधम्म हा मूळ अभ्यासाचा विषय नसतो. त्याचा या विषयाचा अभ्यास केवळ आकस्मिक आणि नैमित्तिक स्वरूपाचा असतो.
१४. त्यांच्यापैकी कोणीही बौद्धधम्माचे अभ्यासक नसतात.
१५. धम्माचा उद्गम आणि विकास यांचा विचार करणारे जे मानसशास्त्र त्याचेही ते अभ्यासक नसतात.
१६. प्रश्न असा उद्भवतो की भगवान बुद्धाला काही सामाजिक संदेश सांगावयाचा नव्हता काय?
१७. या प्रश्नाचे उत्तर देण्याचा आग्रह धरला असता बौद्धधम्माचे विद्यार्थी दोन मुद्यांचा हवाला देतात. ते म्हणतात -
१८. भगवान बुद्धाने अहिंसा शिकविली.
१९. भगवान बुद्धाने शांती शिकविली.
२०. त्यांना आणखी असा प्रश्न केला की, भगवान बुद्धाने त्याशिवाय दुसरा काही सामाजिक संदेश दिला काय?
२१. भगवान बुद्धाने न्याय शिकविला काय?
२२. भगवान बुद्धाने प्रेम (मैत्री) शिकविले काय?
२३. भगवान बुद्धाने स्वातंत्र्य शिकविले काय?
२४. भगवान बुद्धाने समता शिकविली काय?
२५. भगवान बुद्धाने बंधुता शिकविली काय?
२६. भगवान बुद्ध कार्ल मार्क्सला उत्तर देऊ शकतो काय?
२७. बौद्धधम्माची चर्चा करताना हे प्रश्न प्रायः क्वचितच उपस्थित केले जातात.
२८. माझे असे उत्तर आहे की, भगवान बुद्धाला एक सामाजिक संदेश द्यावयाचा होता. तो वरील सर्व प्रश्नांची उत्तरे देतो; परंतु ही सर्व उत्तरे आधुनिक लेखकांनी आपल्या लेखनात अगदी गाडून टाकली आहेत.
- डॉ. बाबासाहेब 'इतरांच्या मताने बुद्धाने काय शिकविले?' या उपशीर्षकाअंतर्गत दोन अनुयायात किंवा धम्माच्या अभ्यासकात एकमत नाही हे सांगताना भाग २ मध्ये वरील सर्व प्रश्नांची उत्तरे लेखनात गाडून टाकल्याची कबुली देतात. अनुक्रम २१

ते २६ यात विचारलेल्या प्रश्नांमध्ये 'बुद्धाने विपस्सना शिकविली काय?' या प्रश्नाचा समावेश बुद्धाच्या जीवनशैलीचा अविभाज्य भाग विपस्सना असती तर बाबासाहेब करू शकले असते. पण 'काहीच्या मते त्यात विपस्सना महत्त्वाची आहे.' असे म्हटले आहे. म्हणजेच बुद्ध किंवा बाबासाहेब विपस्सना करीत होते असे म्हणायला हा पुरावा ठरू शकत नाही. बाबासाहेब विपस्सनेचे समर्थन करतात असेही होत नाही.

The Buddhism Council of Burma समोर आपले विचार व्यक्त करताना, 'I have to emphasise this because what is emphasised is Meditation, Contemplation and Abhidhamma' असे म्हटले आहे. मेडिटेशन म्हणजे ध्यानसाधना असा अर्थ घेतला तर ध्यानसाधनाचा अर्थ एखादे काम सिद्धीस नेण्यासाठी केलेले ध्यान असा होतो.

कंटेम्प्लेशनचा अर्थ चिंतन आणि अभिधम्म म्हणजे मेटॅफिजिक्स म्हणजेच अध्यात्मविद्या. धम्मग्रंथ देताना बाबासाहेबांना हे मान्य नव्हते. कारण ते ध्येयाच्या दृष्टीने प्राणघातक ठरण्याची भीती त्यांच्या मनात होती. आज त्यांच्या मनाला वाटणारी भीती सार्थ ठरली आहे. बाबासाहेब तुमचे मन मेडिटेशन, कंटेम्प्लेशन आणि अभिधम्माने पराभूत केले काय? 'भगवान बुद्ध आणि त्याचा धम्म' हे मनुष्यतेच्या जगण्याचे संविधान देताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मेडिटेशन, कंटेम्प्लेशन आणि अभिधम्माचा जन्म झाला. ''निष्ठा सर्वोत्तम संपत्ती आहे. धम्माचे यथार्थ आचरण केल्यास सुख प्राप्त होते. सत्याची चव ही सर्वात अत्यंत स्वादिष्ट आहे. प्रज्ञापूर्ण जीवन हे सर्वश्रेष्ठ जीवन आहे'', ''मानव निष्ठेच्या द्वारा पूर पार करू शकतो. मानव दक्षतेने सागर ओलांडू शकतो. मानव प्रयत्नाने दुःखावर विजय मिळवू शकतो. मानव प्रज्ञेने शुद्ध होऊ शकतो.'', ''निर्वाणाच्या प्राप्तीसाठी अर्हत तसेच धम्म हचावर निष्ठा ठेऊन आणि आज्ञापालन करून दक्ष व तत्पर मनुष्याला ज्ञान प्राप्त करता येते.'', ''जो उचित तेच करतो, जो दृढनिश्चयी असतो, तो जागृत असतो त्यालाच धम्म प्राप्त होते. जो दान करतो त्यालाच मित्र प्राप्त होतात.'', ''ज्या निष्ठावान उपासकाशी सत्य, सदाचार, सहनशीलता आणि ओदार्य असते त्याला मृत्युनंतर पश्चात्ताप होत नाही.'' (भ. बुद्ध आणि त्याचा धम्म, पा. ४३६-४३७) धम्मग्रंथामध्ये दिलेल्या या निष्ठांची आम्ही वजाबाकी केली. याला विदृतेचा अभाव हे कारण नसेल ना! की आध्यात्मिक विद्येचे पुनरागमन हे कारण आहे!!

मेडिटेशनचा अर्थ समाधी असा घेतला तर समाधी म्हणजे ईश्वराच्या ध्यानात मान होणे; दुःखातून मुक्ती मिळविण्यासाठी अनेक शक्ती प्राप्तीसाठी केलेली योग

साधना; असाध्य कामासाठी उद्योग करणे असा अर्थ शब्दकोषात दिलेला आहे. डॉ. बाबासाहेबांनी “समाधी म्हणजे केवळ चित्ताची एकाग्रता.” असा अर्थ दिला आहे. (भ. बुद्ध आणि त्याचा धम्म, पा. ११) “लोप, द्वेष, आळस व सुस्ती, संशय आणि अनिश्चय या पाच अडथळ्यांना अटकाव करणाऱ्या स्वयंप्रेरीत अशा ध्यानावस्थांच्या मार्गावर ती आपल्याला नेते यात शंका नाही. परंतु ह्या ध्यानाच्या अवस्था तात्पुरत्या असतात. त्यामुळे अडथळ्यांना केलेला अटकाव हा देखील तात्पुरताच ठरतो. मनाला स्थायी स्वरूपाचे वळण लावणे आवश्यक आहे. अशा प्रकारचे कायम स्वरूपाचे वळण केवळ सम्यक समाधीनेच लावता येते. सम्यक समाधी मनाला चांगल्या गोष्टींचा विचार करण्याची व चांगल्या गोष्टीचाच नेहमी विचार करण्याची सवय लावते. सम्यक समाधी चांगल्या कृती करण्यास आवश्यक अशीच प्रेरणा मनामध्ये निर्माण करीत असते.” बाबासाहेब असे सम्यक समाधीचे स्पष्टीकरणही देतात. डॉ. बाबासाहेबांनी सांगितलेला समाधी आणि सम्बक समाधी यातील फरक समजून घेतला तर विपस्सनेमुळे सामाजिक दुःख नाहीसे होऊ शकत नाही असेच म्हणावे लागेल.

बुद्धाने दुःखाचे १) आध्यात्मिक दुःख म्हणजे वैयक्तिक दुःख, २) अधिभौतिक दुःख म्हणजे च सामुदायिक दुःख, ३) आधिदैविक दुःख म्हणजे नैसर्गिक दुःख हे तीन प्रकार केले असे सांगून बाबासाहेब त्या दुःखाची कारणमीमांसा करतात. (डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन व भाषणे, खंड १८, भाग तीन, पा. ४४०, महाराष्ट्र शासन वर्ष २००२) स्वतःच्याच वागणुकीने ओढवून घेतलेले दुःख पहिल्या प्रकारात येते. अष्टांगिक मार्गाचा अवलंब न केल्यामुळे येणारे दुःख दुसऱ्या प्रकारात मोडते आणि पंचशीलेचे पालन न केल्यामुळे उद्भवणारे दुःख हे तिसऱ्या प्रकारचे दुःख आहे. मानवी जीवनात उपरोक्त पद्धतीने ओढवणारे दुःख विपस्सनेच्या माध्यमातून नष्ट करता येत नाही.

बुद्धाच्या धम्माविषयी बाबासाहेबांची निश्चित भूमिका होती. ते धम्माविषयी संभ्रमित नव्हते. त्यामुळेच ‘भगवान बुद्ध आणि त्यांचा धम्म’ देताना जेथे जेथे धम्मासंबंधी भाषणे केलीत त्याटिकाणी निःसंदिग्ध बोललेत. बुद्धाच्या धम्माची ओळख पटवून देताना बुद्धवचन ओळखण्याचे निकष बाबासाहेबांनी ‘भगवान बुद्ध आणि त्यांचा धम्म’, पा. २७० वर दिले आहेत. ते पुढीलप्रमाणे –

१) बुद्धीला विसंगत आणि तर्काला सोहून आहे ते ते बुद्धाचे नव्हे. म्हणून जे जे बुद्धीला व तर्काला धरून असेल ते ते बुद्धवचन मानायला प्रत्यवाय नाही.”

२) जी चर्चा मनुष्याच्या कल्याणाला पोषक नाही अशा चर्चेच्या फंदात बुद्ध कधीच पडत नाहीत. म्हणून जे जे माणसाच्या कल्याणाला पोषक नाही ते ते बुद्धाच्या

नावावर खपविले जात असले तरी वस्तुतः ते बुद्धवचन म्हणून मानता येणार नाही.

३) भगवान बुद्धानी ज्या विषयासंबंधी जे निश्चित आहेत आणि ज्या विषयासंबंधी ते निश्चित नाहीत अशी विषयांची दोन प्रकारात वर्गवारी केली होती. जे विषय पहिल्या वर्गात पडतात, त्यांच्या संबंधी त्याने आपले विचार निश्चयात्मक व अंतिम अशा स्वरूपात मांडले आहेत. जे विषय दुसऱ्या वर्गात पडतात, त्या संबंधीही त्याने आपले विचार व्यक्त केले आहेत. परंतु ते तात्पुरते (ते बदलूही शकतात).

डॉ. बाबासाहेबांनी सांगितलेले बरील निकष लक्षात घेऊनच अभ्यासकांनी, उपासकांनी, विचारवंतांनी, बाचकांनी आणि एकूणच भारतीयांनी बुद्ध वचन तपासले पाहिजे असे प्रस्तुत लेखकास वाटते.

भारतीय समाज अनेक जातीत, अनेक पंथात, अनेक विचारसरणीत दीर्घकाळ विभागला असावा असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना वाटत नव्हते. भारतीय समाज लोकशाही सूत्राने एका धार्यात बांधलेला असावा अशीच त्यांची इच्छा होती. लोकशाहीला बाबासाहेब सहजीवनाची पद्धत म्हणायचे. या सहजीवनाच्या पद्धतीत बंधुभावाला सर्वोच्च स्थान असते. सहजीवनाच्या पद्धतीत मैत्रीला मानवाचिक दर्जा प्राप्त होतो. सहजीवनाच्या पद्धतीत स्वातंत्र्य अबाधित ठेवता येते. सहजीवनाच्या पद्धतीत सामाजिक मन न्यायप्रविष्ट असण्याची भीती उरत नाही. सहजीवनाच्या पद्धतीत जातीसमूहांना स्थान नसल्यामुळे प्रत्येकाच्या मनात समान अनुभूतीचा जन्म होतो. सहजीवनपद्धतीत समान अनुकंपा कैद झालेली असत नाही. त्यामुळे च भारतीय समाजाला बाबासाहेबांनी लोकशाही दिली.

भारतीय समाजाचे जीवनवास्तव आजही बाबासाहेबांच्या इच्छेप्रमाणे झाले नाही. भारतीय समाजाच्या मनात डोकावल्यास आजही जातीव्यवस्थेचे गनिमी रूपच दिसून येते. जातीव्यवस्थेच्या या गनिमी रूपाने परस्परांना सहकार्य करणाऱ्या भावनेचा शिरच्छेद केला आणि इच्छेला सरणावर ठेवले. हे असे का घडले? याचे कारण, ज्यांच्यावर विश्वास ठेवून भारतीय समाजाच्या नवनिर्मितीची धुरा खांद्यावर दिली त्या खांद्यांनी बाबासाहेबांना दगा दिला हे आहे काय? धम्माचे अनुशासन भारतीय समाजाने स्वीकारावे असे मन घडविण्याचे काम ज्या प्रज्ञानावर बाबासाहेबांनी सोपविले होते त्या प्रज्ञानांच्या निष्ठा बाबासाहेबांप्रती पराभूत झाल्यास असे त्याचे कारण असू शकते काय? भिन्न संस्कृतीच्या आणि भिन्न आचारविचारांच्या लोकांमध्ये वावरताना त्यांच्या संस्कृतीच्या आणि आचारविचारांच्या अनुचित प्रभावामुळे धम्मवंतांचे मन विचलित झाले आणि त्यांची प्रतिक्रिया समाजमनावर प्रतिबंधित झाली असे त्याचे कारण असू शकते काय? १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी बाबासाहेबांकडून धम्मदीक्षा घेताना बुद्धधम्म अनुसरण्याच्या जाणिवेतून धम्मस्वीकार केला नाही हे

त्याचे कारण आहे काय ? हे झाले नाही त्यामुळे च ‘जातिव्यवस्था आणि क्रमवार विषमतापद्धती हा हिंदूंच्या सामाजिक जीवनाचा एक मूलभूत नियम ठरला आहे’ (डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि प्राष्णे, खंड १८, भाग ३, पा. ५७२) बाबासाहेबांच्या या विधानाची प्रचिती आबपर्यंत अनुभवास येते. सहजीवनाला आवश्यक असणारी प्रजा, शील, करुणा, मैत्रीने परस्परातील संबंध नियंत्रित होण्याएवजी पावित्र, पावित्र टिकविण्यासाठी निर्माण केलेली अंधश्रद्धा, अंधश्रद्धा वृद्धिगत करण्यासाठी मनावर बिंबवलेले कर्मकांड ह्या आणि अशा प्रकारच्या भ्रामक समजुतींनी भारतीय समाजमनाचा ताबा घेतला. त्यामुळे भारतीय समाजाच्या मनातील आटलेल्या अशूंचा समूह अन्याय झाल्यानंतर विव्हळत असताना कुणीही सहानुभूतीचा हात पुढे करीत नाही. न्यायाच्या प्रतिक्षेत कुपोषित स्तन जन्मलेल्या बाळाच्या तोंडात देऊन ‘न्याय वाढ गे माव’ म्हणत बसावे लागते. दहा-दहा दिवस विपस्सनेच्या शिविरात जे बसतात त्यांनी राख झालेल्या अशूंच्या मनात शोषक समाजाच्या विरुद्ध क्रांतीचे बीज का पेरू नवे ? असा माझा साधा प्रश्न आहे. धम्मनिष्ठा असणाऱ्या भदंतांनी पिंपळाच्या झाडावर परजिवीमुळे जाऊ न देता व्यक्तिगत जीवनाच्या पद्धतीत बदल करण्यासाठी क्रांतीची ज्योत पेटवायला हवी ! भदंतांच्या प्रयत्नामुळे व्यक्ती, व्यक्तितून समूह, समूहातून-सहजीवन, सहजीवनातून-लोकशाही अशी भारतीय आकाशात उड्हाण घेण्याची क्षमता प्रस्थापित झाली तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या स्वप्नातील भारत निर्माण करण्यासाठी भदंतांची मदतच होईल आणि भदंतांचे हे कार्य नव्या इतिहासाला जन्म देईल यात तिळमात्र शंका नाही. विपस्सना करताना संबोदनशीलतेच्या जाणिवेतून शरीरातील अंतर्गत वेदना तपासण्याची रिती स्वतःपुरती समजून घेण्यापेक्षा समाजाभिमुख कार्य करावे. ‘कायेच्या उत्पत्तीबरोबरच जाणिवेचा प्रारंभ होतो. इच्छात्मक, भावनात्मक आणि विचारात्मक कार्य ही जाणिवेचीच आहेत’ असे बाबासाहेब म्हणतात; याचा बोद्ध प्रतिभांनी गांभियने विचार करावा असे प्रस्तुत लेखकाला वाटते.

जागतिक पातळीवर महासत्ता होण्यासाठी भारत महत्वाकांक्षेच्या उंबरठऱ्यावर उभा आहे. महासत्ता होत असताना विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाला भारत अधिक महत्त्व देत आहे. विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाचे पुरवठादार देश भारताकडे जागतिक व्यापारपेठ म्हणून बघत आहेत. याचा अर्थ भारतीय राजकारण वैज्ञानिक आणि तंत्रज्ञ निर्माण करण्यासाठी सक्षम नाही असा घेतला जाऊ शकतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी राजकारणात प्रवेश करताना १) अस्पृश्यांच्या घराघरात ज्ञानगंगेचा प्रवाह नेणे, २) सरकारी नोक-यांमध्ये अस्पृश्य जमातीच्या लोकांना व्यापक प्रतिनिधीत्व मिळवून देणे आणि ३) खेड्यापाड्यात राहणाऱ्या असंख्य दलितांच्या परिस्थितीत सुधारणा घडवून आणणे असे तीन उद्देश ठेवले होते. याची पूर्तता करण्यासाठी संविधानात

तशी तरतूदही करून ठेवली. डॉ. बाबासाहेबांनी संविधानात केलेल्या तरतुदीप्रमाणे घराघरात ज्ञानाचा प्रवाह गेला. सरकारी नोकन्यांमध्ये प्रतिनिधीत्व मिळाले. असंख्य घरांच्या परिस्थितीत सुधारणाही झाली. मात्र अस्पृश्यता जाऊन दलितत्व आले. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणत होते ‘ज्यांना बौद्ध धम्मात यायचे असेल त्यांनी जाणिवेनेच आले पाहिजे’ याचा विसर पडला आणि दलितत्व हिंदुर्धर्मात राहूनच मंदीर प्रवेश करू लागले. याचा परिणाम म्हणून की काय ‘ज्या वस्तुंची माणसाला जाणीव होऊ शकेल, ज्यांना स्पर्श करू शकेल, ज्यांच्याविषयी बोलू शकेल आणि ज्यांचा माणूस नाश करू शकेल’ अशाच वस्तु किंवा गोष्टीविषयी बुद्धाने केलेल्या उपदेशाचा समावेश अध्यात्मिक पर्यावरणात करण्यात आला. ज्यांच्या चिंतनातून बंचितांच्या विकासाच्या नवनवीन कल्पना राबवल्या जाऊ शकतात, ज्यांच्या प्रज्ञानी सुवर्तेतून लढ्याचे समीकरण बदलू शकते, ज्यांच्या बुद्धीच्या कौशल्यातून अन्यायाविरुद्ध आंदोलनाची दिशा ठरू शकते, ज्यांच्या अर्थांजनाच्या नियोजनातून भुकेशी लढणाऱ्या प्रतिभांना जागतिक पर्यावरणातील प्रदूषण रोखण्यासाठी तंत्रज्ञानाचे नायक म्हणून पाठवू शकतात. ज्यांच्या सांघिक प्रशिक्षणातून तयार झालेल्या ऊर्जाविंतांना भारतीय राजकारणात पाठवून संविधान संस्कृती निर्माण करता येऊ शकते असे सर्व प्रयत्न विपस्सनेचे विमोचक झालेत आणि महाडच्या चवदार तळ्याची आग शांत झाली. जगातील दुःख नष्ट करण्यासाठी धम्माच्या मार्गाने बुद्धाने केलेले युद्ध आणि मनुष्यतेच्या प्रस्थापनेसाठी भारतभूमीवर बाबासाहेबांनी केलेल्या क्रांतीयुद्धाचा इतिहास यापुढे केवळ न्याही देत राहील की काय अशी शंका येते.

३ ऑक्टोबर १९५४ रोजी आकाशवाणी दिल्ही केंद्रावरून केलेल्या भाषणात ‘माझे तत्त्वज्ञान कोणा सुखवस्तू माणसाचा ध्येयवाद आहे असे मानू नवे’ असे बाबासाहेबांनी स्पष्टपणे बजावले होते. तरीही काही सुखवस्तू माणसे आपले ध्येय साध्य करण्यासाठी बाबासाहेबांच्या आणि बाबासाहेबांच्या तत्त्वज्ञानाचा वापर करताना दिसतात. बाबासाहेबांनी त्यांच्या तत्त्वज्ञानात स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुभाव या जीवनमूल्यांना सर्वोच्च स्थान दिले होते. त्यामुळे भारताला त्याचा ध्येयवाद देताना वारंवार या जीवनमूल्यांच्या अर्थालिंकाराचा बाबासाहेब उच्चार करतात. केवळ राजकीय ध्येयवादाच्या पूर्ततेसाठी भारताने या जीवनमूल्यांचा स्वीकार करावा असे बाबासाहेबांना वाटत नव्हते तर, सामाजिक ध्येयवादाला या जीवनमूल्यांमुळे पूर्णता प्राप्त व्हावी असे बाबासाहेबांना वाटत होते. त्यात धम्मसंस्कृतीची प्रतिष्ठापना, भाषेची समृद्धता आणि शब्दाचे सामर्थ्य याचाही विकास व्हावा असे त्यांचे धोरण होते. परंतु तसे झाले नाही. धम्मसंस्कृतीच्या सौंदर्यगुणावर विपस्सनेने अतिक्रमण केले आणि त्रिगुणतत्त्वाच्या अनुचरांनी प्रवेश घेतला. याचा परिणाम धम्मसंस्कृतीच्या सहजीवनामध्ये येणाऱ्या परिवर्तनाच्या विकृतीकरणाला सुभद्रांना वाव मिळाला.

(तथागताने सुभद्र नावाच्या परिद्राजकाला अंतिम दीक्षा देऊन तथागताच्या अनुज्ञेने सुभद्र परिद्राजकाला भिक्खू संघात सामील करून घेतले होते. तथागताचे महापरिनिर्वाण होताच हाच सुभद्र 'आपण श्रमण गौतमाच्या निर्बधातून मुक्त झालो... आता आपल्याला हवे ते करता येईल आणि नको ते करण्याची गरज पडणार नाही!...ही तर आनंदाची घटना आहे' असा म्हणाला होता. संदर्भासाठी भ. बुद्ध आणि त्याचा धम्म, पा. ४१९ पहा.) भाषेच्या समृद्धतेवर स्वातंत्र्याने अतिक्रमण केले आणि क्रमवार विषमता पद्धतीने जन्म घेतला. याचा परिणाम राजकीय ध्येयवादाचे अस्तित्व संपविण्यात झाला. आता तर सामाजिक ध्येयवाद भाषेच्या समृद्धतेतूनही हृषपार होत आहे. भारतातील प्रादेशिक भाषेविषयी बोलताना ध्येयवादी कवी गुलजार यांच्या लेखी मराठी भाषा समृद्ध करण्यासाठी कुसुमाग्रज, गोविंदाग्रज, विंदा करंदीकर, नारायण सुर्वे आणि मंगेश पाडगांवकर यासारखी सदाशिवपेठी नावेच आहेत. (दै. लोकमत ३०/९/२०१०) मराठी भाषा समृद्ध करण्यासाठी ज्यांचा अत्युच्च सहभाग आहे असे अण्णाभाऊ साठे, बाबुराव बागूल, नामदेव ढसाळ, यशवंत मनोहर यांच्यासारख्या कर्वींची आणि कथाकार-काढंबरीकारांची नावेसुद्धा उच्चारण्याची इच्छा त्यांना होत नाही. शब्दांच्या सामर्थ्यावर अमर्याद समतेने अतिक्रमण केले आणि समरसतेच्या सनातन बुजुर्गांनी मानवता प्रस्थापित करणाऱ्या क्रांतीमूल्यांमध्ये विसंगती निर्माण केली. याचा परिणाम ध्येयवादाच्या पूर्तेसाठी लढणाऱ्या विद्रोहाची धार बोथट होण्यावर झाला. आंबेडकरवादाच्या क्रांतीगर्भातून जन्मास आलेले योद्दे विषमतेची उत्तरंड मान्य करायला लागले. यात डॉ. यशवंत मनोहरांसारखे काही निष्ठावंत अपवाद आहेत हीच फक्त जमेची बाजू आहे.

या भारत देशामध्ये १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी सकाळी १० वाजता नागपूर येथील दीक्षा मैदानावरून आणखी एका भारताची, प्रबुद्ध भारताच्या निर्मितीची घोषणा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केली आणि धम्माचे अनुशासन चालविण्यासाठी भारतातील प्रबुद्ध भारताला आठ खंड, ३९ भाग, २५४ अनुच्छेदाचे आणखी एक संविधान दिले. याचा अर्थ, आम्ही प्रबुद्ध भारतातील लोक झालोत. याचा दुसरा अर्थ भारताचे व्यक्तिमत्त्व पुनर्रचित (Re-construct) करण्याचे स्वप्न आम्हाला बाबासाहेबांनी दिले असा होतो. केवळ विषमतावादी मनातील विकार काढून समताधिष्ठित विचारांच्या बीजांचे रोपण करणे असा याचा मर्थितार्थ नाही. भारतीय मनांच्या समोर उभ्या असलेल्या आणि भविष्यात उभ्या राहू पाहणाऱ्या संकटांशी दोन हात करण्याचे सामर्थ्य निर्माण करणे हाही अर्थ त्यामध्ये सामावलेला आहे. त्यासाठी प्रबुद्ध भारतातील आम्ही लोकांनी अनुशासनामध्ये कुठेही ढील देता कामा नये हे अपेक्षित आहे. तरच आम्ही प्रबुद्ध भारतातील लोक आहोत अशी आमची ओळख सार्थ ठरेल.

डॉ. यशवंत मनोहर 'सर्वजन हिताय आणि सर्वजन सुखाय अशी नवी समाजरचना निर्माण करण्यासाठी, तणावच संभवणार नाहीत अशा निष्पाण समाजाची निर्मिती करण्यासाठी सामूहिक कृतीची, सामूहिक उठावाची गरज असते' असे वारंवार सांगतात. असा 'प्रज्ञा-करुणामय समाज जन्माला पालण्याचे, निरंतर सर्जनशील असणारा समाज जन्माला पालण्याचे घ्येय आपल्या अस्तित्वाची पूर्ण ऊर्जा पणाला लावल्यानेच शक्य होते' असे त्यांचे ठाम मत आहे. निष्पाणसमाजाची निर्मिती म्हणजे आदर्श जीवनपद्धती आचरणाऱ्या समाजाची निर्मिती. जो समाज दहा पारमिता हे आपले कर्तव्य मानतो, ज्या समाजाचा घ्येयवाद अष्टांगिक मार्ग आहे अशा समाजाची निर्मिती करण्यासाठी सामूहिक कृतीची गरज आहे. ही गरज पूर्ण व्हायला अस्वस्थ मनाची गरज आहे. अस्वस्थ मन निर्माण होण्यासाठी जाणिवांची गरज आहे. मनात जाणीव निर्माण होण्यासाठी संवेदनशीलतेची गरज आहे. या गरजा पूर्ण केल्यानंतरच सहजीवनाची प्रक्रिया सुरु होते आणि सहजीवनातून निष्पाण समाजाची निर्मिती होते. अष्टांगिक मार्गाचे अनुसरण केले तर एक मनुष्य दुसऱ्या मनुष्यावर करीत असलेल्या अन्यायाचा बीमोड करण्याचे सामर्थ्य प्राप्त होते आणि पारमितांचे अनुसरण केले तर मनुष्याच्या जीवनाला पूर्णत्वाची अवस्था प्राप्त होते. ही पूर्णत्वाची अवस्था शील, दान, उपेक्षा, नैष्कार्य, वीर्य, शांती, सत्य, अधिष्ठान, करुणा, मैत्री या दहा गुणांचे पालन केल्यामुळे प्राप्त होते. शीलाचे पालन करणे म्हणजे वाईट गोष्ट न करणे. याचा अर्थ व्यभिचार, लोभ, अज्ञान यासारख्या गोष्टी की ज्यामधून व्यक्तीच्या सदाचरणाचा मार्ग कुंठीत होतो, अशा गोष्टी की ज्यामधून मनुष्य जीवनाच्या चारित्र्यावर डाग लागण्यासाठी कारणीभूत ठरतात त्याचा त्याग करणे होय. दान पारमिताचा स्वीकार करणे म्हणजे दुसऱ्याच्या भल्यासाठी खत, देह, वेळ पडल्यास प्राणार्पण करणे होय. जगण्यासाठी हतबल झालेल्या लोकांची संख्या वाढत आहे. जगण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या गरजांची यादीही वाढत आहे. त्यामुळे दुःखाचे स्वरूप बदलत आहे. कुणी कर्जबाजारीपणाच्या विळख्यात अडकलेले आहेत. कुणी कुपोषणाच्या आवर्तात सापडले आहेत. कुणी रोजगार हमीच्या भुलभुलैयात स्वतःभोवतीच प्रदक्षिणा करीत आहेत. आयुष्य असे यातनाघर होत आहे. अशा लोकांच्या कल्याणासाठी दान पारमिता अनुसरण्याची आवश्यकता आहे. नैष्कार्य याचा अर्थ ऐहिक सुखाचा त्याग करणे असा आहे. ऐहिक सुखाच्या प्राप्तीसाठी माणूस स्वार्थाकडे ओढल्या जात आहे. ऐहिक सुखाच्या आसक्तीने माणसांचे मन वेढल्या जात आहे. या आसक्तीतून व्यक्तिगत सुखाची पूर्ती होत असेलही परंतु सामुदायिक सुखाचा मार्ग लोप पावत आहे. असे होऊ नये यासाठी निष्काम भाव जपण्याची गरज आहे. वीर्य या पारमिताचा अर्थ हाती घेतलेले काम माघार न घेता सर्व सामर्थ्यानिशी पूर्ण करणे असा आहे. अधिष्ठान या पारमिताचा अर्थ घ्येय गाठण्याचा दृढ निश्चय

करणे असा आहे. उपेक्षा या पारमिताचा अर्थ औदासिन्याहून निराळी अशी अलिप्तता, अनासकती, आवड किंवा नावड नसलेली मनाची स्थिती होय. फलप्राप्तीने विचलित न होणे, परंतु निरपेक्षतेने सतत प्रवत्न करीत राहणे म्हणजेच उपेक्षा असे पारमितांचे अर्थ बाबासाहेब आंबेडकरांनी सांगितले आहेत. या दहा पारमितांचे समाजाने अनुपालन केले आणि बुद्धाने सांगितलेली सदाचाराची व्याख्या अनुभवली तर निब्बाणसमाजाची निर्मिती थांबविणे वावटळीलाही शक्य होणार नाही.

आपल्या समाजात असलेल्या पोटजातीच्या रचनेमुळे बाबासाहेबांनी दिलेले निब्बाण समाजाच्या निर्मितीचे स्वप्न निरूपयोगी गप्यांच्या धुक्यात अडकलेले आहे. परस्परांपासून वेगळे असलेल्या पोटजातीच्या समूहांमध्ये समान जाणिवांचा अभाव आहे हे नाकारण्यात अर्थ नाही. पोटजातीच्या समूहांमध्ये पडलेली दी ढोळे बंद करून बसलेल्या प्रतिभा निब्बाणसमाजाची संकल्पना राबवू नाही शकत. पोटजातीच्या रचनेचे अतिशय गंभीर आणि घातक परिणाम होत आहेत. सहजीवनाची भावना पोटजातीच्या रचनेमुळे सरणावर ठेवली जात आहे आणि त्या इच्छेलाही उद्ध्वस्त केले जात आहे. धम्म स्वीकारानंतर बुजुर्ग झालेल्या बौद्ध प्रतिभा सहजीवनावर आलेल्या वैशिक संकटाच्यावेळी ओजळीत लोणी घेऊन चालत राहणार आहेत काय? किंवा पुनर्चनेच्या कामात ध्वनी प्रदूषण करणाऱ्या अडथळ्यांना संरक्षण देणार आहेत? हा माझा सद्गदित प्रश्न आहे.

विपस्सना केंद्रावर जाऊन विपस्सना करून आलेल्यांचे कौटुंबिक जीवन एकदा तपासले पाहिजे. कुटुंब प्रमुख विपस्सना शिविरात जाऊन आले असतील तर त्यांच्या मनातून क्रोध, दुष्ट बुद्धी, द्वेष, मत्सर, कार्पण्य, लोभ, होंग, कपट, निर्बुजपणा, उद्धटपणा, आगाझपणा, नीतीहिनता, शिक्षणाचा अभाव, सुस्तपणा, गोंधळ, अज्ञान जाऊन श्रेष्ठ शील, श्रेष्ठ ध्येय, श्रेष्ठ प्रज्ञांनी त्यांच्या मनात प्रवेश केला आहे किंवा काय? याचा तपास लावला पाहिजे. हे झाले असेल तर बुद्ध सांगतात त्याप्रमाणे त्यांच्यामध्ये सदाचरणांनी प्रवेश केला हे निःसंदिग्धपणे आणि निश्चितपणे म्हणता येईल. सदाचरणाचा प्रवेश म्हणजेच निब्बाण अवस्थाची प्राप्ती करणे होय. याचे संस्कार कुटुंबातील इतर सदस्यांवर होऊन त्यांची वस्ती असलेल्या भागात त्यांचे कुटुंब आदर्श कुटुंब या आस्थेनेच पाहिले जात असायला पाहिजे. असे आदर्शवत कुटुंब तयार करण्याचे काम विपस्सना केंद्रे करीत असतील तर विपस्सना नाकारण्याचे काही कारणच उरत नाही.

विपस्सना केंद्रावर विपस्सना शिविरात भाग घेण्यासाठी हिंदूधर्म, ख्रिश्चनधर्म, जैनधर्म, साम्यवादी, समाजवादी, अनेक पंथ, अनेक गट, अनेक पक्षांचेही लोक येत असावेत. विपस्सना करण्यासाठी येताना त्यांच्या मनात असलेला धर्म, त्यांच्या आचरणात असलेली विषमतेची भावना, त्यांच्या कृतीत असलेले अंधश्रद्धेचे कवडसे

त्यांनी विपस्सना केंद्राच्या परिसरात कुठेरी गाडून टाकले असावेत आणि सदाचरणाची रिती, दुःखाचे अस्तित्व नष्ट करण्याचा मार्ग, अविद्येमुळे आलेले वांझलेपण घालविणारी प्रज्ञा, अकुशल मनाचे पुनर्वसन करणारी जागृतीची भावना घेऊन आपापल्या दिशेने निघाले असावेत. असे त्यांचे बाहेर पडणे 'सर्वजन हिताय सर्वजन सुखाय' अशा समाजाची निर्मिती करणारे प्रतिनिधी ठरले पाहिजे. असे झाले तर विपस्सना केंद्रातून विपस्सना करून जे बाहेर पडतात त्यांना धम्म समजावून सांगण्याची गरज भासणार नाही अशी माझी खात्री आहे.

धम्मस्वीकारानंतर मार्गील १५-२० वर्षांच्या काळात विपुल प्रमाणात होणारी विपस्सना केंद्राची निर्मिती बघून माझ्या मनात काही प्रश्नांनी घर केले आहे. ते प्रश्न मी खाली देत आहे -

१. भिक्खू आदर्श समाजाचा मार्गदाता प्रकाश असतो. असा प्रकाश दाखविणारा भिक्खू निर्माण करण्याचे काम विपस्सना केंद्र करते काय?

२. आजचा समाज द्वेषामुळे, मोहामुळे, गर्वामुळे, तृष्णेमुळे विघडण्याच्या स्थितीत आहे. हे अवगुण काढून फेकणारे वीर निर्माण करण्याचे काम विपस्सना केंद्र करते काय?

३. नगनता मलीन आणि किळसवाणी असते आणि तिटकारा आणणारी असते. ही नगनता घालविण्यासाठी विपस्सना केंद्र संस्कार करते काय?

४. भारतात ४०% लोकांचे दिवशीचे उत्पन्न २० रुपयेही नाही असा अहवाल प्रसिद्ध झाला आहे. याचा अर्थ ४०% लोकांचा दररोजच्या जेवणाचा प्रश्न आहेच. परंतु माता-भगिनी आणि वृद्धांच्या आरोग्याचा प्रश्न त्याहून विकट आहे. आरोग्याचा प्रश्न सोडविण्यासाठी आरोग्य केंद्राची गरज आहे. आरोग्य केंद्राच्या निर्मितीसाठी दान पारमिता विपस्सना केंद्रावर शिकविली जाते काय?

५. जन्मलेल्या बाळांना कुपोषणातून मुक्त करावयाचे असेल तर कुपोषित बालकांना मातांनी अंगावरचे दूध दिले पाहिजे अशी जाहिरात केली जाते. परंतु माता कुपोषित असेल तर काय करायचे हा प्रश्न अनुत्तरीत आहे. अशा मातांना योग्य मार्गदर्शन विपस्सना केंद्रातून मिळते काय?

६. मनात नैतिक सामर्थ्याचा उद्गम विपस्सनेमुळे होतो काय?

७. 'राजकीय आणि लष्करी शक्ती समाजव्यवस्थेवर अवलंबून असते. सामाजिक एकोप्याने हे उद्दिष्ट साध्य करता येते' असे बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात. विपस्सना केंद्रावर जाऊन हे उद्दिष्ट साध्य करता येते काय?

८. सरकारी कृपेवर वंचित समाज अवलंबून आहे असे वर्तमानपत्रातून दरोज प्रकाशित होणाऱ्या बातम्यांवरून दिसून येते. त्यांच्यामध्ये स्वावलंबन याचे यासाठी विपस्सना केंद्र प्रयत्नशील आहे काय?

९. बुद्धिभ्रंश करणारे व्यसन हा धर्मातील मुख्य अडथळा आहे. हे व्यसन घालविण्यासाठी काही उपाययोजना विपस्सना केंद्राद्वारे केली जाते काय?

१०. भवितव्याच्या उज्ज्वलतेसाठी बालमनांवर संस्कार करणे आवश्यक आहे. २२ प्रतिज्ञांचे पालन हा सर्वांगीण विकासासाठी बहुमोल संस्कार आहे. असा संस्कार करण्याचे प्रशिक्षण विपस्सना केंद्राद्वारे दिले जाते काय?

११. जातीव्यवस्थेची उतरंड कायम राहावी यासाठी सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक क्षेत्रातील ब्राह्मण्य काम करीत असते. त्यानुसार भारताचे भवितव्य अबाधित ठेबण्यासाठी काम करीत असलेल्या शैक्षणिक क्षेत्रात मूल्य शिक्षणाच्या नावाखाली बदल केले जातात. याविरुद्ध आंदोलने जन्माला घालण्यासाठी विपस्सना केंद्र माध्यम होत आहे काय?

१२. ज्या तत्त्वज्ञानाला राजकीय आश्रय मिळतो त्या तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव सामाजिक जीवनावर पडत असतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारताला दिलेल्या सहजीवनाच्या तत्त्वज्ञानावर भ्रष्टाचार हावी झालेला आहे आणि त्याला राजाश्रय मिळत आहे. हा भ्रष्टाचार निपटून काढण्यासाठी लोकनेता घडविण्याचे प्रशिक्षण विपस्सना केंद्रातून दिले जाते काय?

१३. सहा डिसेंबरला बाबासाहेब आंबेडकरांचे महापरिनिर्वाण झाले नसते तर बौद्ध आणि जैन धर्मातील विषमस्थळांचा अडथळा दूर करून एकत्रीकरणाची प्रक्रिया सुरु झाली असती आणि कदाचित समान तत्त्वावर मनोभीलनही झाले असते. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या भेटीचा संदर्भ घेऊन समान तत्त्वांवर बौद्ध आणि जैन यांना एकत्रित जोडण्याचे उच्चस्तरीय प्रयत्न सर्जनशीलतेचे महानायक आणि आंबेडकरवादी साहित्याचे महामहिंद डॉ. यशवंत मनोहर यांनी सुरु केले आहेत. विपस्सना केंद्रात या प्रक्रियेच्या गर्भाचे पोषण केले जाते काय?

मन या सर्वोच्च ज्ञानेद्वियांचा वापर करून श्वासोच्छ्वासाच्या धावपट्टीवर लक्ष केंद्रित करून शरीरातील अभिसरणाची वेदना किंवा शरीरात निर्माण झालेले घडयंत्र तपासले जाते असा समज आहे. विपस्सना केंद्रावर सात-सात वेळा जाऊन आलेल्याचे घर रोगमुक्त, विकारमुक्त झालेले नाही. आरोग्य केंद्र आणि औषधालयांची संख्याही वाढतच आहे. याची कारणमीमांसा मनात अकुशल विचार न आणता, कोणत्याही प्रकारचा अहंभाव न बाळगता, जातीच्या, धर्माच्या, पंथाच्या किंवा

पोटजातीच्या विवरात न शिरता, धम्माचे प्रज्ञाशील मन ठेवून वैज्ञानिक पातळीवर विपस्सना केंद्राच्या समर्थकांनी केल्यास आमचा वैचारिक, तात्त्वज्ञानिक गोंधळ होणार नाही आणि सामाजिक दिशाभूल होण्याचे टाळता येईल. जागतिकीकरणाच्या महासंकटाशी मुकाबला करण्याचे सामर्थ्य आम्हालाही प्राप्त होईल. भारतात येऊ घातलेल्या ग्लोबल-जागतिकीकरणाच्या महाजाळातून आमची मुक्तता करून घेण्याचे कसब प्राप्त होईल आणि आम्ही सर्वच प्रबुद्ध भारतातील लोक मुक्ततेचा श्वास घेऊ.

डॉ. बाबासाहेबांनी मेडिटेशनविषयी The Buddhism Council of Burma समोर अगदी स्पष्टपणे विचार मांडलेले आहेत. मूळ इंग्रजीत दिलेल्या भाषणातील अवतरण आणि त्याचा मराठीत अनुवाद पुढीलप्रमाणे -

"I will now turn to the preliminary step which must be taken for the revival of Buddhism in India. I mention below those that occur to me.

The preparation of a Buddhist Gospel which could be a constant companion of the convert. He want of a small Gospel containing the teachings of the Buddha is a great handicap in the propagation of Buddhism. The common man cannot be expected to read the 73 volume of the Pali Cannon. Christianity was a great advantages over Buddhism in having the message of christ contained in a small booklet. 'The Bible'. This handicap in the way of the propagation of Buddhism must be removed. In regard to the preparation of Buddha's Gospel care must be taken to emphasise the social and moral teachings of the Buddha. I have to emphasize this because what is emphasised is mediation, contemplation and abhidhamma. This way of presenting Buddhism to Indians would be fatal to our cause." (Dr. Babasaheb Ambedkar, Writing & Speeches Vol. 17, Govt. of Maharashtra 2001, p. 466-467) from memorandum - I, Record of my talk to the Buddhism Council of Burma 1956.

मराठी अनुवाद -

धम्माच्या पुनरुज्जीवनासाठी कोणती प्राथमिक पावले उचलली जावीत त्यासंबंधी मी आता सांगणार आहे. मी त्याचा खालीलप्रमाणे निर्देश करीन...

१. धम्म स्वीकाराला कायम उपयुक्त ठरेल अशा धम्मग्रंथाची निर्मिती करणे. बुद्धाची शिकवण ग्रथीत असलेला अशा धम्मग्रंथाचा अभाव ही आपल्यापुढली मोठीच अडचण आहे. पालीतील ७३ खंडांचे बाचन सामान्य माणसांना शक्य नाही. खिस्तांचा संदेश अंतर्भूत असलेला बायबल हा ग्रंथ खिश्चनांना फार उपयुक्त ठरतो. बौद्धांना असा धम्मग्रंथ नाही. धम्मप्रसारातील ही अडचण आपल्याला दूर करता आली पाहिजे. बुद्धाच्या धम्माची मांडणी करताना बुद्धाच्या सामाजिक आणि नैतिक संदेशावर भर दिला जातो आहे की नाही ते काळजीपूर्वक बघायला हवे. या गोष्टीवर भर देणे मला आवश्यक वाटते. पण दिसते हे की समाधी ध्यान आणि अभिधम्म यावरच भर दिला जातो आहे. भारतीय लोकांसाठी या पद्धतीने केलेली धम्माची मांडणी आपल्या ध्येयाच्या दृष्टीने प्राणघातकच ठेल.

बुद्धाच्या शिकवणुकीसंदर्भात 'बुद्ध आणि त्यांचा धम्म' या ग्रंथामध्ये लिहिताना खंड तीन, भाग दोनमध्ये उपस्थित केलेल्या प्रश्नांची उत्तरे आधुनिक लेखकांनी गाडून टाकली असे निःसंदिग्धपणे सांगतानाच बुद्धाच्या धम्माचा नव्याने स्वीकार करताना समाज कोणत्याही प्राणघातक अडचणीत सापडणार नाही याचीही बाबासाहेब काळजी घेतात. समाधी, ध्यान आणि अभिधम्म यावर जास्त भर देणे आपल्या ध्येयाच्या दृष्टीने प्राणघातक आहे असे मत बर्मा येथे झालेल्या धम्मपरिषदेत मांडतांना त्यांच्या विचारात कोणत्याही प्रकारची संदिग्धता नाही. ते समजून घेण्यासाठी बाबासाहेबांची अवतरणात दिलेले म्हणणे काळजीपूर्वक वाचावे.

इंग्रजी अवतरणाचा मराठी अनुवाद त्यासाठी मी देत आहे. 'भगवान बुद्ध आणि त्यांचा धम्म' आणि खंड १७ यामधील दोन्ही अवतरणात दिलेले बाबासाहेबांचे विचार वाचून वाचकांनीच याचा गांभियनि विचार करावा.

उपरोक्त दोन परिच्छेदात बाबासाहेबांनी व्यक्त केलेले विचार विपस्सनेचे समर्थन करणाऱ्या विचारवंतांना मान्य नसतील तर बाबासाहेबांचे विपस्सना, ध्यान, समाधीविषयीचे मत हिंमत असेल तर खोडून काढावे असे आव्हान मी विपस्सनेच्या समर्थकांना करतो.

डॉ. मनोहर सरांच्या 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी विपश्यना का नाकारली?' या ३२ पानांच्या पुस्तकातून विपस्सनेचे मूल्यमापन करताना लिखित स्वरूपात असलेल्या बाबासाहेबांच्या विचारांचे दाखले दिले आहेत. बाबासाहेबांनीच विपस्सनेविषयी जी भूमिका घेतली तीच भूमिका डॉ. यशवंत मनोहर पुढे नेत आहेत. अलीकडे काही अस्तनितील कवी आणि लेखक यशवंत मनोहरांच्या उपरोक्त पुस्तकावर टीका-टिप्पणी करताना भान सोडून त्यांच्या विरोधात संस्कारित शिव्या देऊन लेखून करताना दिसतात. काहींनी त्यांच्या विचारांना होकार देणाऱ्या भद्रन्ताच्या सहकाऱ्याने

विपस्सनेच्या समर्थनार्थ पुस्तक प्रकाशित करतो वेळी 'विपस्सनाचार्य बोधिसत्त्व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर' असे शीर्षकच पुस्तकाला दिले आहे. त्यांचे नावसुद्धा संदर्भासाठी लिहिण्याची इच्छा होत नाही. बाबासाहेबांना विपस्सनाचार्याची उपाधी देणारी प्रतिभा आंबेडकरवादी निष्ठा मृतप्राय झालेली प्रतिभा असावी असे मला वाटते. त्यामुळे बौद्ध चिंतकांनी, विचारवंतांनी, प्रतिभांनी विपस्सनेविषयी व्यक्त केलेल्या मनोहरांच्या विचारांचा आडोसा घेऊन बाबासाहेबांवर नेमबाजी करण्याचे टाळावे आणि समाजापुढे नव्याने निर्माण होणाऱ्या प्रश्नांकडे जिकीरीने लक्ष द्यावे. प्रश्न बौद्धिक साहसाचा आहे.

आंबेडकरवादी बौद्धभिक्खू कसा असावा ? एक अन्वेषण

‘आंबेडकरवादी बौद्धभिक्खू कसा असावा ?’ हे डॉ. यशवंत मनोहर यांनी १४ पानात मांडलेले चिंतन आहे. या मागे परमज्ञानी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या जीवनदृष्टीनुसार जगणे निर्माण करण्यासाठी झटणाऱ्या बहिणीसाठी आणि भावांसाठी भिक्खूच्या जाणिवेचे ओळखपत्र देण्याचा हेतू आहे असे स्पष्टपणे दिसते. तदृतच हे चिंतन जागतिकीकरणाच्या, खाजगीकरणाच्या आणि उदारीकरणाच्या वावटळीत सापडलेल्या विश्वात धर्माधिता, भोगवाद आणि अर्थव्यवहार याची सातत्याने वाढ होत असणाऱ्या स्थितीत बौद्धभिक्खूंची भूमिका कशी असायला पाहिजे या गोष्टीविषयीचा विचार देणे हा उद्देश ठेवून या चिंतनाची मांडणी मनोहरांनी केली आहे असे चिंतन वाचताना जाणवते. त्यामुळे या चिंतनाला वैशिकमूल्य प्राप्त झाले आहे असे मला वाटते. ‘आंबेडकरवादी बौद्धभिक्खू कसा असावा ?’ हे चिंतन मांडताना मनोहर यांनी ‘खूप गोष्टी कानावर येतात पण आपण हा पाढा

इथे वाचणे टाळू कारण आपल्याला भिक्खूचे क्रांतीरूप मांडायचे आहे' अशी संयमाने भिक्खूंना जाणीव करून देणारी चिता व्यक्त केली.

डॉ. मनोहर यांची क्षमा मागून असे म्हणता येईल की शब्दवृक्षाला संयमाएवजी अग्नीफुले येऊ शकतात; पण ते आम्ही येऊ देणार नाहीत. कारण भिक्खूला आम्ही संस्कारांची पाठशाळा मानतो आणि भिक्खूसंघाला क्रांतीचे विद्यापीठ मानतो. म्हणूनच बहिर्णीसमोर आणि भावांसमोर भिक्खूंचे क्रांतीरूपच ठेवायचे आहे. प्रजावंताला शब्दांची शस्त्रे कुठे परजायची हे ठाऊक असते. परमाणूंचा उपयोग विकासासाठीही होतो आणि विध्वंसासाठीही होतो हे त्यांना माहीत आहे. प्रजावंताजवळ असणारी प्रजा परमाणुसारखी आहे. त्यामुळे प्रजेला उत्तेजन दिले गेले पाहिजे ते मानवी मनाच्या विकासासाठी; उद्ध्वस्ततेसाठी नव्हे. म्हणूनच आंबेडकरवादी बौद्धभिक्खू निष्पाणसमाजक्रांतीचे आदरणीय अभियान असावा, आंदोलन असावा अशी मनोहर अपेक्षा करतात.

तथागत म्हणतात 'भिक्खूंनो, आपले मन पृथ्वीसारखे खंबीर, हवेसारखे विमल आणि पाण्यासारखे गंभीर ठेवणे तुमचे कर्तव्य आहे. असे जर तुम्ही कराल तर कितीही दुःसह गोष्ट घडली तरी तुम्ही सहसा विचलित होणार नाही.' (भ.बुद्ध आणि त्यांचा धम्म, पृ. २३०) तथागतांनी भिक्खूंना असे अविचल मन ठेवायला सांगितले. तथागतांनी मनात खंबीरता, विमलता, गंभीरता आणायला सांगितले. खंबीरतेसाठी पृथ्वीची, विमलतेसाठी हवेची आणि गंभीरतेसाठी पाण्याची उपमा त्यांनी वापरली आहे. प्रजावंत, शीलवंत, करुणावंत, मैत्रीवंताची असीमता ज्यांच्या ठिकाणी वास करते अशा सम्यक संबुद्धाने या उपमा वापरून भिक्खू होण्याची जाणीव करून दिली आहे. कारण पृथ्वीला, हवेला आणि पाण्याला, तोडण्याचे किंवा फोडण्याचे कितीही प्रयत्न केलेत तरी ती केवळ अशक्यप्राय गोष्ट आहे. भिक्खूंनी असे ब्हावे अशी तथागतांची इच्छा होती. पृथ्वी, हवा, पाणी मानवाकडून काही मागत नाही. मानवांना, प्राण्यांना, वृक्षांना, वेलींना जीवन देण्याचे, जीवन बहरविण्याचे, जीवनाचे रक्षण करण्याचे ते काम करतात. पृथ्वीचा, हवेचा, पाण्याचा उद्देश 'सब्बे सत्ता सुखी होन्तु' हाच आहे. धम्माचे प्रचारक आणि प्रसारक होत असताना अशी निर्भिडता आणि पारदर्शकता भिक्खूंच्या मनात असायला पाहिजे. आंबेडकरवादी भिक्खू तथागतांनी इच्छा व्यक्त केल्याप्रमाणे अविचल मनाचा, नीतिकतेचा आणि अनासक्तीचा आदर्श असलेला असावा. त्यामुळे लोभ, ढोंग, कपट, क्रोध, दुष्टबुद्धी, द्वेष, आगाझपणा, नीतिहिनता, उद्धटपणा, सुस्तपणा या महासंकटाशी मुकाबला करण्याचे सामर्थ्य प्राप्त होते.

कारणांशिवाय घडत नाही हे माहीत आहे. पृथ्वीच्या मनात बीज पेरल्यानंतरच झाड उगवते याचे ज्ञान भिकखूंना असते. भिकखूंच्या पृथ्वीमनात जलस्रोत जसा असेल त्याचा प्रभाव ज्ञानाच्या वाढीवर होतो. श्वसनाद्वारे ज्या प्रकारच्या हवेचा शिरकाव पृथ्वीमनात होईल त्या हवेचा ज्ञानाच्या वाढीवर परिणाम होतो आणि ज्ञानाला त्या प्रकारच्या वाढीचे धुमारे फुटत असतात; हे प्रज्ञानी भिकखूंना शिकविण्याची गरज नाही. सम्यक सम्बुद्धाचे संस्कार झालेले धम्मबीज भिकखूंच्या श्रमणमनात पेरले गेले तर आंबेडकरवादी बौद्धभिकखूंची निर्मिती होईल आणि तृष्णासन्मुख संस्काराच्या बिजांचे रोपण केले तर भांडवलदारी मनाच्या भिकखूंची निर्मिती होईल. भांडवलदारी मनाच्या भिकखूंची निर्मिती समाजाला घातक ठरेल. अशी चेतावणी भिकखूंसंघाद्वारे भिकखूं होण्यासाठी उपसंपदेचा संस्कार करताना दिली जात असली पाहिजे आणि हे होत असावे असा प्रस्तुत लेखकाचा विश्वास आहे.

धम्मस्वीकारानंतर उपसंपदाचा अधिकार प्राप्त असलेल्या भिकखूंच्या मनात तृष्णासन्मुख संस्काराचे बीज पेरण्याचे काम धर्माचा महायानी शेतकरी सातत्याने करीत आहे. महायानाचे अधिष्ठान असणारा भिकखूंयाचा बळी ठरत आहे. त्यामुळे भिकखूंचे मन पृथ्वीसारखे खंबीर होत नाही. भिकखूंचे मन हवेसारखे पारदर्शी होत नाही आणि पाण्यासारखे गंभीरही होत नाही. याचे अनेक तोटे समाजाला सहन करावे लागत आहेत. ‘मनुष्याची मनोधारणा बदलल्याशिवाय आणि पर्यायाने जगाची मनोधारणा बदलल्याशिवाय जगाची सुधारणा किंवा उन्नती होऊ शकणार नाही असे बुद्धाचे सांगणे आहे’. असे बाबासाहेब म्हणतात. (खंड-१८, भाग-३, महाराष्ट्र शासन, पृष्ठ ५५०) मनुष्याची मनोधारणा बदलली की मनुष्याची सुधारणा होते. मनुष्याच्या मनोधारणेत बदल करण्याची, त्याच्यात परिवर्तन आणण्याची जबाबदारी भिकखूंनी घ्यायला पाहिजे; नव्हे त्यांनी ते स्वतःचे कर्तव्य मानायला पाहिजे. मनुष्याच्या मनातील क्रोध, दुष्टबुद्धी, आळस, नीतिहिनता, कपट, सुस्तपणा काढायचा असेल आणि त्यांच्या मनावर धम्माचे संस्कार करायचे असतील तर भिकखूंनी स्वतःच्या मनातील सर्व विकार नष्ट करायला पाहिजे. धम्माचे विज्ञान स्वतःच्या मनात प्रस्थापित करायला पाहिजे. त्याशिवाय जगाच्या मनात सदाचाराच्या ‘प्रकाशप्रस्थापनेची चळवळ’ राबवू शकणार नाहीत. भिकखूंच्या मनात भिकखूं असण्याची जाणीव निर्माण झाल्याशिवाय भिकखूं स्वयंप्रकाशित होणार नाहीत. केवळ चीवर घेणे म्हणजे भिकखूं होणे नव्हे. चिवराच्या रंगाचे संदर्भ सूर्याच्या उगवण्याशी जुळलेले आहेत. सूर्य पहाटेच्या गर्भातून वर येतो त्यावेळेस तथागतांकडून प्रद्रुज्जीत होऊन येतो आणि जगात प्रकाशप्रस्थापनेची चळवळ राबवतो. तसे भिकखूंनी स्वतः प्रदीप्त असले पाहिजे. धम्माची आभा असले पाहिजे. त्यावेळेस भिकखूं ‘प्रकाशप्रस्थापनेची चळवळ’ राबविणारे कार्यकर्ते होतील. आंबेडकरवादी बौद्धभिकखूं होतील.

डॉ. यशवंत मनोहरांनी 'आंबेडकरवादी बौद्धभिक्खु कसा असावा ?' या त्यांच्या चितनात माणसाविषयी फार चांगले अवतरण लिहिले आहे. ते म्हणतात, 'माणूस हा विषय अर्थांगच आहे. अगाधच आहे. हा विषय कालही संपला नव्हता. आजही संपला नाही आणि उद्यालाही संपणार नाही. म्हणूनच माणूस नावाच्या महाप्रश्नाचाच विचारभिक्खूने करायचा आहे. त्यालाच त्याच्या जातीच्या, धर्माच्या, उच्चनीचतेच्या, स्वार्थाच्या, हौंगाच्या, दांभिकपणाच्या, खोटेपणाच्या, अंधश्रद्धांच्या विखलातून आणि अशाच सर्व विघटनशील संस्कारांमधून मुक्त करायचे आहे'. भिक्खूंची ही जबाबदारी आहे. भिक्खूंची कर्तव्यनिष्ठता ही आहे. भिक्खूंच्या प्रजाशील वृत्तीचे कसब इथे आहे. भिक्खूंच्या बुद्धिप्रामाण्यवादी विद्वतेची इथे परीक्षा आहे. माणसाने महासंगणक तयार केला आणि माऊस स्वतःच्या हातात ठेवला. महासंगणकात विकृतीला जन्म देणारी जनुके जशी आहेत तसे प्रजेला प्रकाशमान करणारे तत्त्वज्ञानही आहे. माणूस हा विषय महासंगणकासारखा अगाध आहे. या महासंगणकाचा माऊस भिक्खूंनी स्वतःच्या हातात ठेवायला हवा. कोणत्या फाईलवर विलक करायचे याची निवड भिक्खूंनी करावी. माणूस या विषयाचे विवेचन हिटलर-मुसोलिनी आहे तसे मावर्स-लेनिन आणि तथागतही आहेत. माणूस या विषयाचे स्पष्टीकरण सार्व, कांट, मॅक्सीम गांकी आहेत तसे जोतीबा फुले-बाबासाहेब आंबेडकरही आहेत. माणूस या विषयाचे अन्वेषण मदर तेरेसा, मागरिट थेंचर, इंदिरा गांधी आहेत तसे भद्रा कात्यायनी, सावित्रीबाई फुले आणि रमाई आहेत. माणूस हा विषय असीम आहे. म्हणून माणूस या विषयावर धम्माच्या तत्त्वज्ञानाचे सौंदर्यसंस्कार करण्याचे सामर्थ्य भिक्खूंमध्ये असले पाहिजे. तरच विघटनशील दुःसाहसामधून मानव मुक्त करता येईल. काठमांडू येथील विश्वबौद्ध परिषदेत २० नोव्हें. १९५६ ला भाषण देताना, 'बौद्धधम्म प्रचाराची आज काय स्थिती आहे ? भिक्खूंचे खेरे कर्तव्य धम्मप्रसार करणे असे आहे. तो भिक्खू आज काय करतो ?' असा प्रश्न बाबासाहेबांनी विचारला होता. आज ५६ वर्षांनंतरही या प्रश्नाची तीव्रता असंख्य भिक्खू, थेरो, महाथेरो असल्यानंतरही कमी झाली नाही. वाढली आहे. सर्वांच्या हितासाठी आणि सुखासाठी मार्गक्रमण करणे, धम्माचा पथिक होणे आता स्वप्नवत झाले आहे. चरथ भिक्खुवे चारिकं ही संकल्पनाच मोडून काढण्यात आली आहे. त्यामुळे उपाली न्हाव्यास दीक्षा दिली जात नाही. सुनीतास दीक्षा दिल्याचे कुठे ऐकिवात नाही. यशस्, काशयप, सारीपुत्त, अनाथपिंडक, जीवक, रद्धपाल, यांनाही धम्मदीक्षा चर्चा करून दिली जात नाही. धर्माशी होणाऱ्या धम्माच्या चर्चा थांबलेल्या आहेत. भदंत आता माँक झाले आहेत. माँकच्या निवासस्थानी टांगलेली चित्रे गुप्तचर्चा करीत आहेत. खेडे ओस पडली आहेत. शहरातील बौद्धांनी परित्राणपाठ करणे सुरु केले आहे. भिक्खूंना दहा पारमितांची नावे माहीत नाहीत. लोकांच्या मनात पारमितांच्या अर्थांची जाणीव

करून दिली जात नाही. अर्थाची जाणीव निर्माण करून देण्याची भिक्खूंची इच्छा नाही. भिक्खूंत श्रेष्ठ अष्टांगिक मार्गाचे अनुशासन नाही. कारण कौटुंबिक मानसिकतेतून भिक्खू अजूनही मुक्त झाले नाहीत. भिक्खू परमप्रसाराचे कर्तव्य असे पार पाडीत आहेत बाबासाहेब. बौद्धधर्म प्रचाराची स्थिती अशी आहे बाबासाहेब. तुम्ही विचारलेल्या प्रश्नाचे उत्तर हे आहे बाबासाहेब. त्यामुळे तुमच्या विचाराप्रमाणे आणि तुम्ही दिलेल्या धम्मग्रंथातील अनुच्छेदांप्रमाणे भिक्खू आचरण करीत नाहीत बाबासाहेब.

जगातील उद्योगधर्मांच्या बाजारपेठीतील अंतर कमी करण्यासाठी जागतिकीकरणाचे तत्त्वज्ञान विकसित करण्यात आले आणि त्यात भारत देशालाही सहभागी करून घेतले. सहजीवनाच्या तत्त्वावर आधारित भारताच्या संसदीय प्रणालीने जागतिकीकरणाचा अर्थ खेढ्यांपर्यंत न पोहचविता प्रचार आणि प्रसार सुरू केला. या जागतिकीकरणाच्या चक्रीवादलात कर्मचारी, अधिकारी, व्यापारी, तंत्रज्ञ या लोकांचाच विचार करण्यात आला. भारतातील शेतकरी, कामगार, हातमजूर या बहुसंख्य जनतेला जागतिकीकरण म्हणजे काय हे माहीत नाही. जागतिकीकरणाचे निमित्त पुढे करून साम्यवादी विचारप्रणाली प्रस्थापित करण्याचे प्रयत्न बहुजनांच्या बसाहतीत होत आहेत. आर्थिक झोनच्या माध्यमातून हे स्वप्न साकार करण्याची मानसिकता मूळ धरू पाहात आहे. पुढचा टप्पा विशेष शैक्षणिक झोनचा आहे. विकसनशील असलेले झोन्स टप्प्या टप्प्याने विकसीत झालेत तर पृथक जीवन जगणाऱ्या बहुजनांची जिंदगी उद्धवस्त झाल्याशिवाय राहणार नाही. या बहुजनांच्या जीवन संरक्षणाची जबाबदारी भिक्खूसंघाने घ्यावी असे डॉ. यशवंत मनोहरांना वाटते. संरक्षण म्हणजे भितीपासून मुक्त करणारा आसरा नव्हे किंवा भुकेल्यांना अन्नदान करून त्यांची भूक भागविणे नव्हे. संरक्षण म्हणजे शेतकऱ्यांना मरणाला शरण जाऊ नका असे सांगणे नव्हे किंवा वंचितांना अन्न, वस्त्र, निवाऱ्याची उपलब्धी करून देणे नव्हे. त्यांच्या मनात जोम, उत्साह, जीवनानंद सचेतन ठेवण्यासाठी स्वयंकर्तृत्वाचे भिक्खूंनी बीज पेरावे असा संरक्षणाचा अर्थ आहे. वंचितांच्या मनात धाडसी वृत्ती निर्माण करण्याची मानसिकता भिक्खूंनी घडवावी असा त्याचा अर्थ आहे. मनातील भीतीमुळे उफाळून येणाऱ्या भावनेच्या उद्रेकाला संयतपणे क्रांतीसन्मुख करण्याचे प्रशिक्षण भिक्खूंनी घावे असा संरक्षणाचा अर्थ आहे. खाजगीकरणामुळे उण्या होऊ पाहणाऱ्या सुंदर आकांक्षांच्या पूर्तीसाठी समाजमनात युद्धसंस्था निर्मितीचे पाठ भिक्खूंनी शिकवावे असा त्यांचा अर्थ आहे. नीतिशास्त्र, अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र आणि न्यायशास्त्र लोकांच्या मनात विकसित करण्यासाठी भिक्खूसंघाने सर्जनशीलतेचे विद्यापीठ व्हावे; व्यक्तिमात्रांमध्ये ही इच्छाशक्ती यावी यासाठीच डॉ. मनोहर म्हणतात-

“भिक्खूंनी लोकांना जागतिकीकरणाचे स्वरूप सांगावे. त्यामुळे सामान्य माणसाच्या

जीवनावर कोसळणारी आर्थिक संकटे समजावून सांगावीत. खाजगीकरणाचे दुष्परिणाम समजावून सांगावेत. संविधान, लोकशाही, समाजवाद, इहवाद यांची महत्ता भिक्खूंनी सखोल अभ्यास करून समजावून सांगावी.” (आंबेडकरवादी भिक्खू कसा असावा? पृष्ठ १४) डॉ. मनोहर सांगतात त्याप्रमाणे भिक्खूसंघाने अभ्याससंहिता अनुसरली तर विचारपूर्वक निर्णय घेण्याची क्षमता, कोणत्याही प्रकारचा संभ्रम नसलेला माणूस घडविण्याची प्रक्रिया सुरु करता येईल हे संशयातीत आहे.

‘सामाजिक पुनर्रचनेची मूलतत्वे’ या ग्रंथात बट्रॉड रसेल म्हणतात - ‘माणसांना आपण स्वतंत्र राहण्यापेक्षाही इतरांना गुलाम करण्याचे महत्व अधिक वाटते. आंतरिक स्वातंत्र्य ही एक अत्यंत अमोल अशी गोष्ट आहे आणि ज्या समाजात हे स्वातंत्र्य सांभाळले जाते ती समाजरचना सर्वांत श्रेष्ठ आहे.’ उदारीकरणाच्या मांडवाखाली खाजगीकरणाच्या घोरणबाज लोकांना, दुसऱ्यांना गुलाम करण्याचे महत्व अधिक वाटते. या वातावरणात समाजाचे स्वास्थ्य आणि स्वातंत्र्य सांभाळण्याची गरज निर्माण झाली आहे. त्यामुळे आंबेडकरवादी समाजाची जबाबदारी बाढली आहे. जबाबदार आंबेडकरवादी माणूस घडवायचा असेल तर सर्जनशीलतेच्या नागसेन महाविद्यालयात अध्ययन आणि अध्यापनाची जबाबदारी भिक्खूसंघाने घ्यावी असे आंबेडकरवादी समाजास वाटते. कारण भिक्खूसंघाकडे पाहण्याचा आंबेडकरवादी समाजाचा दृष्टिकोन विशेष करून असा आहे -

१. भिक्खूसंघ धम्म जिवंत ठेवण्याचे काम करतो.
२. भिक्खूसंघ बुद्धाचे बुद्धिवादी आणि लोककल्याणकारी तत्त्वज्ञान समाजाला सांगतो.
३. भिक्खूसंघ प्रकाशप्रस्थापनेची चळवळ राबवितो.
४. भिक्खूसंघ समाजाला धम्माची वैचारिक भूमिका देतो.
५. भिक्खूसंघ समग्रक्रांतीचे तत्त्वज्ञान आहे.
६. भिक्खूसंघ धम्माला अपेक्षित समाजरचना निर्माण करण्याचे कार्य करतो.
७. भिक्खूसंघ स्वार्थमुक्त, अहंकारमुक्त जीवन निर्माण करणारा प्रज्ञावंत आहे.
८. भिक्खूसंघ मानसिक आणि नैतिक शिक्षण देणारे अभियान आहे. तो शिक्षणपद्धतीमधील सुलतानशाही घोरणात बदल करणारे सामर्थ्य आहे.
९. भिक्खूसंघ लोककल्याणाचा कृतिशील नेता आहे.
१०. भिक्खूसंघ विमलमनाचा अधिनायक आहे.
११. भिक्खूसंघ व्यक्तिमात्राच्या क्षितिजावर उगवणारी पहाट आहे.
१२. भिक्खूसंघ धम्माचा मकरंद घेऊन येणारी सकाळ आहे.

१३. भिक्खूसंघ जागतिक पर्यावरणातील नव्या ऊर्जेचा उत्सव आहे.

१४. भिक्खूसंघ जागतिकीकरणातील सर्वनशील बुद्धिमत्तेचा विकास आहे.

वर निर्देश केलेल्या गुणांनी युक्त असणाऱ्या भिक्खूसंघाने 'यानिधि, भूतानि, समागतानि, भूम्मानि वा यानिव अन्तलिकर्षे। तथागतं देव-मनुस्स पुजितं, बुद्धं नमस्साम सुवात्थि होत्॥। असे संस्कार करू नयेत. जन्मसंस्कार, विवाहसंस्कार, मृत्यूसंस्कार करताना त्या संस्काराला योग्य गाथांची निवड करावी किंवा यथोचित नव्या गाथा निर्माण कराव्यात आणि -

संघो विशुद्धो वरदक्षिणेय्यो
संतिन्द्रियो सब्बमतप्पहीनो
गुणेहि नेकेही समिद्धिपत्तो
अनासवो तं पणमामी संघं

(अर्थ : संघ विशुद्ध, श्रेष्ठ, दक्षिणा देण्यास योग्य, शांत इंद्रियाचा, सर्व प्रकारच्या मलापासून अलिप्त, अनेक गुणांनी युक्त तसाच निष्पाप आहे. अशा संघाला मी प्रणाम करतो)

भिक्खूंनी या निकषांवर खरे उतरावे. “आंबेडकरवादी बौद्धभिक्खू समाजवादी क्रांतीचे आदरणीय अभियान असावा, आंदोलन असावा. अर्धेच फिरलेले क्रांतीचे चक्र पूर्ण फिरविण्यासाठी भिक्खूंकडे मोठ्या आशेने पाहात आहे.” सर्जनाचे विद्यापीठ असलेल्या भिक्खूसंघाकडून सर्जनशीलतेच्या महानायकाची अशी इच्छा आहे. धम्माचे अभियान असलेल्या भिक्खूसंघाकडून आंबेडकरवादी साहित्याचे महामहिन्द असलेल्या डॉ. यशवंत मनोहरांची ही अपेक्षा आहे. भिक्खूंनी आणि भिक्खूसंघांनी याची दखल घ्यावी.

रमाई : अस्वस्थ मनातील व्याकुळता

डॉ.यशवंत मनोहरांची 'रमाई' कादंबरी मी वाचली. वाचता वाचता मन सदगदित झाले. डोळे अशूनी डबडबले. डोळ्यांमधील अशूंचे मनोगत व्यक्त करण्यासाठी मी हा लेख लिहीत आहे.

वि.स.खांडेकरांची 'ययाती', शिवाजी सावंतांची 'मृत्युंजय', अण्णा भाऊ साठे यांची 'फकिरा' मी वाचली. त्या कादंबन्या वाचताना कादंबरी वाचनात मी गढून गेलो. फार तर एवढेच म्हणू शकेन. कादंबरी वाचताना माझे मन डबडबले असे म्हणणार नाही. याचा अर्थ ययाती, मृत्युंजय, फकीरा या कादंबन्यांचे मूल्य त्यामुळे कमी होणार नाही किंवा रमाई आणि वर निर्देशित कादंबन्यांची तुलना कोणत्याही अर्थाने करायची नाही. डॉ.यशवंत मनोहर त्या मालिकेतील कादंबरीकार नाहीत. ते प्रतिमा आणि प्रतीकांच्या गॅलरीज निर्माण करणारे प्रतिभावंत आहेत. अशा अनेक गॅलरीज त्यांनी अभ्यासकांना आणि समीक्षकांना आणि वाचकांना समर्पित केल्या

आहेत. रमाईविषयी वाटणाऱ्या उत्कट वेदनेला त्यांनी प्रतिभेची छिन्नी वापरून व्याकुळता दिली आणि रमाई काढंबरीचा जन्म झाला. सोळाव्या आवृत्तीच्या निमित्ताने लिहिताना यशवंत मनोहर म्हणतात, ‘कळायला लागले आणि वाचायला लागलो तेव्हापासून रमाई नावाचे एक अबोल दुःख मनात पेरले गेले. हे दुःख क्रमाने उगवत गेले. वाढत गेले. हे दुःख अबोल खरे, पण ते माझ्या तहानेशी बोलू लागले. या दुःखाने माझ्या मनात आपले राज्य स्थापन केले. पण तरीही या दुःखाचा नेमका आशय आणि त्याची स्वतःची अशी आकृती मला भेटत नव्हती... जरा निवांत स्थितीत आहे असे लक्षात येताच हे दुःख मला बेचैन करायचे. मला आविष्कार मागायचे. माझ्या मनाच्या गर्भातून बाहेर येण्यासाठी तडफडत राहायचे.’ यातूनच यशवंत मनोहरांनी रमाईच्या भावव्याकूळ दुःखाला रमाई या काढंबरीतून मोकळी वाट करून दिली.

आईचे अस्तित्व प्रत्येकाच्याच हृदयात जीवनाच्या अंतापर्यंत असते. दुनियेतील प्रत्येक कवीने आई या अस्तित्वावर कविता लिहिली आहे. प्रत्येक साहित्यिकाने आपल्या लेखनातून आईचे अस्तित्व सिद्ध केले आहे. इतके सारे लिहूनही आई या अस्तित्वाला वजाबाकी माहीत नाही. आईच्या अस्तित्वाला उणेपणा कधी येत नाही. आईचे अस्तित्व गरीबही नसते आणि श्रीमंतही नसते. आईचे अस्तित्व बलवान नसते आणि लाचारही नसते. अंधाराचा संकुचितपणा आईच्या अस्तित्वाला जसा मान्य नसतो तसे उजेडाचे उदात्तीकरणही आईच्या अस्तित्वाला मान्य असत नाही. आईचे अस्तित्व जागतिकीकरणाच्या रेट्याने दबून जात नाही. कारण त्या अस्तित्वाला गिळंकृत करण्याचे घेई कुणात नसते. आईचे अस्तित्व सरणावर चढायला याबरत नाही आणि मरणही आईच्या अस्तित्वाला हृद्यार करू शकत नाही. त्यामुळेच आई फक्त आई असते. भीमराव नावाच्या युगंधराच्या आयुष्यात रमाईने प्रवेश घेतला आणि आई या अस्तित्वाच्या महाकारुण्याने कोटी कोटी हृदयाच्या गान्हाण्यांना उत्तरे दिली. कोटी मनावर पडलेल्या सुरकुत्यांना उत्तरे दिली. फाटलेल्या हृदयांना सुई-दोरा दिला. आटलेल्या डोळ्यांमध्ये महापूर आलेत. बलरहीत पंखांना आकाशात उडण्याचे सामर्थ्य प्राप्त झाले. म्हणूनच डॉ. यशवंत मनोहरांनी रमाईला मातृत्वाचे महाकाव्य म्हटले आहे. मातृत्वाच्या मातृमनाची काळीजिकथा म्हटले आहे. त्यामुळेच रमाई या काढंबरीला मी यशवंत मनोहरांची प्रतिमालंकार गॅलरी असे संबोधतो.

डॉ. यशवंत मनोहरांनी रमाईत उलगडलेल्या सांस्कृतिक महादुःखाच्या तरंगांची पुन्हा उजळणी करणे हा माझा उद्देश नाही. रमाईत सांडलेल्या रमाईच्या महास्वप्नांना आणि त्या महास्वप्नांमधून बाबासाहेबांच्या मनात निर्माण झालेल्या सर्जनाला मी या लेखात नवे घर द्यावे हा माझा उद्देश नाही. यशवंत मनोहरांच्या सर्जनशीलतेला मानवंदना देणे हाच माझा उद्देश आहे. मनोहरांच्या मनात प्रतिबिंबित झालेल्या दुःखाच्या व्याकुळतोचे, कारुण्याचे प्रतीक असणाऱ्या चंद्राने आणि असीम अंधाराला

स्वयंतेजाने उद्धवस्त करणाऱ्या सूर्यने दार उघडले आणि रमाई या मातृत्वाच्या महाकाव्याला मूर्तरूप प्राप्त झाले. यशवंत मनोहर नावाच्या प्रतिभेचे बोट धरून रमाईचे अनाथपण चालू लागले आणि यतीम दुःखाचा गहिवर रमाई या काढंबरीत ओसंडू लागला. आई-वडिलांचे व्यक्तिमत्त्व निसर्गात विलीन झाल्यापासून रमाईच्या डोळ्यातील डबडबलेपण यशवंत मनोहर नावाच्या करूणवंताच्या डोळ्यातून ओघलले आणि रमाई काढंबरीतून दुःखाच्या ओवीचा सडा शिंपला. रमाई या दुःखाचे यशवंत मनोहर कर्जबाजारी झालेत आणि रमाई काढंबरीची पटकथा अशी अंतर्मुख झाली.

बुडाखाली अंधार असणाऱ्या दिवनालींची सावली होणे खूप कठीण नसते. परंतु स्वयंतेजाने पूर्णकार असलेल्या महासूर्याची सावली होणे तितकेसे सोपे काम नाही. तशी सावली होण्यासाठी बोधिवृक्षाची अवस्था प्राप्त करून घेणाऱ्या मार्गावरून चालावे लागते. आकाशाची असीमता मनात जोपासावी लागते. वर्षाक्रितुत जमा होणाऱ्या मेघांची आर्द्रता तळहाताच्या फोडाप्रमाणे जपावी लागते. हवा संथगतीने वाहत असताना पाण्यावर उठणाऱ्या तरंगांची संवेदनशीलता मनात असावी लागते. अशी असीमता, आर्द्रता आणि संवेदनशीलता रमाईनी साठवली होती. त्यामुळेच आयुष्यभर बाबासाहेबांना रमाईच्या काळजाच्या दरवाज्यावर दस्तक देण्याची वेळ आली नाही. रमाईचे मन असे जागृत होते. रमाईची उंची मोजायची झाल्यास आकाशाची उंची अगोदर मोजावी लागेल. रमाईच्या मनाची खोली सागरालाही मोजता येणार नाही. रमाईच्या वेदनेतून प्रस्फुरित होणारी एक एक ओळ नभाला छेदणारी आहे. रमाईच्या डोळ्यातून पडणारा एक एक थेंब सागराचे मूल्य असणारा आहे. अशी असंख्य आभाळे रमाईच्या अथांगतेने छेदली आहेत. असे असंख्य सागर रमाईच्या अश्रूंनी निर्माण केले आहेत. रमाईच्या आसवांमधून हुंकार होणारे शब्द दुःखाला हुलकावणी देत राहतात. वेदनांना भुलवत राहतात. यातनांना झुलवत राहतात.

रमाई काढंबरीतील रमाईच्या पटकथेचा शेवट होत नाही आणि त्या कथानकालाही शेवट नाही. रमाई काढंबरी वाचत असताना माझ्या जीवनापासून काढंबरीची सुरुवात होते. नेत्र या चित्रणयंत्रातून मनाच्या कॅनव्हासवर चित्र प्रगट होत जाते. रमाईचा जीवनपट पुढे सरकत जातो. रमाई काढंबरीचे शेवटचे पान वाचून संपते आणि माझ्या आयुष्याचे चित्र उभे राहते. माझ्या आयुष्याच्या घटनाक्रमांचे प्रक्षेपण सुरु होते. माझ्या आयुष्याच्या वर्तमानकाळापर्यंत घटनाक्रम प्रक्षेपित झाला तरी कथानकाच्या समाप्तीची सीमारेषा कुठे आढळत नाही. भविष्यात येणाऱ्या संकटाच्या आणि संकटांशी दोन हात करणाऱ्या साहसाच्या चित्रिकरणाची सुरुवात होते. मनाचा प्रोजेक्टरही बंद पडत नाही आणि रमाई या कथानकाचाही शेवट होत नाही. माझ्या मनाची जशी अवस्था होते तशी प्रत्येकाच्या मनाची अवस्था ही काढंबरी वाचताना होईलही. रमाई या काढंबरीवरील माझ्या लेखाचा हा शेवट नव्हे. या लेखाचा शेवट कुठे करावा हे मला उमजत नाही. म्हणूनच यशवंत मनोहरांना धन्यवाद देऊन थांबतो.

उन्नत जीवनाचे महाकाव्य : मी यशोधरा!

शुष्क अशूना मायेचा ओलावा मिळाला
की मन ओथंबून येते. दुःखाच्या क्षणी गळ्यात
अडकलेल्या आवंद्याला मायेचा माणूस दिसला
की गळ्यात दाटलेला आवंदा हंबरडा फोडतो.
आठवर्णीनी आभावून आलेले मन हडबडायला
लागले की आधाराची काठी हातातून निसटत
असल्यासारखे ओढ थरथरायला लागतात.
डोळ्यांची अवस्था कावरीबावरी होते. नजर
मिरभिरायला लागते. बोटांची अवस्था अपेंगत्व
आलेल्या अवयवांसारखी होते. एरवी सर्जनशील
असलेले मन बधिर होते. निष्क्रिय होते.
घ्येयशील मनावर मायेचा अधिकार असलेल्या
मनापासून विलग होण्याची बेळ आली की
घैर्यशील मनाचेही धरण फुटते आणि निर्वातात
गेलेली आसवे उथळ पाण्यासारखी ओघळायला
लागतात. मनाच्या अस्वस्थतेचे वर्णन असेच
काहीसे करता येईल. डॉ. यशवंत मनोहरांनी
यशोधरेच्या मनातील अस्वस्थता शब्दस्थ केलेला

‘मी यशोधरा !’ या कादंबरीच्या मनातील परिणामस्वरूप ध्वन्यर्थ शब्दातीत आहे.

‘मी यशोधरा !’ या कादंबरीतील प्रकाशनाविषयीची सहा पाने सोडली तर अवघ्या ३४ पानात, चार-पाच दिवसात, एका दमात एका भावविवश मनाने लिहिलेली कादंबरी आहे. यशवंत मनोहरांच्या गळालमधील मी भरतीचा शेर असल्यामुळे त्यांचे भावविवश होणारे मन अनुभवले आहे. भावविवश मन नेहमीच एकांतात असते. भावविवश मनाचा एकांतवास कधीच संपत नसतो. भावविवश मनाला एखाद्या क्षणाची आठवण झाली आणि तो क्षण आनंदाचा असला तर मन नुसतेच उल्हसित होत असते. त्याच्या चेहन्यावर स्मितहास्य लहरत असते. ते मन त्या आठवणीने दोन समतल झाडांना बांधलेल्या झुल्यावर झोके घेत असते. खिदळत असते. विविध रंगांच्या फुलांनी नटलेल्या बागेत जाऊन फुलांच्या गालावर बोटांनी नाजूक टिचकी वाजवण्याचा आनंद लुटत असते. नदीच्या काठावर, परणाच्या भिंतीवर, समुद्र चौपाटीवर उगीचच भटकत हातात जमा केलेले बारीक बारीक कंकर पाण्यावर भिरकावून उठणाऱ्या तरंगांची मजा लुटत असते. अशा भावविवश मनात विरहातील दुःखाची आठवण झाली की आनंदाच्या आठवणीनी प्रस्फुरण पावलेल्या आनंदलहरीची जागा विरहातील वियोगांनी घेतली असते. त्यावेळीही मन एकटेच असते. समुहात त्याला एकटेपणा जाणवत असतो. अशा भावविवश मनाची अवस्था ‘मी यशोधरा !’ ही कादंबरी लिहीत असताना यशवंत मनोहर जगत असावेत. असे कादंबरी वाचताना वाटते. या भावविवश मनाने लिहिलेली ही कादंबरी आहे.

‘मी यशोधरा !’ ही कादंबरी वाचली. पुनः पुन्हा वाचली. या कादंबरीतील गोपा आणि यशोधरा यापैकी कुणीही दुःखाशी तडजोड करीत नाहीत. कुणीही स्वप्नांशी तडजोड करीत नाहीत. दुःखाला समर्पित होत नाहीत. दुःख म्हणजे वेदना. वेदना म्हणजे संवेदनशील मनातील जाणीव. या कादंबरीतील गोपाचे तारुण्याच्या उंबरठळ्यावर उभे असलेले मन संवेदनशीलच आहे आणि यशोधराचे मातृमनही संवेदनशीलच आहे. संवेदनशील मनातील वेदना शब्दांच्या पलीकडे असतात. या अवस्थेतील दुःखही वेगळेच असते. ही वेदना काळोखाशी मैत्री करणारीही असते आणि उजेडाशी दोस्ती करणारीही असते. काळोखाशी मैत्री करणारे मन सूर्य उगवण्याची वाट पाहात नाही. काळोख स्वप्न पाहात नसतो. काळोख मनातील उपयोजनांना आपल्या कक्षेत घेत असतो आणि तृष्णेला जन्म देणारी गर्भधारणा करीत असतो. तृष्णेला जन्म देणाऱ्या काळोखाबरोबर मैत्री केली तर मन काळोखाच्या अवकाशात भ्रमण करायला उद्युक्त होते आणि उजेडाशी दोस्ती केली तर उजेडाचा मार्ग प्रशस्त होतो आणि मन तृष्णेच्या माराने न तुटणारे, तृष्णेच्या वहिवाटीला न जुमानणारे, खंडित न होणारे किरण होते. कारण असे मन उजेडाला उजेडाचे दान मागत असते. ‘मी यशोधरा !’ या कादंबरीत गोपाच्या

संवेदनशील मनातील वेदना असे सुगंधी चांदणे झाले आहे आणि सुगंधी चांदणे झालेल्या वेदनेने सिद्धार्थाच्या सत्यप्रियतेला, न्यायप्रियतेला, शांतताप्रियतेला आणि श्रमप्रियतेला जीवनसाथी करण्याचा निधार केला आहे. याला कारण कल्पनांच्या पाकोळ्यांसोबत उडण्याच्या वयाला मिळालेली बौद्धिक वातावरणाची तालीम हे आहे. ‘मी यशोधरा!’ या कादंबरीत गोपाने मनोमन परंतु खंबीरपणे घेतलेल्या सिद्धार्थाशी विवाह करण्याच्या निर्णयाची मान्यता अधांतरी होती. ती पूर्णत्वाला जाण्यासाठी गोपाचा विवाह होणे आवश्यक होते. गोपा तशी उपवर झाली होती. त्यामुळे गोपाच्या पित्याने विवाहाची योजना आखली. स्वयंवराचा दिवस ठरविला गेला. प्रचलित रिवाजाप्रमाणे देशोदेशीचे राजकुमार स्वयंवराला येणार हे निश्चित झाले होते. जाणीवपूर्वक निर्णय घेतलेल्या मनातील राजकुमार सिद्धार्थाच्या गळ्यात वरमाला टाकणार हेही गोपाने ठरविले होते. परंतु सिद्धार्थ येणार असल्याची जराशी कानकुनही नव्हती. गोपाच्या मनात प्रश्न चमकून जातो. ‘सिद्धार्थ आला नाही तर?’ खन्या कादंबरीकाराचे कसब इथे पणाला लागते. दृश्य स्वरूपातील इतिहासाचे देखावे कल्पनेतील रंगांनी भरता येतात. त्यातील दृश्यांना आशय देण्यासाठी वेगवेगळ्या सौंदर्यभूमिकांचा वापर करून त्याची उत्कटता वाढविता येते. परंतु मनातील अदृश्य भावनांना भावविवश करणे सोपे काम नाही. पौगंडावस्थेतील भावनांचा पदर वेगळा असतो. तारुण्यातील मनाचे अंतरंग वेगळेच असतात आणि वैवाहिक जीवनात मनाच्या गाभान्यातील विरहाचे स्तर वेगळेच असतात. यशवंत मनोहर तीनही भावविवशतेच्या वेलीवर अंतरंगातील भावफुले अंथरताना ‘मी यशोधरा!’ या कादंबरीत यशस्वी झालेत. ‘सिद्धार्थ आला नाही तर...?’ धरतीला भेग पाढून बीज अदृश्य ब्हावी तसा गोपाच्या मनात आलेल्या प्रश्नातील यशवंत मनोहरांनी चिन्हीत केलेले तरंग शब्दातीत आहेत. ते लिहितात-

“सिद्धार्थ आला नाही तर माझ्या मनातला सगळा आनंदच मरून जाईल. मी सिद्धार्थाला मनानं वरलं आहे. माझं मन सिद्धार्थाचं झालं आहे. वडिलांच्या विरोधाला न जुमानता हा निर्णय माझ्या मनानं घेतला आहे. माझ्या स्वयंवराचा सोहळा माझ्या मनाच्या महोत्सवात कधीच होऊन गेला आहे.... त्या माझ्या स्वयंवर सोहळ्यात फक्त सिद्धार्थच आला होता. तो होता आणि मी होते. मी होते आणि तो होता. आम्ही दोघंच या स्वयंवराचे साक्षीदार होतो. माझ्या काळजावर सिद्धार्थानं त्याचं नाव कोरलं होतं. त्याच्या काळजावर मी माझं नाव कोरलं होतं. हे माझं नाव होतं ‘यशोधरा’. हे माझ्या मनात झालेल्या स्वयंवरात त्यानंच उच्चारलेलं माझं नाव होतं... आम्हाला आजही असं कोणी वेगळं करू शकणार नाही. भविष्यातही कोणी कधी आम्हाला वेगळं करू शकणार नाही.” ही सल कुणाजवळ सांगण्यासारखी नाही. या दुःखाला डोळ्यात अशू आणून वाट करून देता येत नाही. कुणी अवती-भवती असताना मनात

असे विचार येणे परबळण्यासारखे नसते. मनात असे विचार येत असताना बेसावध असून भागत नसते. अशावेळी मनाच्या अंतरंगातील अव्यक्त मन अशून ढाळता पाझरत असते. मन पाझरताना ते रडत नाही आणि ठोळे ओथंबत नाहीत. त्यात सावधपणाही नसतो आणि ते बेसावधही नसते. आवाजाने खडबदून जागे होणारे हे मन नसते. हवेच्या झुळकीने शरीराला लगट करण्याच्या आवाजानेही भानावर येणारी अवस्था या मनाची असते. अशीच अवस्था ‘सिद्धार्थ आला नाही तर?’ या प्रश्नाने गोपाची झाली होती.

यशवंत मनोहर प्रसंगाचे अवधान राखून गोपाच्या स्वयंवरातील प्रसंग पुढे नेतात. स्वयंवरात राजकुमार सहभागी झालेत. सिद्धार्थही आला आहे. तो सवीच्या शेवटी उभा आहे. गोपा हातात वरमाला घेऊन एक-एक राजकुमारांच्या समोर जात असताना यशवंत मनोहर गोपाच्या मनात उमटणारे भावविश्व उभे करतात. “...एकेका देखण्या आणि शूरवीर राजपुत्राला ओलांदून मी पुढे जात होते आणि माझ्या वडिलांच्या मनात काळे ढग जमा होत होते... मी सिद्धार्थजवळ गेले... मी सिद्धार्थ नावाच्या माझ्या जीवाला प्रथमच पाहात होते... सिद्धार्थ हे एका अनोख्या तेजाचं नाव आहे असं मला वाटलं... मी सिद्धार्थाच्या गळ्यात वरमाला पातली.” वरील दोन्ही अवतरणातील नेणिवेला यशवंत मनोहरांनी मातव्यात नटाने सावधपणे संवाद म्हणताना अभिनयात जिवंतता आणावी तसे शब्दबदू केले आहे.

सिद्धार्थनि युद्धामुळे होणारी जिवितहानी, मालमतेची हानी, कुटुंबावरील बहिष्कार टाळण्यासाठी स्वीकारलेला गृहत्याग करून प्रद्रवज्जा घेण्याचा निर्णय यशोधरेपर्यंत पोहचला. यशोधरेने हा धाडसी निर्णय मान्य केला. कारण युद्धातील भीषणतम क्रीय टाळण्यासाठी घेतलेला हा निर्णय होता. सिद्धार्थ युद्धाच्या विरुद्ध बाजूने उभे राहणार हे यशोधरेला माहीत होते. तरीही यशोधरा कपिलवस्तूतील शुद्धोधनाच्या कुटुंबाची सुषा होती. बाळ राहुलची आई होती. शिवाय ती सिद्धार्थाची सहजिविका होती. प्रव्रज्जीत झाल्यानंतर सिद्धार्थ आणि यशोधराची ताटातू होणार होती. स्वयंवरापूर्वीच मनाने वर मानलेल्या प्रदीप्ताचा आणि गोपा नावाच्या भूतकाळाला संपवून वर्तमान झालेल्या यशोधराचा गृहत्यागाच्या निर्णयामुळे वियोग होणार होता. यशोधरेच्या मनाच्या विग्रहाची विभ्रमावस्था यशवंत मनोहरांनी शब्दबदू केली ती अनोखी आहे.

“...आणि ठरल्याप्रमाणे त्यांच्या जाण्याचा दिवस उगवला. राजवाडा सुनच झाला होता... माझी झोप उडाली. मी पूर्ण बेचैन झाले. पावलं जड. गळा जड. उरावर ठेवलेला दगड जड. आपण अनुमती दिली खरी पण आपल्याला हे सर्व सोसवेल? हे सर्व पेलवेल काय? मी आतून गदगदत होते. माझं आतलं मन सारखं रडत होतं. मन ठिकाणावर नव्हतं माझं. मी चंद्रबळ आणत होते... आतून माझं

मन यायाळ पाखरगसारखं रडत होतं. हमसून हमनून रडत होतं. तुफानात सापडलेल्या नावेसारखं माझं मन हेलकावे खात वरखाली होत होतं. मला शब्दच फुटत नव्हता. गळा हंबरडचांनी दाटला होता. बाहेर पडायला शब्दांना वाटच मिळत नव्हती. मला त्यांनी पाहिलं. त्यांनी माझ्या आंतरविश्वाचं आक्रंदन पाहिलं. म्हणाले - 'मी आलो यशोधरे!' ''

यशवंत मनोहरांनी उभे केलेले यशोधरेचे स्वगत व्याकुळतेने ओतप्रोत आहे. कल्पनातीत आहे. मनाच्या नेणिवेतील वेदना या व्यतिरिक्त आणखी कशा असू शकतील? मनाच्या गाभान्यातील वेदनांच्या स्तरांची खोली आणखी किती असू शकेल? मनाच्या अंतरंगातील विरहाच्या शब्दलहरी आणखी कशा बलयांकित व्हायला पाहिजे होत्या? यशवंत मनोहरांचे यशोधरेच्या मनातील विरहवलयांच्या जन्मांना भावबंद करणे देखणे आहे. बेजोड आहे.

डॉ. यशवंत मनोहर यांच्या ललित साहित्याच्या प्रवेशापासून मराठी साहित्याच्या गाभान्यात शीतयुद्ध सुरु झाले आहे. या युद्धात शिपायापासून मेजरपर्यंतची भूमिका ते एकटेच अदा करतात. हे युद्ध भाषेपासून सुरु होऊन उपमा, अलंकार, प्रतिमा, प्रतीके, शैली, शास्त्र आणि सौंदर्यशास्त्रापर्यंत पुढे सरकले आहे. या युद्धात सहभागी झालेल्या सवंगडचांनी कोणतेही कारण न देता संघर्षातून माघार घेतली आहे. खरे तर हा संघर्ष त्यांच्यासाठीही आहे. हा संघर्ष असंस्कृतीविरुद्ध संस्कृतीसंघर्ष आहे. अविचाराविरुद्ध विचारसंघर्ष आहे. अव्यवस्थेविरुद्ध व्यवस्थासंघर्ष आहे. अधम्माविरुद्ध धम्मसंघर्ष आहे. दलितांना त्यांच्या दलितत्वाची जाणीव करून देणारा हा संघर्ष आहे. मूल्यशोध घेणारा हा संघर्ष नाही; अवमूल्यनाविरोधातील मूल्यसंघर्ष आहे. या संघर्षात ज्यांचा पराभव होणे अटल आहे तेसुद्धा स्वतःला पराभूत मानत नाहीत आणि ज्यांचा विजय होतो तेसुद्धा विजयोत्सव साजारा करीत नाहीत. कारण हा दृश्यस्वरूपातील संघर्ष नाही. हे युद्ध असे आहे. या युद्धात स्वतःलाच अद्यावत करीत मंजिलकडे कूच करावी लागते. तत्वांचे आणि निषेचे दांडपडे वापरावे लागतात. ते वापरण्याचे कसब यशवंत मनोहरांनी अवगत केले आहे. साहित्याच्या समरांगणात वापरण्यात येणारे मार्शल आर्ट ते शिकले आहेत. 'मी यशोधरा!' ही काढंबरी लिहिताना त्यांच्या नजरेसमोर अव्यवस्थेविरुद्ध व्यवस्थामूल्ये उभी होती. युद्धाचा निर्णय घेतलेल्या शाक्यांच्या विरोधात उभा ठाकलेला सिद्धार्थ व्यवस्थामूल्याचे प्रतीक आहे. मानवी जीवनाच्या होत असलेल्या अवमूल्यनाविरोधात सुरु झालेला मूल्यसंघर्ष यात मनोहरांनी चितारला आहे. मनासारखा सहजीवक मिळाल्यानंतर होणाऱ्या चांदणभेटीचा भावकल्लोळ डॉ. यशवंत मनोहरांनी या काढंबरीत दर्शविला नाही. गोपातून परिवर्तीत झालेल्या यशोधराच्या सुजाण मनाच्या वस्तीत गृहत्यागामुळे उठलेल्या वादलाचा हुंकार त्यांनी शब्दबदू

केला आहे. गृहत्यागाची कारणे जे पारंपरिक पद्धतीने सांगितली जातात त्याला छेद देत वास्तवदर्शी आणि आयुष्याला उन्नत करणारी त्यांनी दिलेली कारणे यथाप्रसंग समयोचित आहेत. यशोधराची स्वप्ने, जाणिवा, दुःख, आनंद आणि निष्पाणपथिक झालेल्या आयुष्याच्या सर्वक भूमीला डॉ. यशवंत मनोहरांनी या काढबरीत उजागर केले आहे. त्यामुळे च ही काढबरी अवघ्या ४० पृष्ठांची असूनही विस्तारीत असणाऱ्या काढबरीच्या तुलनेत अधिक मूल्यवंत आहे. ही काढबरी वाचल्यानंतर कोणत्याही सुजाण स्त्रीला ‘मी यशोधरा!’ झाले पाहिजे असे वाटल्यावाचून राहणार नाही याची खात्री देतो.

सनातनसूर्याचे विरचन : मी सावित्री!

माणसाच्या मनातील कडवटपणा काढून टाकण्यासाठी जीवाची पैज लावणारे लोक पाहिले की मन ओर्थंबून येते. एका माणसाच्या मनात दुसऱ्या माणसाने ढोकावताच त्याला स्वतःचेच रूप दिसावे यासाठी सतत लेखन करणाऱ्या वाह्मयक्षेत्रातील साहित्यिकांच्या भेटी सूर्यजन्माच्या कथा सांगणाऱ्या ठरतात. सूर्याला मनाच्या नेणिवेत उतरविणे तसे फार कठीण काम असते. परंतु व्याज मनाच्या अवकाशातील अकारण फिरणारे पारंपरिक उपग्रह धम्प्रामाण्यवादाच्या प्रज्ञास्त्राने नेस्तनाबूत केले की हे सहजशक्य होते आणि उजेडाची बाट प्रशस्त होते. असे झाले की मातृभूमीत शांतीचे विजाणू पेरण्यासाठी आंदोलनाचे नांगर वापरण्याची आवश्यकता भासत नाही. सद्भावनेची फसल सावंगत-सावटत मनुष्यतेची भूक मिटविण्यासाठी दोन तास ढवरताना रक्ताला तृष्णावलेल्या बंदूकीच्या गोळीची आठवण

होणार नाही. असे प्रयत्न आज दुर्मिळ झाले आहेत. मनुष्यतेला हानी पोहचविणाऱ्या गुजरातसारख्या घटना आजही प्रलंबित आहेत. अमानुषतेलाही लाज वाटावी अशी खैरलांजीची घटना न्यायिक हिरासतीत आहे. अयोध्या जन्मभूमीच्या निकालाभोवती धार्मिक साखळदंडांनी वेढा घातला आहे. अशाप्रकारच्या रिलिजियस वार्मिंगचा घोका पत्करलेल्या वातावरणात यशवंत मनोहरांनी ‘मी सावित्री! सावित्री जोतीराव फुले’ ही कादंबरी लिहिली आहे.

‘मी सावित्री!’ या कादंबरीची सुरुवात “मी सावित्री! सावित्री जोतीराव फुले! भोवतीची ही सारी दुःख आणि कष्ट मला आई म्हणतात.” या करुणस्वरांनी झाली आहे. दुःखांनी आणि कष्टांनी सावित्री जोतीराव फुल्यांना आई म्हणणे याचा अर्थ सावित्री अवती-भवतीच्या दुःखांची आणि कष्टांची आधारवड होणे असाच होतो. सावित्रीने दुःखांना कारुणिकतेची उब दिली आणि कष्टांना कारुण्याचा ओलावा दिला. दुःखांना मायेच्या पडवीखाली विसाव्याला जागा दिली आणि कष्टांना ममत्वाच्या औंजळीने सांत्वनाचे सार दिले. दुःखांना शैलगृहात आश्रय दिला आणि कष्टांना कळवळ्याच्या अंगणात एकत्र बसवून प्रज्ञानमैत्रीचे पाठ शिकविले. दुःखांच्या ढगांमधून निर्भयपणाची वीज निर्माण केली आणि स्वत्वाची जाणीव करून देणारी संहिता प्रदान केली. कष्टांच्या रिमझिमणाऱ्या पावसांना उन्नत जीवनाची संस्कृती निर्माण करण्याचे प्रशिक्षण दिले आणि वेदान्तींनी सांगितलेल्या सनातन सत्याच्या विरोधात शिक्षणाचे तेजाब पाजून जगणे हतबल झालेल्या विटाळांना उभे केले. कारण ‘उद्या’ या संज्ञेचा, स्वप्नाचा, सर्जनशील नियोजनांच्या उत्सवांचा मृत्यू कधीच होत नसतो हे सावित्रीने जोतीबांकदून जाणले होते. दुःखांनी आणि कष्टांनी सावित्रीला आई म्हणण्याचा अर्थ असा होता.

सावित्रीचा जन्म लेचापेचा नव्हता; भवमुक्त होता. खंडोजी नेवासे पाटील आणि आई लक्ष्मीबाई यांच्या घरी बुद्धिमंत साऊने जन्म घेतला होता. धरतीच्या पाटीवर क्रांतीची अक्षरे शिकणाऱ्या जिदीचा तो जन्म होता. साऊ नावाच्या या जिदीला जोतीबाची सहचारिका होण्याचा सन्मान प्राप्त झाला आणि ‘नेटीव्ह फिमेल स्कूल्स, पुणे’ आणि ‘दि सोसायटी फॉर प्रमोटिंग दि एज्युकेशन ऑफ महारास्, मांगस् अँड एटसेट्राज’ या शैक्षणिक संस्थांच्या क्षितिजावर उगवणारी पहाट झाली. साऊ जोशी, मोकाशी, देशमुख, थत्ते, पवार, शिंदे, साळवेंच्या आयुष्यांना सम्यक आजिविकेच्या शाळेत घेऊन जाणारे परिवर्तन झाली. सावित्री मुला-मुलींना शिकवत होती आणि चिमुरड्यांच्या मनात नवी पहाट घेऊन येणारा सूर्य दररोजच उगवत होता. सावित्री सूर्य झाली होती आणि या सूर्यापासून निघणाऱ्या प्रदीप्तकिरणांनी मुला-मुलींच्या चेहन्यावरील तेज पौर्णिमा झाले होते. साऊ मुलींना सांगत होती-

“तुम्ही लिहिता ती अक्षरं क्रांतीची लाडकी अक्षरं ठरणार आहेत. या अक्षरांचे

शब्द होतील आणि त्या शब्दातून नव्या वाटा निघतील. वाटा मुक्तीच्या! वाटा स्वातंत्र्याच्या! वाटा समतेच्या! पोरींनो तुम्ही ही बोबडी अक्षरं आज लिहिता आहात. हीच अक्षरंच उद्याच्या स्त्रियांच्या गुलामगिरीचा मृत्यूलेख लिहिणार आहेत.”

गुलामगिरीचा मृत्यूलेख लिहिणाऱ्या अक्षरांची चीड सनातन्यांना येणे स्वाभाविकच होते. कारण मुलींचे शिक्षण अधर्माला जन्म देते असे यज्ञोपवितांचे म्हणणे होते. धर्म बुडविल्याचे दुषण सावित्रींना ते देत होते आणि सावित्री अशा धर्मापासून मुलींना सजग करण्याचे काम धर्ममार्तडांच्या घातक अडथळ्यांना न जुमानता धैर्याने करीत होती. प्रतिगाम्यांच्या मनात सावित्रीविषयी खदखदणाऱ्या द्वेषाचा उद्रेक झाला. त्यांच्या चिथावणीला बळी पढून काही धर्टीग मवाली सावित्रीला शिवीगाळ करीत घावरवण्यासाठी पुढे सरसावले. सावित्रीने सावध पवित्रा घेतला. लोकशिक्षणासाठी जीवाचे रान करणाऱ्या जोतीबांच्या भीतीमुक्त बाहूतील बळ घेतले आणि मवाल्यांनी हात लावण्याआधीच गालावर जाळ काढला. गालावर काढलेल्या जाळाच्या आवाजाने, सावित्रीची होणारी बेअबू पाहण्यासाठी आलेल्या भटांच्याही कानाचे पडदे फाटले. या जाळाचा होणारा परिणाम शब्दबद्ध करताना काढंबरीकार डॉ. यशवंत मनोहर लिहितात-

“त्या मवाल्याच्या थोबाडीत मारल्याचा तो आवाज महाराष्ट्रातील प्रत्येक स्त्रीच्या कानावर क्रांतीची एक हाक घेऊन गेला असेल. त्या आवाजानं नव्या मुक्तीयुगाचं, स्त्रीच्या अदम्य विश्वासाचं दार उघडावं असं मला मनापासून वाटत होतं.” सावित्रीच्या मनातील डॉ. यशवंत मनोहरांचे शब्द खरे ठरत असण्याची लक्षणे आज दिसत आहेत. उन्मत्तपणाच्या नशेत वावरणाऱ्या पुरुषी अहंकाराविरुद्ध स्त्री उठाव करू लागली आहे. बोलू लागली आहे. आंदोलने उभारू लागली आहे.

डोक्यावरील छत्राने सावली होण्याला नकार दिला की उन्हाच्या आक्रमकतेला आनंदच होत असतो. कारण ममत्वाचा आधार असलेल्या सावलीच्या सहकायने उभे केलेल्या आंदोलनांची उन्हाला वाटत असलेली भीती संपली असते. सनातन्यांनी सावित्रीच्या सासन्याला वाळीत टाकण्याच्या दिलेल्या धमकीमुळे ते घावरले होते. त्यामुळे शाळा बंद न करण्याच्या जोतीबांच्या निर्णयामुळे त्यांनी जोतीबाला घर सोडायला सांगितले होते. सासन्याची हतबलता पाहून सावित्री-जोतीबांनी घर सोडले होते. आक्रमक झालेल्या उन्हाची भीती प्रत्येकालाच वाटत असते. परंतु जोतीबा-सावित्रीच्या मनात अशा उन्हाविषयी भय नव्हते. त्यांना असे आव्हान पेलण्याची सवय झाली होती. साडेतीन तासाची वेळमर्यादा असणाऱ्या सनातनसूर्याची तीव्रता शस्त्र खाली टाकणार आहे हे त्यांना माहीत होते. सनातन्यांच्या दबावामुळे काढून घेतलेल्या छत्रामुळे सावित्री-जोती हतबल झाले नाहीत. हताश झाले नाहीत.

त्यांनी अस्पृश्य मनांना विरचित करण्याचे हाती घेतलेले काम गफारचाचाला हाताशी धरून अविरत चालू ठेवले. अंधाराच्या डोहात बुडालेल्या विटाळांना जोतीबांनी उजळलेला सावित्री नावाचा दीप हात देत राहिला. त्यामुळे अग्निहोत्रीच्या जाचामुळे आयुष्यांना लागलेल्या वणव्यातही अश्रूंचा क्रतू फुलारत राहिला. क्रांतीसुगंध देत राहिला.

ज्यांच्या वाट्याला आकाश येते; निसर्ग त्यांना मरू देत नाही. ज्यांच्या जीवनात वादळ येते; 'दोन श्वासांमधील अंतर' इंद्रधनुष्य होते आणि त्यांच्या जगण्याला जिवंतता प्राप्त होते. ज्यांच्या वाट्याला जमीन येते, त्यांच्या आयुष्याला दुःखाचे नक्षत्र अर्थ प्राप्त करून देतात. सावित्री होऊन आलेल्या पृथ्वीचे जगणे असे होते. जोतीबा नावाच्या झांझावाताचा मृत्यू झाला तरी सावित्री डगमगली नाही. कारण झांझावाताने दिलेली अत्तदीपत्वाची दीक्षा तिच्या आयुष्याची सोबत करीत होती. तिच्या अवकाशात घर बांधण्यासाठी संदिग्ध कातरवेळेकडे जागा मिळणार नव्हती. प्लेगमुळे आलेल्या मरणांचे ओळे वाहत असताना मरणाने सावित्रीला घेरले तेब्हा मरणभयाने ती भयभीत झाली नाही कारण 'जगात मृत्यूइतकी अटळता कोणत्याच गोष्टीला नाही' हे तिला माहीत होते. 'माणसाच्या जन्माबरोबरच मृत्यूचाही जन्म होतो' हे तिला ठाऊक होते. परंतु सावित्रीने जन्म आणि मृत्यूच्या जन्माबरोबर मनुष्यतेलाही जन्म दिला होता. मरणाने तिच्या जन्माच्यावेळी मृत्यूचा जाहीरनामा लिहिला असला तरी तिच्या मनाच्या आभाळात जन्म झालेल्या मानुषतेच्या मृत्यूचा 'गोपनीय अहवाल' मरणालाही तयार करता आला नाही आणि मृत्यू पराभूत झाला. 'मी सावित्री!' या काढंबरीतील सावित्रीच्या आयुष्याचे शेवटचे पान वाचताना सावित्रीला आलेल्या मृत्यूची अथांगता आणि सावित्रीच्या झांझावाताला तिच्या कर्तृत्वनिष्ठेमुळे मिळालेली मृत्यूची असीमता याची प्रत्येक वाचकाला प्रचिती आल्याशिवाय राहात नाही.

'मी सावित्री! सावित्री जोतीराव फुले' या काढंबरीतील सावित्रीचा जीवनकाळ इ जाने. १८३१ पासून १० मार्च १८९७ असा आहे आणि डॉ. यशवंत मनोहरांनी लिहिलेल्या या काढंबरीचा लेखनकाळ एकविसाब्या शतकाच्या सुरुवातीचा आहे. ही काढंबरी सावित्रीच्या जीवनकाळानंतर ११० वर्षांनी लिहिली असली तरी या काढंबरीत केलेले वास्तवदर्शी चित्रण आजही अनुभवायला मिळते. १८४० साली वसलेल्या अस्पृश्यांच्या वस्तीचे नामांतरण २० व्या शतकात दलित वस्ती असे केले जाते. सुप्रीम कोर्टाच्या निवाळ्याप्रमाणे 'दलित' हा जातिवाचक उल्लेख कायद्याने गुन्हा ठरत असला तरी आणि एखाद्या व्यक्तीचा दलित असा जातीवाचक उल्लेख करणे अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती अत्याचार प्रतिबंधक कायद्यानुसार गुन्हा ठरतो. (संदर्भ दै. लोकमत दिनांक २४-४-२०११) असे असले तरी आज मितीपर्यंत

सरकारी यंत्रणेलाही दलित हा शब्द त्यांच्या कोशातून हटपार करणे मान्य होत नाही. धम्मस्वीकारानंतर झालेल्या मानसिक परिवर्तनाने प्रदीप्त झालेल्या प्रकाशकिरणांची खेरलांजी केली जाते. काम न केल्यामुळे अस्पृशयांवर टाकण्यात आलेले १९व्या शतकातील बहिष्काराचे प्रारूप २१ व्या शतकात बडगाव रोठे (तेलहारा पोलीस ठाणे, जिल्हा अकोला) या गावात बघायला मिळते. अशा अनेक घटनांची नोंद रोजच होत असते. सावित्री आणि जोतीबांनी १९ व्या शतकात सुरु केलेल्या आंदोलनांची गरज यशवंत मनोहरांना तीव्रतेने जाणवली. त्यामुळे ‘मी सावित्री!’ ही काढंबरी लिहून भारतीय महिलांच्या दुर्बल मनात क्रांतीसावित्रीचे बीज आणि कीर्तनांच्या मनात अखंडांचे बियाणे पेरण्याचे मातृप्रयत्न या काढंबरीद्वारे त्यांनी केलेत. युगप्रतिभांनी सुंदर केलेल्या या भारतभूमीला जगाच्या पाठीवर शांतीचा दायाद बनविण्यासाठी डॉ. यशवंत मनोहरांनी प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली आहे. सहजीवनाच्या भूमीत काळोखाच्या काट्यांचे अंग हलविणारी राहिलेली झाडे धम्माच्या सुगंधाने निर्जन्तूक करून त्यांना चंदन बनविण्याचे ‘मी सावित्री!’ या काढंबरीतील डॉ. यशवंत मनोहरांचे मुक्तीतत्व आता गोपनीय राहिले नाही एवढे मात्र खरे.

अंतहीन तडफडीचा आर्तनाद

साहित्याची निर्मिती करणाऱ्या लेखकाने साहित्यनिर्मिती जबाबदारीने केली तर त्यातून सर्जनशीलतेचा सुगंध दरवळत राहतो आणि मनाला विचार, भावना, संवेदनशीलता, जाणिवांचे धुमारे पुटत राहतात. साहित्यनिर्मितीच्या सर्जनशील ग्रंथालयातील अग्रब्रह्मावर असणारे नाव डॉ. यशवंत मनोहर असे आहे. नवे साहित्यशास्त्र, बुद्धिवादी सौंदर्यशास्त्र या ग्रंथांद्वारे शास्त्राची मीमांसा त्यांनी केली. या व्यतिरिक्त अनेक पुस्तकांमधून तृष्णाग्रस्त जीवनाची मीमांसा त्यांनी केली. वंचितांच्या दुःखाची मीमांसा त्यांनी केली आहे. तथागतांनी सांगितलेला अष्टांगिक मार्ग दुःखमुक्तीची गाथा आहे असे सांगत २२ प्रतिज्ञांचे अनुसरण करायचा ते आग्रह धरतात. डॉ. मनोहर जीवनवादी मीमांसाकार आहेत असे प्रहणणे योग्य ठरेल. ‘महाकाव्यातील आपले नायक शम्भूक-कर्ण-एकलव्य’ या पुस्तिकेतून महाकाव्यातील नायकांचा आर्तनाद वाचकांपर्यंत

पोहचविण्याचे अमूल्य काम त्यांनी केले आहे. या कार्याबद्दल त्यांचे आभारच मानायला पाहिजे.

मानवाला दुःखनिरपेक्ष जीवन जगता यावे यासाठी धम्माच्या मार्गाचे अनुसरण करायला सांगणे ही तथागतांनी स्वतःची जबाबदारी मानली आणि प्रत्येक व्यक्ती दुःखमुक्त व्हावी यासाठी आमरण भ्रमण केले. ज्या गोष्टीपासून दुःख निर्माण होते त्या संपूर्ण गोष्टीचा त्यांनी त्याग केला आणि अखिलविश्वाला सदाचाराचा मार्ग दिला. पुढे बाबासाहेबांनी तथागतांना गुरुस्थानी मानून संविधानाट्टारे समता, बंधुत्व, स्वातंत्र्य, न्यायाने वागण्याचे भारताला प्रशिक्षण दिले आणि तथागताचा धम्म दिला. एका अर्थाने भारतीय समाजाला बाबासाहेबांनी प्रज्ञा दिली आणि प्रज्ञानी दृष्टी दिली. याची फलश्रुती भारतात असंख्य प्रज्ञोत्सव साजरे झालेत. प्रज्ञोत्सवाचा आनंद लुटत असताना धम्म बाजूला फेकला गेला. त्याबरोबरच प्रज्ञानी दृष्टीनेही गतीशीलतेकडे पाठ फिरविली. त्यामुळे वैचारिक गोंधळ निर्माण झाला. धार्मिक भावना बळकट होण्यात यशस्वी झाली. धार्मिकतेच्या टप्प्यातून जातीय अनुवंशिकतेला महत्व आले आणि संविधानाने आग्रह घरलेल्या समानतेच्या आणि सहजीवनाच्या जाणिवांना तडे गेले. ‘जुने निःसंदर्भ, निर्थक, थांबलेले शब्द पाठ करणे, चिकित्सक वृत्ती जन्माला येणार नाही याची खबरदारी घेणे आणि देशाच्या वाटेवरचा अंधार वाढवत ठेवणे याशिवाय या देशातील उच्चवर्णियांनी कोणती गुणवत्ता सिद्ध केली?’ उट्टेगातून आलेला डॉ. मनोहरसरांचा प्रश्न त्यामुळे अनुत्तरीत राहिला. हा प्रश्न गुणवत्तेपुरता मर्यादित असला तरी या प्रश्नातील गुणवत्तेचा आवाका फार मोठा आहे. गतिशील नद्यांनी स्थितीशील घरणांना गुणवत्ता सिद्ध करून दाखविण्याचा हा प्रश्न आहे. गुणवत्तासिद्ध असताना पुरावे देण्यासाठी उभारण्यात आलेल्या आंदोलनांचे अधिनायक शांबूकाची समाजव्यवस्थेच्या संचालकांनी हत्या केली. एकलव्याचा अंगठा कापला. सूतपुत्राच्या कर्तृत्वाचा निर्घृण खून केला. म्हणूनच मनोहर म्हणतात, “समाजाच्या चौकटीबाहेर जाऊनच जर गुणवत्ता प्रकट करता येत असेल तर समाजाच्या चौकटीची मोडतोड करणे आवश्यक आहे. हा शम्बुक, कर्ण आणि एकलव्य या तिघांच्याही आवृष्ट्याचा निष्कर्ष आहे.” हा निष्कर्ष काढण्यासाठी भाग पाडणारी समाजव्यवस्था स्वातंत्र्याच्या साठीनंतरही अस्तित्वात आहे. ही समाजव्यवस्था, ही वैदिक संस्कृतीची चौकट कायम ठेवण्याचे यशस्वी प्रयत्न आजही होत आहेत. याचे भान प्रज्ञानपथिकांना राहिले नाही ही दुःखदायी घटना आहे.

भारतात समानतेच्या प्रवाहातील प्रमुख अडसर हिंदू धर्म आहे. वर्णव्यवस्था हिंदूधर्माची बीजभाषा आहे. उच्चवर्णीय संस्कृतीच्या जाणिवेत बीजभाषेची अभिरुची वाढली आहे. त्यामुळे समानतेच्या मानसिकतेचे भरण-पोषण नीट झाले नाही आणि समानतेच्या संस्काराला अपंगत्व आले. याचा परिणाम समाजव्यवस्थेच्या स्वास्थ्यावर

झाला. वर्णव्यवस्थेच्या उतरंडीतील बहुजनांना धर्माच्या चौकटीत बंद केले. पाप-पुण्याचे दैववादी संस्कार बहुजनांवर लादण्यात उच्चवर्णीय यशस्वी झालेत. त्यामुळे शम्बूक-कर्ण-एकलव्य याच्यावर पारदर्शी समीक्षा झाली नाही. शम्बूक-कर्ण-एकलव्य यांचे वारसदार पुरोहितांच्या समीक्षेची आजही वाट पाहात आहेत.

१:

डॉ. यशवंत मनोहरांनी लिहिलेले ‘महाकाव्यातील आपले नायक शम्बूक-कर्ण-एकलव्य’ हे छोटेसे पुस्तक शम्बूक-कर्ण-एकलव्य यांच्या गुणवत्तेची, त्या काळातील परिस्थितीची आणि परिणामांची बखर आहे. वैदिक धर्म आणि समाजव्यवस्था ब्राह्मणेतरांच्या तीव्र विरोधात असण्याचा शम्बूक हा पुरावाच आहे असे मनोहर सर म्हणतात ते खरे आहे. शम्बूक सबलत मागत नव्हता, शम्बूक गुणवंत म्हणवून घेण्यासाठी घडपडत नव्हता, गुणवत्ता साबीत करण्याची संधी नाकारणारी संस्कृती दिवाळखोर आणि धर्म कटकारस्थानी आहे, हे वास्तवही आहे. परंतु या दिवाळखोर संस्कृतीची आणि कपटकारस्थानी धर्माची दहशत शम्बूक समाजावर होती हे विसरून चालणार नाही. शंबूकाजवळ दहशतवादी धर्माविरुद्ध लढणारे मन होते परंतु अधिकार नव्हता. क्षत्रियांविरुद्ध लढणारी मानसिकता होती, परंतु शुश्रूषेचे ओङ्गे डोक्यावर नव्हता. संस्कृतीच्या जाचक अटीनी जगण्याचे प्रश्न ठेवल्यामुळे सामर्थ्य हतबल झाले होते. संस्कृतीच्या जाचक अटीनी जगण्याचे प्रश्न निर्माण केले होते. सूर्य उगवला की दारात मरण येऊन उभे राहायचे आणि रात्र झाली की मरणकळा भोगलेल्या देहाची धगधगत्या सरणावर पाठ टेकायची, असे रोजच व्हायचे. तरीही निर्बुद्धपणे जगणाऱ्या आयुष्यांच्या मनात प्रज्ञेच्या बिजांकुरांनी जन्म घ्यावा आणि शंबूकाच्या मनात प्रबुद्धत्वाच्या इच्छेने पेट घ्यावा आणि तपोरूप धर्माचा अधिकार प्राप्त नसतानाही मानवमुक्तीसाठी महाचिंतन करावे हे शंबूकाचे असे होणे प्रस्तुत लेखकाला जास्त महत्वाचे वाटते.

शंबूक शूद्रवर्णाची ‘उत्थानगुंफा’ होता. शंबूकाने तीन वर्णाचे ‘मूर्तिभंजन’ केले होते. शंबूक शूद्रसमाजजीवनाचे ‘जीवनयान’ होता. त्याचे चिंतन फुलद्रूप झाले असते तर शूद्रजातीच्या ‘आनीचा आदिबंध’ उरला असता. त्याच्या महाचिंतनातून मुक्ततेच्या इच्छेची शूद्रसमाज मनात निर्मिती झाली असती तर शंबूकाच्या वारसदारांनी ‘स्वप्नसंहिता’ निर्माण केली असती आणि तीन वर्णांच्या दहशतवादाविरुद्ध लढणाऱ्या दलाची स्थापना त्यांनी केली असती. शूद्र समाजात शंबूकाचा जन्म झाला याचा त्या समाजातील प्रत्येक आईला गौरव वाटला असता. असे झाले असते तर शूद्र समाजाचे परिवर्तन प्रबुद्ध समाजात झाले असते. परंतु आजही धर्माच्या दहशतीखाली ब्राह्मणांची आणि क्षत्रियांची आणि वैशांची सेवा शंबूक समाज करीत आहे. शूद्र समाज अजूनही शंबूकाच्या प्रतीक्षेतच आहे ही चिंताजनक बाब नव्हे काय?

‘शंबूकाचा मर्डर झाला... शंबूकाचा मर्डर रामाने केला’ न्याय राजव्यवस्थेच्या अधिनायकाने शंबूकाची हत्या केली. आदर्श राजा राम याने शुद्धहत्येचे पातक केले. न्यायी राजा राम याने नवनिर्माण करणाऱ्या प्रयत्नांचा खून केला. मर्यादापुरुष राम याने ओबीसी क्षितिजावर उगवणाऱ्या सूर्याची, दुष्कर्माचे उगमस्थान असलेल्या द्विजश्रेष्ठीच्या सांगण्यावरून कत्तल केली. ‘अतिशय उज्ज्वल प्रभेने युक्त असे आपले निर्मल खड्ग कोशातून बाहेर काढून रामाने त्याचा शिरच्छेद केला’ शंबूकाच्या महाचितनातून प्रस्फुरण झालेल्या प्रदिप्तांच्या मनात वर्णातील कचरा जाळण्याच्या इच्छा का निर्माण झाल्या नाहीत? की संघर्षाच्या अखंड प्रवासाला जाण्याचा ओबीसी प्रदिप्तांनी कंटाळा केला. नवांकुरांना जन्म देणाऱ्या महाचितनाचा शिरच्छेद करणारा आदर्श राजा राम याच्या गौरवातच ओबीसी प्रदीप्तांना प्रहर्षित का व्हावेसे वाटते? या प्रश्नाचे उत्तर आदर्श रामराज्यातील शंबूकवधापासून आजपर्यंत ओबीसी क्षितिजाने दिले नाही.

२:

महाकाव्यातील दुसरे नायक ‘कर्ण’. कर्ण या ‘अंतहीन तडफडी’ची डॉ.यशवंत मनोहरांनी संवेदनशील मनातून प्रकाशित केलेली वेदना अश्रूजनक आहे. विदारक आहे. हृदयद्रावक आहे. रामायण या काव्यकृतीतील रावणाचा शेवट होतो आणि रामायण या काव्यकृतीचाही शेवट होतो. महाभारत या काव्यकृतीत मात्र कर्णाचा अंत होतो आणि त्याच्या वेदनादायी जन्मायासून दानशूरपणाचे अन्त्युच्च शिखर प्राप्त होईपर्यंत त्याला भोगाव्या लागलेल्या यातनांची सल मनात व्याकुळता निर्माण करीत राहते. ही व्याकुळता कर्ण कौतेय आहे म्हणून निर्माण होत नाही किंवा राधेय आहे म्हणूनही ही व्याकुळता निर्माण होत नाही. किंवा कर्णाचा व्यवस्था विरुद्ध व्यक्ती, किनारे विरुद्ध प्रवाह, चौकट विरुद्ध वादळ असा संग्राम आहे म्हणूनही ही व्याकुळता निर्माण होत नाही. ही व्याकुळता निर्माण होण्याचे कारण शैर्याच्या होणाऱ्या अवहेलनेत आहे. ही व्याकुळता निर्माण होण्याचे कारण क्रौर्याच्या रणांगणात होणाऱ्या योद्ध्याच्या अपमानात आहे. ही व्याकुळता निर्माण होण्याचे कारण शिक्षणाच्या क्षितिजावर जातीय विषमतेच्या आचार्यांनी घेतलेल्या मर्मातक चाव्यात आहे. यौवनाचे प्रस्फुरण करताना अर्जुनाने म्हटलेल्या प्राकृतात आहे. ही यातना खरबोपती असणाऱ्या धनिकाला न्यायालयाने केलेल्या एक रुपया दंडाच्या शिक्षेसारखी आहे. म्हणूनच कर्णाचे वर्णन करताना डॉ.यशवंत मनोहर म्हणतात -

‘कर्णाचे आयुष्य म्हणजे मानवी पातळीवरची एक जीवधेणी तृष्णाक्रांतता. एक हृदयविदारक आकांत. अपमानाच्या आणीत अखंड जळत राहिलेले एक तीव्र मन. एक अंतहीन तगमग. एक अंतहीन तडफड. त्याच्या मनातील भावसंवेदनांचा पिसारा

मृत्यूपाशाच वाबला. काणाचे उदादता यश रुक्मिणी आणि अनेक रूपच होय.' कौंतेय कर्णानंतर भारतात अनेक कर्णानी जन्म घेतला आणि अनेक राधेयही झालेत. परंतु कर्ण मात्र एकही झाला नाही. हाच महाभारत या काळ्यकृतीचा शेवट समजायचा काय?

३:

कर्णाला केंद्रस्थानी ठेवून महाभारत लिहिले गेले असले तरी महाभारत वाचताना त्यात येणाऱ्या अधिकाधिक व्यवितमत्वांच्या स्वभावात सूडाची भावना दिसून येते. या अर्थने तो एक सूडाचा प्रवास आहे असेच म्हणावे लागेल. दुसरे असे की ज्याच्यावर सूड उगवायचा असेल त्याला यातना देणेच आहे. या अर्थने महाभारत हे यातनाघर आहे असेही म्हणावे लागेल. या सूडाच्या प्रवासात जे सामील होऊ इच्छित नाहीत किंवा यातनाघरात ज्यांना प्रवेश घेण्याची इच्छा नाही त्यांनाही यातना देण्याचे काम महाभारतात करण्यात आले. वर्णवर्चस्वाच्या दोन प्रवृत्तीमधील भांडणाची आच चौथ्या वर्णपर्यंत येऊन पोहचली आणि चौथा वर्ण असलेल्या शूद्रांनाही त्या कपटाचे बळी ब्हावे लागले. वर्णव्यवस्थेच्या कपट कारस्थानाचा जो आणखी एक पराक्रम बळी ठरला त्या पराक्रमाचे नाव एकलब्य असे आहे.

एकलब्य द्रोणाचार्य या ब्राह्मण धर्मज्ञाकडे धनुर्विद्या शिकायला आला आणि द्रोणाचार्यने एकलब्याला नकार दिला. 'या एकलब्याला ब्राह्मण द्रोणाचार्यानी धनुर्विद्या शिकविण्याचे नाकारणे म्हणजे आर्यसत्तेविरुद्ध संभवणाऱ्या बंडाला गर्भातिच नाकारणे होय. द्रोणाचार्यासारखा व्यवस्थेचा पुजारी शिक्षक, परंपरावादी उच्चवर्णाचा शिक्षक कधीही व्यवस्था तुटण्याचा विचार शिकवीत नसतो.' जोपर्यंत द्विजश्रेष्ठ नारद हिंदूधर्मातील समाजव्यवस्थेचे शिक्षक असतील तोपर्यंत व्यवस्था तुटणार नाही. नारद निर्माण करणारे कारखाने समाजव्यवस्था पणाला लावून चालविले जातात हे उघड सत्य आहे. एकलब्य हिंदू नव्हता. तो निषाद होता. अंत्यज होता. निषादांच्या राजाचा मुलगा होता. निषादांच्या राज्यात चातुर्वर्ण्य नव्हते. जातपात नव्हती. एकलब्याला धनुर्विद्या शिकविण्याचे द्रोणाचार्यानी नाकारावे याचा अर्थ धनुर्विद्या केवळ आर्यानाच शिकविली जात असावी असा होतो. निराश न होता एकलब्य जिदीने धनुर्विद्या शिकला. त्याच्यातील स्वयंप्रज्ञानी इच्छेने धनुर्विद्या शिकायला भाग पाडले. विजेच्या वेगाने लक्ष वेधण्याचे कसब त्याने स्वयंतेजाने अवगत केले. एकलब्याने धनुर्विद्या विकसित केली. धनुर्विद्येत एकलब्याने विजेची कठोरता जशी विकसित केली तशी पाण्याची कोमलताही आणली. ही सिद्धता एकलब्याने कुत्रा भुंकत असताना सोडलेल्या बाणातून सिद्ध

के ली. विषमतेच्या बाबरात पेरलेले वर्णव्यवस्थेच्या पिकाचे रक्षण करण्यासाठी त्याने हे कसब अवगत केले नव्हते. समतेच्या राज्याचे रक्षण करणे हा कुशल हेतू त्यामागे होता. एकलव्याला आंगठच्याची गुरुदक्षिणा मागून हा कुशल हेतू संपविण्यात द्रोणाचार्याला यश आले आणि पुन्हा एकदा इतिहासाच्या पानांवर आर्यसंस्कृती विरुद्ध निषादसंस्कृतीच्या संघषाची नोंद झाली. एकलव्याचा संघर्ष पारायण विरुद्ध सर्जनशीलता असा होता. एकलव्याची ही सर्जनशीलता महाभारताच्या पानांवर स्वयंतेजाची आजही साक्ष देत आहे. गवाही देत आहे.

महाभारताची कथा इतिहास झाल्यानंतरही विषमतेला पवित्र मानणाऱ्या मानसिकतेने द्रोणाचार्याला पुनरुज्जीवन देण्याची प्रक्रिया थांबविली नाही. संसदीय प्रणालीने समाजवादी मूल्यव्यवस्था निर्माण करण्याची कृती करावी अशी जरी संविधानाची इच्छा असली तरी नवनिर्माण करणाऱ्या एकलव्याचे अंगठे कापण्याचे घूर्त कृत्य थांबले नाही. निसर्गाने वयाची मर्यादा घालून दिली असल्यामुळे द्रोणाचार्याचे शरीर संपले; द्रोणाचार्याची वृत्ती मात्र वृद्धिंगत होत राहिली. या वृत्तीचा आणखी विकास होत राहिला. महाभारतातील द्रोणाचार्याने लक्षवेधी घनुर्विद्येत एकलव्याचा वरचढ ठरणारा अंगठा कापून घेतला. आजचे द्रोणाचार्य आर्थिक समाजवादात हिंदू अध्यात्मशास्त्राची मानसिकता वापरून ७५ टक्के बहुजनांचे विकासशास्त्र पार बिघडवून टाकत आहेत. नालंदा विद्यापीठाच्या विनाशापासून हे घडत आहे. हे घडणारच आहे हे बाबासाहेब आंबेडकरांनी ताडले होते. त्यामुळेच ७५ टक्के बहुजनांनी हिंदूधर्माचा त्याग करावा आणि स्वयंदीप व्हावे असा सल्ला सारनाथ येथे मूलगंधकुटी विहाराच्या मैदानात दिनांक २५ नोव्हेंबर १९५६ रोजी स्वागत समारंभात दिला होता.

भारतीय समाजव्यवस्थेने जागतिकीकरणाचा स्वीकार केला असला तरी सामाजिक विषमतेच्या मनातून जात गेली नाही. धर्म गेला नाही. उच्च-नीच भावनेचे उच्चाटन केले नाही. जागतिक समतेच्या क्षितिजावर माणूस माणूस म्हणून पहाटला नाही. या उलट जागतिक नभांगणात असलेल्या विकासाच्या दारापर्यंत सामान्य माणूस पोहचू नये यासाठी आकाशवाणी-दूरदर्शनच्या मार्फत, पंढरीचा पोहा - जगन्नाथपुरीच्या यात्रेमार्फत, पारायणे - कीर्तनाच्या मार्फत, आरक्षण, भ्रष्टाचार, सेझ या आणि अशा कितीतरी मुद्यावरील आंदोलनांमार्फत माणसांचे लक्ष जागतिक होऊ दिले जात नाही. जागतिकीकरणाच्या चर्चा वर्तमानपत्रे, दूरदर्शनवरील भेटीगाठी, लोकसभा, विधानसभेपुरत्या मर्यादित झाल्या. लोकसभा, विधानसभेतील खासदार-आमदारांचा आणि वर्तमानपत्र-दूरदर्शन, खाजगी कंपन्यांचा आर्थिक विकास हाच सामाजिक विकास ठरला. त्यामुळे शंबूकाच्या हत्येचे, कर्णाच्या अंतहीन तडफडीचे, एकलव्याच्या आक्रंदनाचे आवाज यांचे जागतिकीकरण झाले नाही. ज्या चातुर्वर्ण्याच्या मानसशास्त्राने हे क्रूर कर्म केले त्या विरोधात महाभियोग चालविला गेला नाही. त्यामुळे जातीचे, धर्माचे,

झाले नाही. हा भारत देश माणूस झाला नाही.

हिंदूधर्मात कधीही नसलेले निषादांचे राज्य आता हिंदूधर्माचा एक भाग झाले आहे. निषादांना हिंदूधर्मातील जातीचा दर्जा प्राप्त झाला आहे. वर्णव्यवस्थेचा बेढा असलेल्या शिक्षणपद्धतीनुसार अनेक एकलव्य आश्रमशाळेतून शिक्षण घेत आहेत. शिक्षण घेत असताना अनेक एकलव्याचे अंगठे गर्भातिच कापून घेतले जात आहेत. प्रत्येक गोष्ट जातीव्यवस्थेच्या निकषांवरच तपासून पाहिली जात आहे. त्यामुळे जातीच्या तुरुंगात राहण्याचे प्रशिक्षण एकलव्यांना दिले जात आहे आणि म्हणूनच डॉ.यशवंत मनोहर म्हणतात त्याप्रमाणे ‘एकलव्य आजच्या मंडल आयोगाच्या काळात या कळकळीच्या आक्रंदनाचे प्रतीक झाला आहे.’

एका वादळलेल्या उजेडाच्या सहवासात

आयुष्याच्या विद्यापीठात प्रवेश करतानाच आसवांच्या वस्तीत जाऊन भुकेचे संशोधन करावे लागते. अन्यायाचे टचुटोरिअल्स पूर्ण करावे लागू नये म्हणून बाबासाहेबांच्या क्रांतीशिविरात प्रशिक्षण घ्यावे लागते. या शिविरात अनेक वादळे शिकविली जातात. या शिविरात कधी माणसांचे वादळ भेटत असते तर कधी वादळलेल्या माणसांच्या गाठीभेटी होत असतात. ज्यांच्या चेहन्यावर तेजोवलयांचं निवासस्थान आहे; ज्यांच्या मनातील भाव धम्मतंग आहेत; ज्यांच्या मुखातून निघणारा प्रत्येक शब्द प्रसन्नतेने बाहेर पडतो अशा एका वादळलेल्या उजेडाची म्हणजे डॉ. यशवंत मनोहर सरांची भेट झाली. प्रज्ञा आणि करुणा हे दोन उजेड त्यांच्यामध्ये एकत्र झालेले मी अनुभवले आहेत. त्यांच्यामध्ये प्रज्ञान जन्माला आले आहे. त्यांच्या वैचारिक निबंध लेखनाचा आवाका, समीक्षांयात आढळणारी त्यांची आंबेडकरदृष्टी, त्यांनी लिहिलेली स्मरणांची

शीर्षकं वाचली तरी त्यांच्या वैचारिकतेची सागरखोली लक्षात आल्यावाचून रहात नाही. प्रज्ञानी माणूस ठिणगी असतो, निखारा असतो, आग असतो तसा तो झुळझुळणारा धम्मझराही असतो. संपूर्ण निळाई असतो. डॉ. यशवंत मनोहर या क्रांतीकुळातील प्रज्ञानी साहित्यिक आहेत. ते विचारसंघर्ष आहेत.

दलित साहित्यिक समरसतेच्या सुळावर उभा असताना डॉ. मनोहर सरांनी आंबेडकरवादी साहित्याची भीमदुंदुभी नागभूमीतून फुंकली. म्हणूनच दलित साहित्याची शोषणगाथा हिंदू समुद्रात बुडाली नि आंबेडकरवादी साहित्य नीलांगण झाले. त्यामुळे आंबेडकरवादी साहित्याचे अधिनायक डॉ. यशवंत मनोहर आहेत असे म्हणावेसे वाटते. महाविद्यालयीन विस्तवात तारुण्याच्या तिरिपीत गरिबीच्या चमच्याने चंद्रकिरण पिणं सरांना कधी जमलंच नाही. पौर्णिमेच्या शीतल चंद्राची आळवणी त्यांनी कधी केली नाही. वाधीणीचं दूध आणि चवदार तळ्याचं पाणी प्रज्ञाभूक शमविण्यासाठी पीत राहिल्यामुळे आज ते प्रज्ञासिंह झाले आहेत.

डॉ. यशवंत मनोहर मार्क्सवादी आहेत अशी चर्चा दलित साहित्य संकुलात दबक्या स्वरात बरीच वाजली. त्यांनी मार्क्सवादी प्रेरणा स्वीकारली आहे काय? याचा मी त्यांनी लिहिलेल्या बन्याच पुस्तकातून शोध घेतला. परंतु मार्क्सवादी प्रेरणा कुठे आढळली नाही. हा प्रश्न मी प्रत्यक्ष भेटीत त्यांना विचारला, तेहा त्यांची भूमिका विस्ताराने सांगत म्हणाले - “मार्क्सला जर मी माझा सहप्रवासी मानत असेल तर तेवढ्यामुळे मी मार्क्सवादी कसा ठरू शकेन!”

डॉ. यशवंत मनोहर सरांवर माझेही एखादे हस्तलिखीत असावे असे अनेक दिवसांपासून मला वाटत होते. परंतु उर्दू न समजणाऱ्या श्रोत्याने गालिबचा एखादा शेर ऐकल्यावर जसे वाह! क्या बात है! म्हणावे तसे माझे होते. अशीच प्रतिक्रिया सरांच्या कवितासंग्रहावर किंवा भाषणावर मी देत आलो. सरांच्या ६४व्या वाढदिवसाच्यावेळी मी मुंबईला असताना तीन पुस्तकांचे प्रकाशन झाले. त्यातलेच एक ‘काव्यभीमायन’. ‘काव्यभीमायन’ बाबासाहेबांशी केलेली बातचीत. बाबासाहेबांना सांगितलेले स्वतःचे दुःख. बाबासाहेबांजवळ व्यक्त केलेला मनातील आर्तनाद. बाबासाहेबांना सांगितलेले क्रांती विरुद्ध प्रतिक्रांतीचे वादळ आणि दलित साहित्यिकांनी प्रतिक्रांतीचे वादळ रोखण्याचा केलेला अभिनय. क्रांतीच्या सरसेनापतीच्या मनातील वेदना सर्वानाच सांगता येत नाहीत; त्या क्रांतीमंतालाच सांगायला हव्यात. दुःखाची बोच सैनिकांना सांगून लढ्याला बोथट करता येत नाही. ती महायुद्धालाच सांगायला हवी. कारण क्रांतीमंत स्वप्नाचे गगनगामी खांब उभे करीत असतात. दुःखाला बांधण्यासाठी प्रकाशाचे दोर वळत असतात. क्रांतीमंत महासंग्राम असतात; महायुद्ध असतात;

महाबुद्ध असतात. बाबासाहेब आंबेडकरांशी संवाद साधताना डॉ. यशवंत मनोहर महणतात –

ते भांडतोस झोपड्यांमधील अंधाराशी
फाटलेल्या छतातून गळणाऱ्या थेबांच्या अरेरावीशी
खचणाऱ्या कुडांना देतोस धीर ते
निंदा-खुरपायला जाणारी प्रत्येक माय
माती गोटे वाहून न्यायला;
लाकडे फोडायला जाणारा प्रत्येकच मेहनतीचा पुतळा,
आपल्या एका दिवसाच्या पोरापासून थोरल्या जरठ पोरापर्यंत
सर्वांना पढवीत असतात लाडाने
बाबासाहेबांसारखा मोठा हो.

कारण बाबासाहेबांनी अंधाराला फाटण्याचे सामर्थ्य दिले. फाटलेल्या छतातून गळणाऱ्या थेबांच्या अरेरावीशी भांडण्याचे बळ दिले. भुकेशी युद्ध करण्याची विद्या शिकविली. दुःखमुक्तीची दीक्षा दिली. धम्म दिला. डोळे बंद करून अंधाराशी भिडविता येतील काय? तोंड बंद करून अरेरावीशी भांडता येईल काय? कानावर हात ठेवून विद्या शिकता येईल काय? परंतु काही लोक अंधाराशी हात मिळवणी करायला डोळे बंद ठेवा असे सांगतात. असत्याशी भांडू नये म्हणून तोंड बंद ठेवायला भाग पाडतात. मंगलध्वनी ऐकायला येऊ नये म्हणून कानावर हात ठेवायला लावतात. त्यामुळे आपल्या प्रत्येक भाषणातून डॉ. यशवंत मनोहर सर डोळे उघडे ठेवा असे आव्हान करतात. कारण डोळे उघडे ठेवले तर बुद्ध कळेल. धम्म समजावून घेता येईल. क्रांतीची भाषा शिकता येईल.

एका युगसाक्षी प्रतिभेचा वेध घेताना एका लेखकाने “तरुण वयात सहवासामुळे निर्माण होणारा जो जिज्हाळा असतो तो अनेक समकालीन लेखक-कवींबाबत निर्माण होऊ शकलेला नाही” असे आपुलकीच्या भावनेने नाटकातील संवादासारखे लिहून टाकले आणि माझी नजर वारंवार त्या एकाच वाक्यावर फिरत राहिली. मला असे वाटून गेले की युगसाक्षी प्रतिभेचा अधिनायक (अभिनेता नव्हे) डॉ. यशवंत मनोहर आहेत तर मग तो डायलॉग उच्चारताना नेपथ्य कसे असेल? प्रकाश योजना कशी केली असेल? वास्तववादी जीवनावर प्रकाश टाकताना प्रकाशयोजना पण वास्तववादीच असली पाहिजे. युगसाक्षी प्रतिभेचे वास्तव अंधःकारमय असेल तर तशी आणि प्रकाशमय असेल तर तशी प्रकाश योजना करायला पाहिजे. हे सर्व नाटककाराचे मन, त्याची भावना, एखाद्या प्रसंगाकडे पाहण्याची दृष्टी, त्याची अभिव्यक्ती जशी असेल तशी ती नाटकीय संवादातून उत्तरत असते. युगसाक्षी प्रतिभेचा वेध घेताना समकालीन लेखक-कवींविषयी

डॉ. यशवंत मनोहरांची युगसाक्षी प्रतिभा ‘चांदण्याने वेढलेल्या जंगलातून एकटचाने प्रवास केला तरी उजेडाचे दान देणारीच आहे.’

डॉ. यशवंत मनोहर अप्रतिम प्रतिभा असलेला एक महाकवी आहे. त्यांच्या कवितांमधून मानवी जीवनसौदर्याची ते समीक्षा करतात या अर्थानि ते समीक्षक आहेत. त्यांच्या कवितेतून जगण्याचे तत्त्वज्ञान सांगत असतात त्यामुळे ते विचारवंत आहेत. त्यांच्या कवितेतून ते विचारसंघर्षाची दिशा दाखवीत असतात त्यामुळे ते दिग्दर्शक आहेत. त्यांच्या कवितेतून क्रांतीची व्याख्या सांगत असतात त्यामुळे ते मार्गदर्शक आहेत. त्यांच्या कवितेतून ते निळाईचे तत्त्व सांगत असतात या अर्थानि ते तत्त्वचितक आहेत. त्यांनी लिहिलेले लेख आणि केलेली भाषणं वाचत असताना आपण एक दीर्घ कविताच वाचत आहोत असे जाणवते. वाचत असताना कविता वाटणाऱ्या ओळीच्या मागेपुढे येणाऱ्या ओळी त्या कवितेचा विस्तार असतात. उदाहरणादाखल दिनांक ५ नोव्हेंबर २००६ रोजी नांदेड येथे झालेल्या राष्ट्रीय स्तरावरील पहिल्या फुले-शाह-आंबेडकर साहित्य संमेलनात केलेल्या अध्यक्षीय भाषणातील काही ओळी अशा -

क्रांती ताठ होणाऱ्या कण्यासारखी असते
आपलीच लाचारी जाळणाऱ्या मनासारखी असते
सूर्याचे बोट धरून चालणाऱ्या निर्धारिसारखी असते

.....
क्रांती हजारो वर्षाचे मरणांचे पहाड फेकून
ज्वाळांनी फुलणाऱ्या आंबेडकरवादी प्रतिभांसारखी असते

.....
अन्यायग्रस्तांनो उजेडाच्या महोत्सवात आपणही उडचा घ्या.

१९९३ ला बॉम्बसफोट झालेत. माणसे मेलीत. बॉम्बसफोट करणाऱ्यांची धरपकड झाली. आरोप सिद्ध झालेल्या कैद्यांना जन्मठेप-फाशी झाली. ११ जुलैला पुन्हा बॉम्बसफोट झालेत. पुन्हा माणसे मेलीत. धरपकड झाली. खटला चालू आहे. सजा व्हायची आहे; होईल! कुपोषणग्रस्त हजारो बालकांचे भुकेशी युद्ध सुरु आहे. भुकेशी युद्ध करताना हजारो बालकांचा मृत्यू झाला. भुकेविरुद्ध एफ.आय.आर. दाखल करता येत नाही. त्यामुळे भुकेविरुद्ध न्यायालयात खटला चालवणार कसा? भुकेविरुद्ध लिखित पुरावे देता येत नाहीत. भुकेची उलटतपासणी कोणता तरी वकील करेल काय? भुकेची साक्ष न्यायालयात घेता येत नसल्यामुळे भुकेवर आरोप सिद्ध करावा ले दीन काय? भनेते असांच्या बालकांचे खन केले तरी भकेला कणी फाशी

देईल काय ? माणसांनी माणसांची हत्या केला, आरोप सिद्ध झाले तर फाशी देण्याचा कायदा आहे. भुकेविरस्दू आरोप सिद्ध झालेत तरी फाशीची शिक्षा कुणाला द्यायची ? ‘तोंडात चांदीचे चमचे घेऊन येणाऱ्यांची बात वेगळी’ असते. त्यांना कुपोषणाचा अर्थच माहीत नसतो. ‘इतरांच्या खांद्यावर बसून जे आयुष्याच्या वाटा चालतात त्या वाटसरूना कळणार नाही’ कुपोषित बालकांच्या कुटुंबाची व्यथा. ‘ज्यांच्या आयुष्यांवर पताकांचे पीक येते त्यांना कळणार नाही’ भुकेचे दुःख. डॉ. यशवंत मनोहर सर म्हणतात -

‘माझी कविता

उपाशी जन्मासाठी उपोषणाला बसली आहे
आणि बसली आहेत
तिच्या उशापायथ्याशी डोळ्यांची वाळवंटे’

म्हणूनच आता भुकेनेच युद्ध व्हायला पाहिजे. भुकेच्या दुःखाने क्रांती व्हायला पाहिजे. डॉ. यशवंत मनोहर सर म्हणतात - ‘क्रांती दुःखितांच्या पोटी जन्माला येते. त्यांच्या संतापाच्या पावलांनी ती जीवनात उतरते. त्यासाठी दुःखी लोकांच्या जीवनात झापाटलेपणा यावा लागतो. एक उत्कट मनस्वीपणा हवा असतो. हे होईल. आपण सर्व जागे होऊ आणि आगही होऊ.’

आंबेडकरवाद बुद्धिवादी आहे. बुद्धाचा धम्मही बुद्धिवादीच आहे. आंबेडकरवादी खूप सारे धम्म बंधू - भगिनी विपश्यनेचा पुरस्कार करताना दिसतात. परंतु विपश्यनेचा पुरस्कार करणे म्हणजे एकप्रकारे आंबेडकरवादाला हुलकावणी दिल्यासारखे आहे हे ते विसरून जातात. आंबेडकरवादी माणसाविषयी डॉ. यशवंत मनोहर सरांची निश्चित अशी भूमिका आहे. ते म्हणतात - ‘आंबेडकरवादी माणूस बुद्ध मनाचा अथांग माणूस असतो. आंबेडकरवादी माणूस आंबेडकर मनाचा अभंग माणूस असतो. आंबेडकरवादी माणूस आंबेडकरसंस्कृतीचे साक्षात आदर्शरूप असतो. आंबेडकरवादी माणसाचे जगणे हे केवळ क्रांतीच्या प्रस्तावनेसारखे नसते तर ते क्रांतीच्या निष्कर्षसारखेही असते.’ अशा विचारातून विपश्यनेच्या संदर्भात सरांना विचारले असता ते म्हणाले - “विपश्यनेमुळे सिद्धार्थ गौतमाला ज्ञानप्राप्ती झाली नाही. विपश्यनेमुळे सिद्धार्थ गौतम बुद्ध नाही झालेत. विपश्यना ज्ञानप्राप्तीचा मार्ग होऊ शकत नाही. माणसाला आज विपश्यनेची गरज नाही. माणसाला बुद्धाच्या करुणेची गरज आहे. बाबासाहेबांच्या क्रांतीची गरज आहे. बाबासाहेबांची क्रांतीभूमी तयार करण्याची गरज कुणालाही वाटू नये याची खंत सरांना वाटते आणि त्यांच्या मनात नैराश्य निर्माण होते. आता ते प्रतिक्रांतीच्या गुगलीवाच्यात सापडलेल्या क्रांतीमनांवरील धुळ झटकताना आम्ही पाहतो आहोत. आता ते समरसतेच्या बाभूळआख्यानाला सुरुंग लावताना आम्ही

पाहता आहोत. आता त विज्ञलल समाजमन अवग्रहापुढे समाप्त वरूना या वयदा तत्त्वातील पेटलेल्या पाण्यात फेकताना आम्ही पाहतो आहोत. आता ते वरून वरून भिजणाऱ्या दगडांवर धम्मजलाचे सिंचन करून बोधिवृक्ष उगवताना आम्ही पाहतो आहोत. आता आपण त्यांच्या या विचारसंघर्षाला सहकार्याचे हात देऊ याना!

युगसाक्षी प्रकाशनाने प्रकाशित केलेल्या ग्रंथाच्या पानांची संख्या किती? हा सध्या चर्चेचा विषय आहे. खरे तर त्यांच्या विचारांच्या पानांची संख्या अशा विचारकांनी मोजायला हवी. ज्यांच्या मनात अकुशलतेचा उच्चांक असतो ते असे विचार करणारच. बुद्धाने अकुशल भावनांचा त्याग करायला सांगितले होते. बुद्धाचे आपण उपासक असू तर मनातील अकुशल भावनांचा त्याग करून कुशल भावना, कुशल विचार प्रस्थापित करायला पाहिजे आणि डॉ. यशवंत मनोहर सरांप्रमाणे प्रज्ञाकिरणांचे दिग्दर्शन करायला पाहिजे. कारण प्रज्ञासूर्याची प्रज्ञाकिरण अंधाराला फाडत असतात आणि स्वतःची वाट मोकळी करीत असतात.

मी गगनाला परवानगी विचारली नाही
त्यानेही माझ्या पंखांना प्रश्न विचारले नाहीत
मी उडत होतो निळ्या सूर्यासोबत
आणि जमीन माझ्या सोबतीला उत्तरासारखी होती.

अशा प्रज्ञाकिरणांना कुणी रोखू शकत नाही. प्रज्ञाकिरणांना कुणी थोपवू शकत नाही आणि मागेही वळवू शकत नाही हे अकुशलमनांना माहीत नसेल काय?

जगातल्या सर्व भाषांमधला सर्वात सुंदर शब्द ‘माणूस !’

प्र. १ - मिलिंद महाविद्यालयाच्या कुशीतून १९६० च्या दशकात आंबेडकरवादी साहित्याचा जन्मसोहळा सुरु झाला. हे तत्त्वतः मान्य केले तरी इहवादी दृष्टिकोनातून आंबेडकरवादी साहित्याच्या तपशीलाची मांडणी आपणाव्यतिरिक्त कुणी केलेली दिसत नाही. काय सांगाल ?

उत्तर - प्रथम मिलिंद महाविद्यालयाचा मी कोण लागतो ते सांगतो. मी मिलिंद महाविद्यालयाचा मुलगा लागतो. सांस्कृतिक मुलगा. मिलिंद महाविद्यालय माझ्या आयुष्यात आले नसते तर मी कदाचित जगू शकलो असतो पण माझे जगणे मी निर्माण करू शकलो नसतो. आज छोटी-मोठी ऐशी पुस्तके माझ्या नावावर आहेत. सुमारे साडे अकरा हजार मुद्रित पृष्ठे माझ्या नावावर आहेत. पाचशे-पाचशे पृष्ठांचे वीस-एकवीस खंड होऊ शकतात एवढे हे लेखन आहे. शिवाय बरेच अप्रकाशित लेखन आहे. कथा आहेत. एकांकिका आहेत. लेख आहेत. ललित लेख आहेत. शेकडो पत्रे आहेत. आणखीही खूप लिहावचे आहे.

डॉ. बाबासाहेबांच्या मिलिंद महाविद्यालयाचा ज्वलंत लेक ठरण्यासाठी मला हे लिहावेच लागले. मला हे लिहावेच लागते. मी एवढे सर्व लिहिले पण बुद्धिवादाला छेद देणारा विचाराचा वा भाषेचा कणही त्यात नाही. हे बुद्धाच्या तत्त्वज्ञानाचे अनुशासन मी काळजीपूर्वक पावतो आहे. शिवाय मनुष्यतेच्या सन्मानाची बुद्धपौर्णिमा माझ्या साहित्यातून दिवसेंदिवस अधिकाधिक तेजःपुंज होत आहे आणि हे सहज

होत आहे. ‘अंतरीचे धावे स्वभावे बहेरी’ या जैविक रेट्चानेच हे सर्व आपोआप होते.

अगदी जडणघडणीच्या काळातील म्हणजे प्रारंभीच्या माझ्या लेखनात क्वचित काही हिंदूधर्मातील शब्द आले आहेत. ही बाब व्यक्तित्वाच्या जडणघडणीच्या ऐतिहासिक प्रक्रियेचा भाग म्हणून समजावून घेता यायला हवी. पण अनेक ‘दलित’ लेखकांच्या लेखनातून अजूनही हिंदू परिभाषा येते. त्या परिभाषेचा आग्रह येतो. मी आंबेडकरवादी लेखक आहे. ‘दलित’ या शब्दाला, त्यातील वस्तुस्थितीला मी १९८५ पासूनच नकार द्यायला लागलो. पुढे दलित या शब्दाविरुद्ध कोणीही उभारले नाही असे आंदोलन मी उभारले. काही समरसतावादी संघाच्या समरसतेत जाण्याचे समर्थनही करतात आणि ‘दलित’ राहण्यासाठी, लोकांनाही दलित ठेवण्यासाठी ‘दलित’ शब्दासाठी आपली दक्ष मोहीमही उभी करतात. हे लोक साहित्यिक कमी असतात पण ‘दलित’ जास्त असतात. ते अपूर्ण साहित्यिक आणि ‘पूर्ण दलित’ असतात. बुद्धाच्या इहवादी तत्त्वज्ञानानुसार बौद्धांचा, आंबेडकरवादी साहित्याचा भाषिक आविष्कार कसा असावा यासंबंधी एक पुस्तिका मी लिहिली. ‘दलित’ या शब्दाबरोबरच आत्माविष्कार, आत्मकथा, आत्मनिष्ठा असे हिंदू परंपरेतील हजारो शब्द अशा अनेक ‘दलित’ लेखकांच्या लेखनात आजही येतात. मी हे सर्व १९८० च्या सुमारासच फेकले. या दलित लेखकांच्या डोक्यातून इ.स. २०११ पर्यंतही ते जात नाहीत.

जे लेखक स्वतःला हिंदूधर्माचा आदर ठेवून, स्वतःला आणि स्वतःच्या लेखनाला ‘दलित’ मानतात त्यांच्या मनात आंबेडकरवाद नीट पोचलाच नाही असेच म्हटले पाहिजे आणि जोवर त्यांच्या डोक्यात आंबेडकरवाद शिरत नाही तोवर ही ‘दलित प्रकरणे’ दुरुस्त होतील, ही माणसे आंबेडकरवादी होतील असे म्हणता येत नाही.

मी औरंगाबादच्या मिलिंद कलाविद्यालयात १९६१ च्या जून-जुलै महिन्यात गेलो. काटोलच्या रुईया विद्यालयातून दहावीची-मॅट्रिकची परीक्षा उत्तीर्ण झालो आणि मिलिंदमध्ये गेलो. मिलिंदमधून मी मार्च-एप्रिल १९६५ मध्ये बी.ए. ऑनर्सची (मराठी) परीक्षा प्रथम श्रेणीत उत्तीर्ण झालो. या काळात मी मिलिंद महाविद्यालयाचा विद्यार्थी होतो. १९६५ च्या जून-जुलैमध्ये मी त्यावेळच्या मराठवाडा विद्यापीठाच्या मराठी विभागात प्रवेश घेतला. १९६७ च्या एप्रिलमध्ये झालेल्या एम.ए.च्या परीक्षेत मी प्रथम श्रेणीत उत्तीर्ण झालो आणि १९६७ च्या जुलैत पैठणच्या प्रतिष्ठान महाविद्यालयात मराठीचा अधिव्याख्याता म्हणून रुजू झालो. ६७-६८ आणि ६८-६९ ही दोन वर्षे मी पैठणला होतो. याचा अर्थ १९६५ पर्यंत मिलिंदचा विद्यार्थी

प्राच्यापक, येथील साहित्यिक मित्र, इतर मित्र यांच्या संपर्कात मी होतोच. म्हणजे मी शारीराने विद्यापीठात वा पैठणला गेलो तरी माझे मन मिलिंदच्या परिसरातच रेंगाळत होते. तिथे सगळ्या सुंदर संवेदना, तिथे सगळ्या उत्कट भावना गुंतल्या होत्या. त्या तिथेच निर्माण झाल्या होत्या आणि मला त्या दूर जाऊ द्यायला तयार नव्हत्या. त्यामुळे मिलिंदमधून मी बाहेर पडू शकत नव्हतो आणि मिलिंदही माझ्यामधून बाहेर निघणे शक्य नव्हते. कारण मिलिंद ही माझ्या अत्यंत सुंदर, अत्यंत उत्कट आणि अत्यंत हळब्या, कोबळ्या भावविश्वाची आणि विचारविश्वाचीही जन्मभूमी होती. माझ्या संपूर्ण प्रतिभेच्या आणि प्रज्ञेच्या पुढील प्रवासाचे माहेर तेच होते. या माहेराचा लळा मी मराठवाड्यात होतो तोवरच मनात होता असे नाही तर आजवरही हा लळा कमी होत नाही.

गाणी, कविता लिहायला मी काटोलच्या विद्यालयात शिकत असतानाच प्रारंभ केला होता. मिलिंदमध्ये कविता लेखनाला वेग आलाच पण कथा, लेख, परीक्षणे असेही लेखन मी मिलिंदमध्ये शिकताना करायला लागलो.

मिलिंदमध्ये त्यावेळी नव्याने लिहिणारे खूप कवी-लेखक होते. मी होतो, सुखराम हिवराळे होते, भगवान भटकर होते, योगिराज वाघमारे होते. आम्ही त्यावेळी मिलिंदचे प्राचार्य असलेल्या डॉ. म.ना. वानखडे यांना भेटलो. कविता, लेख, समीक्षा असे आमचे लेखन महाविद्यालयाच्या वार्षिकांकांमधून प्रकाशित होत होतेच. पण गावकरी, मनोहर, माणूस, औरंगाबादचे पंचशील, अर्जिठा अशा नियतकालिकांमधूनही आमचे साहित्य प्रकाशित होत होते. एक झापाटलेपण मनात रुजू होऊ लागले होते. डॉ. वानखडेना आमचा थोडाबहुत परिचय होताच. पण एकदा आम्ही सर्वच मित्र वानखडे साहेबांकडे गेलो. आमचा पुरेसा परिचय त्यांना दिला आणि आमच्या साहित्याच्या प्रकाशनाच्या दृष्टीने जर हक्काची सोय उपलब्ध झाली तर आम्हा नव्या साहित्यिकांच्या दृष्टीने ते मोठेच उपकारक होईल असे आम्ही त्यांना सांगितले.

आणि १९६६-६७ साली डॉ. म.ना. वानखडे यांनी त्या दिशेने पावले उचलायला प्रारंभ केला. मिलिंदच्या मैदानावर वारंवार बैठका ते घेऊ लागले. प्रा. रा.ग. जाधव असत. ल.बा. रायमाने असत. सुखराम हिवराळे, भगवान भटकर असत. अधूनमधून मीही असे.

समादिटी या बौद्धधर्मातील संज्ञेच्या नावाने एक नियतकालिक सुरु करावे हे ठरले. पण ते उच्चारायला थोडेसे अवघड म्हणून 'अस्मिता' हे नाव निश्चित झाले. एक विद्रोही वाहमयीन चळवळ डॉ. म.ना. वानखडेच्या नेतृत्वाखाली सुरु झाली. मिलिंद साहित्यासभेच्या निर्मितीत त्यांचाच सिंहाचा वाटा होता. प्रा. रा.ग. जाधवांनी म्हटल्याप्रमाणे डॉ. वानखडे हे या वाहमयीन चळवळीचे कॅप्टन होते. सरसेनापती

हारा. पवित्राहा जापगम्भूर्यो वा जागतिकप्राणी वाद्यनवान् शूर्य वा वा तथा तथा केली. या संपूर्ण पायाभरणीमागे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्याच जीवनदृष्टीचे आणि वाहमयीन दृष्टीचे ब्लूप्रिन्ट होते. म्हणजे वाहमयाच्या चलवळीचा नकाशा बाबासाहेबांचा होता आणि त्या नकाशानुसार इमारतीची बांधणी डॉ. म.ना. बानखड्यांनी केली होती.

ही सर्व पायाभूत सामग्री घेऊन तपशीलवार आंबेडकरवाद विशद करण्याचे ऐतिहासिक काम उरलेले होते आणि त्या सामग्रीच्या जोरावरच तपशीलवार आंबेडकरवादी साहित्यशास्त्र कोणीतरी मांडायला हवे होते. डॉ. भालचंद्र फडके यांनी आणि प्रा. स.ग. जाधवांनी अत्यंत पायाभूत दिग्दर्शन केले होतेच. पण मिलिंदमध्ये शिकलेल्या कोणाही विद्यार्थ्यांने असा आंबेडकरवाद आणि आंबेडकरी साहित्यशास्त्र मांडून दाखविले नाही. खूप जणांनी कविता लिहिल्या. कथाकादंबन्या लिहिल्या. काहींनी जमेल तसे काही वैचारिक लेखन केले. समीक्षालेखन जमेल तसे केले पण यथासांग आंबेडकरवाद आणि सम्यक असे आंबेडकरवादी साहित्यशास्त्र आणि सौंदर्यशास्त्र कोणी मांडलेले नाही.

मी ‘आंबेडकरवादी मराठी साहित्य’ हा मोठा ग्रंथ लिहिला. त्यात आंबेडकरवादाची सविस्तर मांडणी केली. माझ्या असंख्य स्फूट लेखांमधूनही ही मांडणी मी केलेली आहे आणि अगदी प्रारंभापासूनच्या म्हणजे १९७०-७१ पासून माझ्या समीक्षेतून मी सैद्धान्तिक लेखन केले. त्यातून आंबेडकरवादी साहित्यशास्त्राची आणि सौंदर्यशास्त्राची मांडणी करण्याची तयारी मी चालविलेली होती. माझ्या भाषणांच्या पुस्तकांमधून, मुलाखतीमधून, प्रस्तावनांमधून मी त्या दिशेने माझे प्रयत्न पुढे नेत होतो. सुगावा प्रकाशनाने प्रकाशित केलेल्या ‘समाज आणि साहित्यसमीक्षा’ या ग्रंथातून, ‘युगसाक्षी साहित्य’ या ग्रंथातून, ‘नवे साहित्यशास्त्र’ या ग्रंथातून, ‘बुद्धिवादी सौंदर्यशास्त्र’ या ग्रंथातून आणि ‘बौद्ध संस्कृती आणि साहित्य’ या ग्रंथातून मी आंबेडकरवादी साहित्यशास्त्राची आणि सौंदर्यशास्त्राची सैद्धान्तिक मांडणी केलेली आहे. विशेष म्हणजे बुद्धिवाद आणि मनुष्यतेचे सन्मानसंवर्धन यांना कुठेही बाधा येणार नाही या तारतम्याने आणि तयारीने मी ही मांडणी केलेली आहे. केवळ आंबेडकरवादी साहित्यातच नव्हे तर एकूण मराठी सैद्धान्तिक समीक्षेच्या क्षेत्रात या मांडणीची दखल घेतली जात आहे. माझा ‘नवे साहित्यशास्त्र’ हा ग्रंथ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठात एम.ए. मराठीच्या साहित्यशास्त्राच्या अभ्यासक्रमात समाविष्ट झालेला आहे. महाराष्ट्रातील इतरही विद्यापीठांमधील प्राध्यापक आणि विद्यार्थी या ग्रंथाचा अभ्यास करतात. या ग्रंथात बुद्धिवादी साहित्यशास्त्रच मी मांडले आहे आणि बुद्धिवाद हा आंबेडकरवादाचा कणाच आहे. ‘बुद्धिवादी सौंदर्यशास्त्र’ या पुस्तकात

मी केलेली आहे. ही सर्वच मांडणी १९९० नंतरच्या मराठी समीक्षेतील अन्यंत साहसी मांडणी आहे. अशी मांडणी जे हट्टाने स्वतःला ‘दलित’ लेखक म्हणवतात त्यापैकीही कोणी केली नाही हे विशेष आहे. आंबेडकरवादी साहित्यिकांनीही कोणी केली नाही. हाच सर्वच डोंगर माझ्यापरीने उचलण्याचा प्रयत्न मी केला आहे. पण हा सर्व अभ्यासाचा भाग आहे. मीच हे सर्व सांगणे हे बरोबर नव्हे. मिळिंद महाविद्यालयाशी संवंधित कोणी अशी सर्वांगीण मांडणी केली आहे काय या प्रश्नाचा निर्णय मी देणे सम्यतेला धरून होणार नाही. वरील उत्तरात मी जे केले त्याची नोंद तेवढी केली. त्याचे महत्व, त्याचे ऐतिहासिक कॉन्ट्रिव्युशन इतर अभ्यासकांनी मांझून दाखवावे. मीच लेखनही करावे आणि मीच त्यासंबंधी बोलावे याला अर्थ नाही. तेव्हा मी काय लेखन केले. त्याचा तपशील फक्त वर आहे. आता तु मच्या प्रश्नाचा संदर्भात त्याचे मूल्य, त्याचे ऐतिहासिक कार्य तुम्ही आणि इतर अभ्यासकांनी मांझून दाखवायला हवे असे मला नग्रपणे वाटते.

प्र. २ - विमुक्त-भटके, आदिवासी, प्रामीण, खिश्चन, मुस्लिम यांच्या समाजजीवनाचा तळ घुसळून काढण्यासाठी आणि त्यांना पुनरुज्जीवनवादाच्या संकटातून मुक्त करण्यासाठी आपण सततच वाहमयीन युद्धाचे रणशिंग फुंकत आलात. परंतु बहुजन प्रतिभा ज्वालामुखी झाल्या नाहीत; युद्धसाहित्य झाल्या नाहीत. याचे कारण काय?

उत्तर - भटके-विमुक्त, आदिवासी, बौद्ध, खिश्चन, मुस्लिम, स्त्रिया आणि ओवीसी या सर्वांचाच मी सततच संघटित रूपात विचार करीत आलेले आहे. या सर्वांना एका मुक्तीसूत्रात बांधणे ही आपल्या परिवर्तनाच्या चळवळीची गरज आहे. आपल्या परिवर्तनाच्या चळवळीने हे कार्य अधिक जबाबदारीने आणि अग्रक्रमाने करायला हवे असे मला नेहमीच वाटत आलेले आहे. बुद्धाच्या आंदोलनाचे हेच जन्मकारण होते आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या क्रांतीचे हेच ध्येयधोरण होते. या सर्वांचे एकीकरण करण्यासाठी त्यांनी जीवाचे कसे रान केले ते आपल्याला माहीत आहेच. वेगवेगळी नावे असलेल्या नद्या सागराला मिळतात तेव्हा त्या एकत्रिकरणाला सागर हे वेगळे आणि सर्वसमावेशक नाव मिळते. छोट्या अस्मितांचे विसर्जन एका महाशवतीत, महाअस्मितेत होते. सागर हे नद्यांचे सुंदर, विराट आणि अपरिहार्य रूप होय. छोट्या नद्या, मोठ्या नद्यांना मिळतात. मोठ्या नद्या सागरमय होतात. आधीची छोटी नदीही ती जिला मिळाली त्या मोठ्या नदीच्या रूपाने सागराला मिळतेच. म्हणजे सागरापासून कितीही दूर असलेले नदीरूप असे सागररूप धारण करतेच. नद्यांच्या परिणतीचा हा कायदा निसर्गाच्याच लॉ मिनिस्ट्रिचा कायदा आहे. सागराला मिळण्याचा हा निसर्गाचा कायदा तोडण्याचा हृष्ट नद्यांनी घेतला असता तर नद्या जमिनीवर पसरल्या असत्या. त्यांनी माणसांच्या जमिनीवर आपली जलवसाहत स्थापन केली असती. असे झाले असते तर माणसांच्या जीवनाची पार माती झाली

तिकडे सागराच्या पाण्याची वाफ होते. या वाफेचा गणवेशं धारण करून सागर आकाशात जातो. तिथे तो ढगांचा पेहराव करतो. ढग नेसतो. परत जमिनीला सर्जनशील करून नद्या होतो. नद्या झालेला सागर परत स्वतःच्याच कवेत काही काळासाठी मुक्कामी येतो.

माणसे वेगवेगळे गट होतात. हे गट नद्या का होत नाहीत. निसर्गाच्या विधीमंत्रालयाचा कानून का पाळत नाहीत? निसर्गाचा पुत्र असलेला माणूस बापाच्या चांगल्या गोष्टीकडे पाठ का फिरवितो? मला वाटते मुलांनी बापाच्या उपकारक गोष्टीचा अवमान करू नये. माणूस निसर्ग नावाच्या बापाचा असा अवमान करतो आणि आपल्या एकमयतेला, आपल्या सागरमयतेला मुकतो.

या सर्व समूहाच्या सर्व नद्यांनी कायम वेगळे राहणे त्यांच्या हिताचे नाही. त्या सागर झाल्या नाहीत तर सागराला पाऊस होऊन ढगातून कसे कोसळता येईल? मी समाजातल्या सर्व वंचित समूहांनी एकत्र यावे असे म्हणतो त्यामागचे हे सांस्कृतिक कारण आहे. आपण भारतीय समाजाच्या इतिहासाची सोनोग्राफी केली तर वरील सर्वांचेच प्रश्न सारखे आहेत आणि वरील सर्वांचाच डीएनए एकच आहे असे आपल्या लक्षात येईल. त्यांनी भोगलेल्या अन्यायाची जातकुळी एकच आहे. त्यांच्या उपेक्षेचा प्रकार एकच आहे. त्यांचा जैविक उगम एकच आहे. त्यांच्यावर निवांत सत्ता गाजवू इच्छिणाऱ्या प्रस्थापिताने त्यांच्या सांस्कृतिक एकतेचे असे शकलिकरण केले. या आपल्या शकलिकरणाला या लोकांनी आपल्या जगण्याचे अपरिवर्तनीय वास्तव का मानावे ते मला कळत नाही. एवढे कळते की चांगल्या गुणांनी उत्तीर्ण झालेली मुले परस्परात न भांडता प्रगतीच्या वाटा चालतात आणि नापास झालेली मुले त्यांना मिळालेल्या गुणांचा अहंकार बाळगून नापासांमध्ये गुणदृष्ट्या पहिला कोण, दुसरा कोण हे मुद्दे उपस्थित करून भांडत राहतात. हा खेळ यांना काहीच देत नाही. हा खेळ दुर्बल, सत्ताविहीन राहण्याचे पारितोषिक फक्त त्यांना देतो. ही पराभूत करणारी पारितोषिके मिरवायची नसतात. हे ह्यांना कळतच नाही. म्हणून बुद्ध आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सर्वांनाच उत्तीर्णाच्या, गुणवत्ताधारकांच्या छावणीत नेण्यासाठी आटोकाट प्रयत्न करतात. या नद्यांनी मध्येच कृश होऊन आटून जाण्यापेक्षा सागर होऊन महाशक्ती ब्हावे असे त्यांना वाटत होते. त्यांना हे असे का वाटत होते हे मी समजून घेतले म्हणून या सर्व नद्यांची संघटना ब्हावी या हेतुने मी सतत लिहितो आहे. ही नद्याचोडणीची सांस्कृतिक मोहीम मला बुद्ध कळला आणि मला बाबासाहेब समजले तेव्हापासून मी सतत करतो आहे.

ही प्रक्रिया आहे. झोपेतून माणूस जागा होतो. पडल्यापडल्या प्रथम तो डोळे

आणतो. निद्रावस्थेतील डोक्यातील अंधारातून प्रथम तो बाहेर येतो. उजेडाच्या स्वाधीन होतो. हे झाले की उजेड त्याच्या स्वाधीन होतो. नंतर तो उजेडाच्या लोंगिकनुसार चालायला लागतो. पुढे धावायला लागतो. या लोंगिकला पंख देणे त्याला जमले तर तो उडायला लागतो. ही प्रक्रिया आहे. हळूहळू माणसे बुद्धामुळे, फुल्यांमुळे, बाबासाहेबांमुळे जागायला, चालायला, धावायला आणि पुढे उडायला लागलेली आहेत. सर्व नाही, तरी खूप माणसे या प्रक्रियेची सभासद झालेली आहेत. या ‘खूप’ नंतर उरलेली आणखी जागतील, चालतील, धावतील आणि उडायलाही लागतील. ही प्रक्रिया काहीच्या बाबतीत आधी होईल. काहीच्या बाबतीत नंतर होईल, पण हे होईल. माझ्यात एक बुद्ध आहे. तो मला विझू देत नाही. तो मला मावळू देत नाही. तो मला निराश होऊ देत नाही. त्यामुळे स्वभावतःच मी आशावादी आहे. माझ्यात एक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आहेत. ते मला मोळू देत नाहीत. ते मला कोसळू देत नाहीत. ते मला प्रवाहाबरोबर वाहून जाऊ देत नाहीत. माझ्या प्रतिभेद्या क्षितिजावर निराशोचे ढग उगवू देत नाहीत. मी आशावादी आहे -

‘‘बह सुबह कभी तो आएगी...’’

इन काली सदियों के सर से
जब रात का आंचल ढलकेगा
जब दुःख के बादल पिघलेंगे
जब सुख का सागर छलकेगा
जब अंबर झूम के नाचेगा
जग धरती नगमे गाएगी ’’

साहिरच्या या ओळी आणि अशाच अनेक प्रतिभावंतांच्या जिह्वी माझ्यातील आशावादाला सतत उघाणत ठेवतात. म्हणून मला वाटते होईल. माणसांना आपल्याबरील अन्यायाचा संताप येईल. माणसे परिवर्तनाच्या सागराला मिळतील आणि त्यासाठी त्यांच्या मनात जागलेली प्रेरणाच त्यांना ज्वालामुखी करील.

प्र. ३ - प्राध्यापक अध्यापनाचे अद्यावत जागृत केंद्र आहे अशी आपली धारणा आहे. परंतु आंबेडकरवादी साहित्याची, प्रासंगिक लेखन वगळता, प्रतिमासृष्टी, सौंदर्यदृष्टी, भाषा, शैलीविज्ञान यावर संशोधन झाले असे म्हणता येणार नाही. याविषयी आपले मत काय आहे?

उत्तर - प्रतिमा, शैलीविज्ञान, भाषाविज्ञान, सौंदर्यशास्त्र, मिथके, तौलनिक साहित्य, विरचनावाद, संरचनावाद, आदिबंधनिष समीक्षा, स्त्रीवादी समीक्षा अशा सर्वच नव्या डिसिप्लिन्सचा अभ्यास आपल्या प्राध्यापकांनी करायला हवा. कवितेचे सौंदर्यशास्त्र, कथेचे सौंदर्यशास्त्र, काढबरीचे सौंदर्यशास्त्र, नाटकाचे सौंदर्यशास्त्र,

समाज्ञचहा सादयशास्त्र अशा साहत्याताल उपर्युक्तका पा सादपशास्त्र नांडू. बाराटा. प्राध्यापकांनी स्वतःला अभ्यासात गुंतवणूक घेण्याची गरज आहे. भाषांतरविद्येतही या प्राध्यापकांनी खूप काम करायची गरज आहे. त्यासाठी या प्राध्यापकांनी बहुभाषिक होण्याचीही गरज आहे. इंग्रजी भाषा या प्राध्यापकांना चांगली यायलाच हवी. आपले उच्चार आणि भाषिक क्षमता प्राध्यापकांनी वाढवायलाच हवी. संशोधनलेख कसा लिहायचा, तो सादर कसा करायचा, वर्गातील आपले अध्यापन कसे असावे, त्यासाठी लागणारे वक्तुत्व कसे असावे? या सर्वच गोष्टीच्या संदर्भात प्राध्यापकांनी विचार करण्याची आणि कष्ट घेण्याची गरज आहे. प्राध्यापकांना विद्यापीठाच्या राजकारणात जेवढा रस असतो तेवढा त्यांना वाचन, चिंतन आणि लेखन यात वाटला तर प्राध्यापकांची व्यक्तिमत्त्वे विदृतव्यक्तिमत्त्वे ठरू शकतात. काही प्राध्यापकांनी वाहूमयाच्या इतिहासाला स्वतःला वाहून घ्यावे. काहींनी समाजेतिहासाला वाहून घ्यावे. समकालीन सामाजिक जीवनात आणि वाहूमयीन जीवनात निर्माण होणाऱ्या प्रश्नांची सूक्ष्म ज्ञाण प्राध्यापकांना असायलाच हवी. प्रत्येक प्रश्नाचा सूक्ष्मपणे विचार करण्याची सवय प्राध्यापकांना लागली पाहिजे. वाहूमयातल्या असो वा जीवनातल्या असो प्रत्येक प्रश्नाच्या चिकित्सेत प्राध्यापकाने रममाण व्हायला हवे. प्राध्यापकाने सतत नवनव्याने निर्माण होणाऱ्या प्रश्नांशी बौद्धिक झुंज देण्याची मानसिकता स्वतःत निर्माण केली पाहिजे. ही सवय एकदा लागली आणि तिची एकदा नशा चढली की आयुष्यभर ती नशा वाढतच जाईल. मग इतर गोष्टींनी येणारी नशा फालत् वाटत जाईल असे सामूहिक ज्ञानमय वातावरण निर्माण व्हावे. माझे काही विद्यार्थीं या दिशेने चांगले प्रयत्न करीत आहेत. होईल! याही संदर्भात आपण एक चळवळ उभारण्याचा प्रयत्न करू.

प्र. ४ - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी संविधानाद्वारे या देशाला नव्या संस्कृतीची रचना करण्यासाठी लोकशाही समाजवादाचे तत्त्वज्ञान दिले. असे असताना भारतीय समाजक्रांतीसाठी आंबेडकरी समाजवादशिवाय पर्याय नाही असे आपण म्हणता?

उत्तर - या प्रश्नाचे उत्तर १९८८ साली प्रकाशित झालेल्या 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा बुद्धधर्म' या माझ्या या प्रकारच्या लेखनाच्या पहिल्या पुस्तकापासून मी खूप ठिकाणी दिले आहे. पुण्याच्या बबन जोगदंड यांनी संपादित केलेल्या 'युगप्रवर्तक' या विशेषांकातील लेखामधून मी दिलेलेच आहे. पण विचारलेच आहे म्हणून खूपच संक्षेपाने या प्रश्नाचे उत्तर देतो.

निव्वाणअवस्थेला पोचलेल्या माणसांच्या समाजाची आर्थिक व्यवस्था, शैक्षणिक व्यवस्था, समाजव्यवस्था कशी असेल? नीतीशास्त्र आणि राजकारण कसे असेल?

.....

.....

होते. ही जीवनशैली दर नव्या काळात निर्माण होणाऱ्या भौतिक विकासाचे सर्वन्यायी नैतिकतेनुसार नियोजन करते. या जीवनशैलीला ‘आंबेडकरवादी समाजवाद’ म्हटले जाते.

राष्ट्रातील नैसर्गिक संपत्तीपासून जीवनाच्या वेगवेगळ्या क्षेत्रांमध्ये निर्माण होणाऱ्या सर्व प्रकारच्या संपत्तीवर कोणाही एका व्यक्तीचा वा एका संस्थेचा वा वर्गाचा हक्क नाही. राष्ट्रातील ही सर्व मार्गांनी निर्माण होणारी संपत्ती सर्वांच्याच मालकीची आहे. सर्वांनी आपापल्या आवडीच्या उत्पादनक्षेत्रात आपल्या मगदुराप्रमाणे कष्ट करावेत. या संपत्तीवर कोणाचाही खाजगी हक्क असणार नाही. ही संपत्ती राष्ट्राच्या मालकीची म्हणजे राष्ट्रातील प्रत्येक व्यक्तीच्या मालकीची असेल. जमीन, बँका, विमाक्षेत्र आणि इतरही सर्व प्रकारचे उद्योग अशा सर्वावरच राष्ट्राची म्हणजे राष्ट्रातील प्रत्येकाचीच मालकी असेल. प्रत्येकच जण गरजेनुसार या संपत्तीचा विनियोग करील.

आंबेडकरी समाजवाद हे एक स्वार्थातीत मानसशास्त्र आहे. समता आणि बंधुता, भौतिक आणि नैतिक विकास यांनी समाज समृद्ध व्हावा. व्यक्तिगत वा सामूहिक तृष्णेचे विसर्जन झालेल्या लोकांचे हे करुणामय मानसशास्त्र आहे. या मानसशास्त्रात जाती-पोटजातीची तरतुद नाही. आर्थिक आणि धार्मिक प्रतवारीला अवकाश नाही. आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिकदृष्टच्या या समाजात कोणीही दुव्यम नाही. सर्व स्त्री-पुरुष प्रथमपदीच विराजमान झालेले असतील. धार्मिक, आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक वर्गांकरणाच्या अतीत असे या समाजाचे मानसशास्त्र असेल. कोणत्याही संदर्भात शोषण करण्याचे कोणतेही कारण या समाजात नसेल. इथे तुच्छता अस्तित्वात नसेल. द्वेष आणि असूया अस्तित्वात नसेल. या सर्व गोष्टीची गरजच या समाजात उरणार नाही. बुद्धिवाद ही या समाजाची तात्त्विक बैठक असेल आणि सर्वन्यायी प्रज्ञानी माणुसकीही या समाजाचे प्रत्यक्ष आविष्काररूप असेल. सर्वन्यायी प्रज्ञानी माणुसकीच्या दूश्य आविष्कारातून त्याची बुद्धिवादी तात्त्विकता साकार होत जाईल. या समाजातील प्रत्येकच माणसाचे मन समंजस, प्रज्ञानी आणि परस्परोपकारक असेल. या समाजातून तृष्णेचे अॅनिहिलेशन झालेले असेल. सर्व पातळ्यांवरील वर्गांकरणाचे अॅनिहिलेशन या समाजातून झालेले असेल. हा समाज दारे नसलेल्या मनांचा, मर्यादा नसलेल्या मनांचा, आकाशासारखा एकसंघ आणि तरीही मोकळा समाज असेल.

आंबेडकरी समाजवादात भांडवलशाहीला, साग्राज्यवादाला आणि हुकूमशाहीलाही जागा नाही. भांडवलशाही साग्राज्यवाद आणि हुकूमशाही ही सर्व तृष्णेची परपीडक अपत्ये आहेत. ही तृष्णेची वाहचात अपत्ये थोड्यांसाठी सर्व आणि बहुसंख्यांसाठी काही नाही असे अमानुष मानसशास्त्र जन्माला घालतात. या अमानुष मानसशास्त्राच्या

अशा केवळ विनाशक गोष्टी जन्माला येतात.

त्यामुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या समाजवादात हुकूमशाहीला, साप्राज्यवादाला आणि भांडवलशाहीलाही कुठे कणभरही अवसर नाही. या समाजवादाच्या मूल्यकोशात (Discourse) देव-दैव-अध्यात्म अशा कोणत्याही अतार्किक, अंतर्विरोधग्रस्त आणि अंधश्रद्ध गोष्टीना कोणताही थारा नाही. त्यामुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा समाजवाद माकर्सपेक्षा वेगळा ठरतो आणि भारतातील धर्म, अध्यात्म आणि जाती यांच्या नियंत्रणात राहणाऱ्या समाजवादापेक्षा वेगळा ठरतो.

मानवी जीवनाला सन्मानाचे, शांततेचे आणि सर्जनशील जगणे देण्याची तरतूद आंबेडकरी समाजवादात आहे. दुनियेने आपल्या जीवनाची शैली म्हणून हा समाजवाद स्वीकारून पाहावा.

प्र. ५ - समग्र मानवी व्यक्तित्वाला संस्काराच्या द्वारा नियंत्रित करण्याचे काम धम्म करीत असल्यामुळे धम्म हे लोकांच्या काळजाचे तत्त्वज्ञान व्हायला हवे होते. परंतु बाबासाहेबांच्या इच्छेनुसार धम्माचे अनुशासन अद्यापही आंबेडकरी समाजाने मान्य केले नाही. याची कारणमीमांसा आपण कशी कराल?

उत्तर - जुन्या सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक सवयींनी या मनाचा पूर्ण अवकाश व्यापलेला आहे. तृष्णाविहीनतेचा, समतेचा, बुद्धिवादाचा, सामाजिक न्यायाचा आणि मानवी सामंजस्याचा आदिबंध असलेला धम्म त्या मनात शिरूच शकला नाही. या माणसांना आपली जुन्या विषमतेच्या आणि दैववादाच्या संस्कारांनी भरलेली मने पूर्ण रिकामी करताच आली नाहीत. त्यामुळे धम्म या मनाच्या बाहेरच राहिला. परंतु डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महायान दिला असता तर जुन्या हिंदू सवयींमध्ये आणि महायानामध्ये कुठला टाय आला नसता. कारण या माणसांना जुने काही सोडावे लागले नसते. नवे काही स्वीकारावे लागले नसते. एकूणच भारतीय मनाचा हा गहन प्रॉब्लेमच आहे की जुने काही सोडायचे म्हटले की या मनाचा संगणकच काम करीत नाही. पण हा बिघडलेला भारतीय मनाचा संगणक दुरुस्त करण्याचा प्रयत्न मात्र आपण सोडता कामा नये.

प्र. ६ - धरतीच्या मिलनासाठी आकाश रंगाची निर्भिती करतो. परंतु ढगातून पडणारा पाऊस धरतीच्या विरहात गाळलेले अशू ठरत नाहीत किंवा आनंदाशूही ठरत नाहीत. तर ते तहानभुकांचे अगाध कल्होळ असतात. हे अस्वस्थ ढग म्हणजे कविताच नव्हे का सर?

उत्तर - निसर्गातील एकमेकांच्या गरजांची ही साखळी आहे. या गरजांमध्ये

निसगानि अशीच आपल्या पटकांमधील नात्यांची भावकविता जन्माला घातली आहे. गैरमुसलसिल गङ्गलेमधील शेरांप्रमाणे सृष्टीतील हे घटक असंबद्ध नसतात. निसगातील घटकांमध्यले नाते भावकवितेप्रमाणे सेंद्रिय, एकजीव असते. म्हणून एकाचे आरोग्य धोक्यात आले तरत्यानात्याच्या साखळीतील इतरही सर्वांना त्याच्या झळा लागतात. इथे दुखले तर तिथेकळ लागते. एका व्यक्तीच्या दुःखाने दुसऱ्या व्यक्तीच्या डोळ्यात पाणी येते. नद्या, सागर, हग, पाऊस, निसग आणि संपूर्णच मानवी जीवन सुंदर सेंद्रियत्वाच्या सोहोळ्यासारखे आहे. हा एकसंध भाववृत्तीचा प्रतीत्यसमुत्पाद असतो. हे भाव कवितेचे दृश्यरूप आहे. हे कवितेचेच श्राव्यरूप आहे.

प्र. ७ - आकाशाच्या तळाशी काळोखाचा गाळ बसल्यानंतर सूर्य उगवण्याचा तो क्षण नवनिर्माणाचा असतो. या नवनिर्माणाच्या क्षणाप्रमाणेच आपल्या कवितेच्या किंवा लेखनाच्या क्षितिजावर प्रतिमांचे उगवणे सुरु होते. प्रतिमा उगवण्याच्या क्षणाविषयी आपण काय सांगाल?

उत्तर - 'उपमेय' हे अभिधारूप असते. जेव्हा ते मूर्त असते तेव्हा ते अभिधेमधून, मुख्यार्थाच्या प्रचलित भाषेमधून सांगता येते. पण उपमेय हे जर अमूर्त असले तर तर उपमानांच्या व्यंजक भाषेतून सांगावे लागते. अभिधा ही भाषेतली पहिली भाषा असते आणि अमूर्त भाव वा अनुभव साक्षात करण्यासाठी कवीला उपमानांची दुसरी भाषा निर्माण करावी लागते. उपमेयाची पहिल्या भाषेतली चिन्हे व्यवहारात परिचित असतात. उपमेय जेव्हा या चिन्हांच्या आवाक्यात येत नाही तेव्हा त्याच्या यथार्थ आणि भावार्थ अभिव्यक्तीसाठी आवश्यक त्या वेगळ्या चिन्हांची दुसरी भाषा कवीला निर्माण करावी लागते. नव्या चिन्हांची ही दुसरी भाषा म्हणजे नव्या उपमानांची भाषा असते. उपमेय जेव्हा ही नवी चिन्हे, नवी उपमानेच होऊन येते तेव्हा नव्या प्रतिमाची निर्मिती होते. हे आपल्या सवयीशी निगडित आहे. अशाच सवयीच्या अधीन आपण खूप जात राहिलो तर प्रतिमांच्या भाषेतून बोलणे अपरिहार्य होते. या प्रक्रियेतून नव्या जीवनाची प्रतिसृष्टी आशयाच्या द्वारा होते आणि भाषेची प्रतिसृष्टी प्रतिमांच्याद्वारा होते.

प्र. ८ - आपण क्रांतीची, सत्याग्रहाची, चळवळीची व्याख्या केली. आपण गुलामगिरीची, परिहाची, प्रतिमांची व्याख्या केली. आपण समरसतेची, आंबेडकरवादाची, धर्माची व्याख्या केली. आपण स्वतःची व्याख्या कशी कराल?

उत्तर - तुमचे एकूणच प्रश्न छानच आहेत. पण हा शेवटचा प्रश्न मला फारच चांगला वाटला. असा प्रश्न मला आजवर कोणी विचारला नाही. म्हणून हा प्रश्न विचारल्याबद्दल मी तुम्हाला मनापासून धन्यवाद देतो. तुमचा प्रश्न म्हणतो त्याप्रमाणे मी माझ्या लेखनात आजवर खूप व्याख्या दिल्या. पण म्हणूनच मी स्वतःची पहिली

१. 'जो माणूस स्वतःची व्याख्या करताना पार अवघडून गेला आहे तो माणूस म्हणजे यशवंत मनोहर!' पुढील काही व्याख्या अशा देता येतील.
२. आपल्याला फार काही कळलेले आहे असे ज्याला वाटत नाही आणि आपल्याला काही कळावे यासाठी सारखा घडपडणारा माणूस म्हणजे यशवंत मनोहर.
३. समाधान ज्याला मान्य नाही आणि असमाधानात जो सारखा जळतो तो माणूस म्हणजे यशवंत मनोहर.
४. इतके लिहिल्यानंतरही आपल्याला हवे ते हव्या त्या पद्धतीने अजून लिहून झाले नाही म्हणून अस्वस्थ असलेला माणूस म्हणजे यशवंत मनोहर.
५. पराकोटीचा बुद्धिवाद आणि पराकोटीचे हळवेपण ज्याच्या व्यक्तिमत्त्वात एकाच वेळी नांदते तो माणूस म्हणजे यशवंत मनोहर.
६. खोटेपणा, दैववाद, फसवणूक, अध्याद्य, अंधश्रद्धा, उच्चनीचता आणि अंतर्विरोध ज्याला पटतही नाहीत आणि आवडतही नाहीत तो माणूस म्हणजे यशवंत मनोहर.
७. तंबाखू, सिगारेट, दारू, चहा अशा कोणत्याही गोष्टी ज्याला वर्ज्यच आहेत तो माणूस म्हणजे यशवंत मनोहर.
८. चांगला साहित्यिक आणि चांगला माणूस होण्यासाठी घडपडतो तो माणूस म्हणजे यशवंत मनोहर.
९. आपण पराभूताचा नमुना ठरू नये यासाठी हात न टेकणारा माणूस म्हणजे यशवंत मनोहर.
- १० ईश्वर, परलोक, स्वर्ग, पूर्व आणि पुनर्जन्म ज्याने कधी मानला नाही असा माणूस म्हणजे यशवंत मनोहर.
११. कामाशिवाय वेळ गेल्याचे ज्याला अतोनात दुःख होते तो माणूस म्हणजे यशवंत मनोहर.
१२. कोणावरही अन्याय होऊ नये या हेतुने जन्माला आलेल्या बुद्धिवादी विचारांपुढे नम्र होणारा माणूस म्हणजे यशवंत मनोहर.
१३. कोणाचाही स्वाभिमान - Self Respect दुखावला जाणार नाही अशा जगाचे स्वप्न पाहणारा माणूस म्हणजे यशवंत मनोहर.
१४. आपल्या मर्यादा चांगल्या ज्ञात असलेला आणि मर्यादावर मात करण्यासाठी पराकाष्ठा करणारा सजग माणूस म्हणजे यशवंत मनोहर.
१५. कष्टांचे दीर्घ कथानक असलेली सुखदुःखांची एक मनस्वी कथा म्हणजे यशवंत मनोहर.

१६. जगातल्या सर्व भाषांमध्ये सर्वात सुंदर शब्द माणूस हाच आहे असे मानणारा माणूस म्हणजे यशवंत मनोहर.

१७. चूक करू शकणारा, चूक मान्य करणारा आणि चूक दुरुस्त करण्यासाठी प्रयत्न करणारा माणूस म्हणजे यशवंत मनोहर.

१८. आपल्या चुका कोणाला शिकू न देणारा माणूस म्हणजे यशवंत मनोहर.

१९. स्वतःतील उणिवांशी, स्वतःतील वाईट गोर्झीशी भांडणारा माणूस म्हणजे यशवंत मनोहर.

२०. जीवनात झालेले अन्याय सहन करीत जीवनावर अपार प्रेम करणारा माणूस म्हणजे यशवंत मनोहर.

२१. चांगल्या माणसांपुढे नम्र होणारा अशांत माणूस म्हणजे यशवंत मनोहर.

२२. व्याख्येलाही स्वतःचा गौरव वाटेल अशी आपली निर्मिती आपल्याला जपेल काय या प्रश्नाने अंतर्मुख झालेला माणूस म्हणजे यशवंत मनोहर.

व्याख्या म्हणजे वर्णन. आपले बन्या-वाईटांनी युक्त असे समग्रपण एखाद्याच व्याख्येत बसणे अवघडच म्हटले पाहिजे.

डॉ.यशवंत मनोहर यांची मुलाखत : दिनांक ६ जुलै २०११

यशवत मनाहर ह्याचा प्रकाशित पुस्तक

कवितासंग्रह :

१. उत्थानगुंफा : कॉन्टिनेटल, पुणे, तिसरी आवृत्ती २००१. पृ. ११०
२. काव्यभीमायन, दुसरी आवृत्ती, युगसाक्षी प्रकाशन, २००७. पृ. ११२
३. मूर्तिभंजन : श्रीविद्या, पुणे १९८५ पृ. ११४, दु.आ.युगसाक्षी, नागपूर, २००७
४. जीवनायन : मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, २००१ पृ. ११४
५. प्रतीक्षायन, युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर २००७ . पृ. ८०
६. अग्नीचा आदिबंध, युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर, २००८. पृ. १०४
७. स्वप्नसंहिता, मौज प्रकाशन, मुंबई, २००८, दु.आ.२००९ पृ. १८८

वैचारिक साहित्य :

१. डॉ. आंबेडकरांचा बुद्धधर्म : डॉ. आंबेडकर प्रकाशन, यवतमाळ, १९८७ पृ. ७२
२. प्रबोधनविचार : महाबोधी, नागपूर १९८९ पृ. १७६
३. मंडळ आयोग : भ्रम आणि सत्य : अशोक खंडाळे, चंद्रपूर, दु.आ. १९९१ पृ. ३२
४. आपले महाकाव्यातील नायक : शंबूक-कर्ण-एकलव्य : संघमित्रा, नागपूर, १९९१ पृ. ४०
५. आपल्या क्रांतीचे शिल्पकार : आंबेडकर-फुले-बुद्ध : महाबोधी, नागपूर, १९९१ पृ. ४८
६. डॉ. आंबेडकर एक शक्तिवेद : संघमित्रा, नागपूर, १९९१ पृ. १२०
७. बुद्ध आणि त्याचा धर्म : सारतत्त्व : प्रियदर्शी, कोल्हापूर, दु.आ. २००४ पृ. ११९
८. आंबेडकर संस्कृती : कल्पना, नागपूर, १९९१ पृ. ४८
९. आंबेडकरवादी विद्रोही निबंध : क्रृचा, नागपूर, १९९२ पृ. १६८
१०. आंबेडकरी चळवळीतील अंतर्विरोध : क्रांतीपर्व प्रकाशन, पुणे, १९९८ पृ. ७२
११. डॉ. आंबेडकरांचा बुद्ध कोणता ? : युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर, दु.आ. २००५, पृ. ४०
१२. बहुजनक्रांतीचे महानायक जोतीबा फुले : क्रांतीपर्व प्रकाशन, पुणे, १९९८ पृ. ३९
१३. मूल्यमंथन, युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर, एप्रिल २००४, पृ. ११२
१४. रिपब्लिकन पक्ष : बांधणीची एक दिशा, युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर २००४, पृ. ६४
१५. शिक्षकांपुढील आव्हाने, २००३, पृ. १६
१६. अध्यापकांपुढील जळते प्रश्न, युगसाक्षी प्रकाशन, २००४, पृ. १६
१७. आजचे शिक्षण आणि अध्यापक, २००४, पृ.१६
१८. समाजपरिवर्तनाची दिशा, धर्मभूमी प्रकाशन, २००५ पृ. १५०
१९. डॉ. आंबेडकरांनी मनुस्मृती का जाळली ?, युगसाक्षी, २००५, पृ. ३२
२०. डॉ. आंबेडकरांनी विपश्यना का नाकारली ? युगसाक्षी, २००५, दु. आ. पृ. ३२
२१. महाबुद्ध डॉ. आंबेडकर, युगसाक्षी, २००५, पृ. ४०
२२. आंबेडकरी क्रांतीचा जाहीरनामा, समता सैनिक दल, युगसाक्षी, २००५, पृ.२०

२३. धर्मदीक्षा सुवर्णमहोत्तरव तुम्हाला काय मागतो ?, युगसाक्षी, २००५, पृ. २४
२४. आंबेडकरवादी बौद्धभिक्षु कसा असावा ?, युगसाक्षी, २००५, पृ. १६
२५. डॉ. आंबेडकरांची धर्मसंकल्पना, युगसाक्षी २००७, पृ. ३२
२६. डॉ. आंबेडकर आणि स्त्रीमुक्तीचे युद्ध, युगसाक्षी २००६, पृ. २४
२७. बुद्धाचा आचारधर्म, युगसाक्षी, २००७, पृ. ३२
२८. धर्मक्रांतीची पन्नास वर्षे, युगसाक्षी, २००६, पृ. ५६
२९. अभिनव बौद्ध आचारप्रणाली, युगसाक्षी, २००७, पृ. ४४
३०. बौद्धांची राजकीय संस्कृती, युगसाक्षी २००७, पृ. ३२
३१. बुद्धाचे तत्त्वज्ञान आणि बौद्धांची भाषा, युगसाक्षी, २००७, पृ. ४४
३२. प्रज्ञाविहार, युगसाक्षी, नागपूर, २००९, पृ. १२८
३३. महाराष्ट्र राज्याचे सांस्कृतिक धोरण : एक टृष्णिकोन, युगसाक्षी, नागपूर, २०१०, पृ. ४०

समीक्षाग्रंथ :

१. दलित साहित्य : सिद्धांत आणि स्वरूप : नागपूर १९७८ पृ. १३४
२. स्वाद आणि चिकित्सा : धनंजय, नागपूर, १९७८ पृ. ११०
३. बाळ सीताराम मटेकर : साहित्य अकादमी, दिल्ली, १९८७, १९९३ ति. आ. १९९७ पृ. ११९
४. निबंधकार डॉ. आंबेडकर : संघमित्रा, नागपूर, १९८८ पृ. १२०
५. दलित साहित्य चित्रन : संघमित्रा, नागपूर, १९८८ पृ. ११२
६. आंबेडकरवादी आस्वादक समीक्षा : प्रियदर्शी, कोल्हापूर, १९९१ पृ. १२२
७. समाज आणि साहित्यसमीक्षा : सुगावा, पुणे, १९९२ पृ. २६८
८. शरच्छंद्र मुक्तिबोधांची कविता : संपादन, साहित्य अकादमी, दिल्ली, १९९२ पृ. २३७
९. मराठी कविता आणि आधुनिकता : आंबेडकर धर्म, नागपूर दु.आ. १९९८ पृ. २७२
१०. आंबेडकरी चलवळ आणि साहित्य : अभय प्रकाशन, नागपूर, १९९३ पृ. १४४
११. परिवर्तनवादी जीवनमूल्ये आणि बाइमयीन मूल्ये : ठिय्या प्रकाशन, नागपूर, १९९८ पृ. ४०
१२. आंबेडकरवादी मराठी साहित्य : भीमरत्न प्रकाशन, १९९९ पृ. ३२०
१३. युगसाक्षी साहित्य : श्रेयस प्रकाशन, हिंगणघाट, २००१ पृ. ४९६
१४. नवे साहित्यशास्त्र : युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर, २००९ पृ. ४१६
१५. विचारसंघर्ष : युगंधरा, यवतमाळ, एप्रिल २००४, पृ. ११२
१६. आंबेडकरवादी महाराष्ट्रातीकार : वामनदादा कर्डक, युगसाक्षी, २००५, पृ. १०८
१७. प्रतिभावंत साहित्यिक : आत्माराम कनीराम राठोड, युगसाक्षी, २००५, पृ. ४०
१८. साहित्य संस्कृतीच्या प्रकाशवाटा, आकांक्षा प्रकाशन, नागपूर, २००५, पृ. १५०
१९. दलित साहित्याचे नामांतर : आंबेडकरवादी साहित्य, युगसाक्षी, २००५, पृ. ४८
२०. बुद्धिवादी सर्वदर्यशास्त्र, युगसाक्षी, नागपूर २००७ पृ. १२०. दु.आ. २००८
२१. बौद्ध संस्कृती आणि साहित्य, युगसाक्षी, नागपूर, २००२, पृ. १२०
२२. साहित्य आणि समाजक्रांती, सुविद्या, पुणे, २००९, पृ. २०७

२३. काहा कावतासम्भ्रहाच्या नामस्तान, पद्मगदा, पुणे, नाव १०००, द.

२४. इहवादी साहित्याची पूर्वदिशा, युगसाक्षी, नागपूर, २०१०, पृ. ३२८

प्रवास वर्णन :

१. स्मरणांची कारंजी : समुचित, नागपूर, १९८७ पृ. ६८ दु.आ. युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर, २००५, पृ. ८८

कादंबरीलेखन :

१. रमाई, युगसाक्षी प्रकाशन, आवृत्ती १६ वी २००७. पृ. ९२
२. मी सावित्री, युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर, २००६. पृ. ४८
३. मी यशोधरा, युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर, पृ. ४०
४. रमाई, मी सावित्री, मी यशोधरा (एकत्रित तिन्ही कादंबन्या) युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर, २००४, पृ. १५२

ललित लेखन :

अ) पत्रसंग्रह :

१. पत्रप्राजक्त, अभिनव पब्लिकेशन, गडचिरोली, २००३ पृ. १५०
२. लक्ष्मण माने यांना धम्मपत्रे, युगसाक्षी, नागपूर २००६. पृ. १०४
३. निळूभाऊ फुले यांना दोन पत्रे : युगसाक्षी, नागपूर, २००६. पृ. १६
४. पत्रपौर्णिमा, युगसाक्षी, नागपूर, २००७. पृ. ९६

आ) श्रद्धांजलीपर लेख आणि ललितलेख :

१. सातवा क्रतू अश्रूचा, युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर २००५, पृ. ८८
२. वणव्यात हसलेली फुले, युगसाक्षी, २००६. पृ. ८०
३. ऊर्जेचे वेल्हाळ, युगसाक्षी, २००२, पृ. १०४

गौरवग्रंथ :

१. डॉ. यशवंत मनोहर : एक प्रज्ञाशील प्रतिभा, युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर, सप्टेंबर २००४, पृ. २४८. संपा. डॉ. अरुणा देशमुख, डॉ. शीलेंद्र लेंडे, डॉ. प्रभंजन चवहाण
२. वेध : एका युगसाक्षी प्रतिभेदा : संपा. प्रा. अनमोल शेंडे, युगसाक्षी, २००७. पृ. २१२
३. यशवंत मनोहर : नवनिर्माणाची कार्यशाळा (गौरवग्रंथ), संपा. प्रा. सुधीर भगत, २००८

उत्थानगुंफेवरील सभीक्षाग्रंथ

१. उत्थानगुंफा : आकलनाचे आलेख : संपा. डॉ. अरुणा देशमुख, सुगावा प्रकाशन, पुणे, २००५, पृ. २०९

भाषांतरे :

- रमाई कादंबरी कन्नडमध्ये, हिंदीमध्ये भाषांतरित शिवाय अनेक कविता-लेखांची नंतरी टिंबी गजगती, तंगाळी भाषांतरे नियतकालिकांमध्ये प्रकाशित

प्रमाद वाळक याच इतर साहत्य

१. हे गाव कुणाचे आहे? (कवितासंग्रह)
२. स्पंदन निळ्या नभाचे (गङ्गलसंग्रह)
३. प्रश्नांची गङ्गल (गङ्गलसंग्रह)
४. बैनाई (कवितासंग्रह)

'यशवत मनोहराच सादयावश्व' या ग्रंथातून प्रभाव पाळक यांनी मनोहरांच्या वाढ-मयातील सौंदर्यशिखरांना उलगडून दाखविण्याचा व त्यामधून एका वेगळ्या उन्नत पातळीवरचे सौंदर्यविश्व कसे सिद्ध होते हे स्पष्ट करण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केला आहे. मनोहरांच्या एकूणच सौंदर्यविश्वाला प्रकट करीत असताना वाळके यांनी आपल्याही सौंदर्यभावनेचा विस्तार केला आहे. मनोहरांच्या प्रेरणा आणि प्रभावाने अंतर्बाह्य उजबून निघालेले तसेच त्यातून लिहिते आलेले लेखकाचे उत्कट मन या ग्रंथातून बाचकांपुढे येते.

डॉ. शैलेंद्र लेंडे

युगसाक्षी प्रकाशन

गहूल अणार्टमेंट, त्रिमुती नगर, रिंग रोड,
नागपूर, ४४००२२
फोन: ९८२२३००३२२